

ЛИСТОПАД-
ГРУДЕНЬ
2019
№ 6 (150)

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Всеукраїнський науковий журнал

ЗМІСТ

Редакційна колегія

Павленко С.О. –
шеф-редактор

Дятлов В.О. –
головний редактор

Коваленко О.Б. –
заст. головного редактора

Боровик А.М.
Боряк Г.В.
Веремейчик О.К.
Кондратьєв І. В.
Кролл П.
Луняк Є.М.
Маврін О.О.
Моця О.П.
Мицик Ю.А.
Острянюк А.М.
Папакін Г.В.
Плохій С. М.
Половець В.М.
Рахно О. Я.
Розен Т.
Черненко О.Є.
Чухліб Т.В.
Ячменіхін К.М.

Редакційна рада

Аліфіренко І.М.
Гаранін О.Я.
Лаєвський С.Л.
Лозовий Д.М.
Носко М.О.
Реброва Н.Б.
Самойленко О.Г.
Смолій В. А.
Соболь Ю.О.
Реєнт О.П.

Випускові редактори

Токарев С.А., Міден Е.Л.

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники: Національний
університет «Чернігівський
колегіум» імені Т.Г. Шевченка;
Національна спілка
краєзнавців України;
Інститут української
археології та джерелознав-
ства ім. М. С. Грушевського
НАН України;
Інститут історії України
НАН України

Рекомендовано до друку
вченою радою Національного
університету «Чернігівський
колегіум» імені Т. Г. Шевченка
(протокол № 4 від 27 листопада
2019 р.)

У ГЛИБ ВІКІВ

Васюта О. Ще раз до питання про час спорудження та інтерпретації цегляної конструкції на кургані Чорна Могила 3

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Дудко О. До походження назви Виповзів 12
Шара Л. Недільні школи у містах Чернігівської губернії (1860–1862 рр.) 21

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Шуміло В. Письмова спадщина Істинно-Православної Церкви: поетичний альбом схиґумені Софії Гриньової. . . . 32

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Шумило С. Представники козацько-старшинських родин Чернігово-Сіверщини в афонському Зографському пом'янику XVII – XVIII ст. 41
Хто й коли надав магдебурзьке право Козельцю і Остру (універсали Я. Казимира підготував до друку та прокоментував о. Ю. Мицик) 64
Два документи 1708 р. про конфіскацію майна та коштів І. Мазепи у Білій Церкві та Києві (підготував до друку С. Павленко) 70
о. Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII–XVIII ст.) (Частина 17) 72

РОЗВІДКИ

Пилипенко О. Соціально-правовий статус науково-педагогічних працівників університетів Наддніпрянської України у XIX ст. 99
Рига Д. З історії проституції в Чернігові (середина XIX – початок XX ст.) 111
Студьонова Л. Зондерштаб «Р» як особливий відділ Абверу та його резидентури на Чернігівщині (на матеріалах «Карної справи №1683» Архіву УСБУ в Чернігівській області). 118

ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

Павленко С. Участь генерального осавула Івана Мазепи у виборах митрополита 1685 р. та перепідпорядкуванні Київської митрополії. 129

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Гогун О. «Модернізація» в убогстві: у Канаді вийшла книга про страждання України від Миколи II до Сталіна 161
Павленко С. Батуринська фортеця: штурм «в лоб» чи завдяки потерні? 164
Бушин М. В. М. Половець. Маркович Олександр Михайлович. Чернігів: Просвіта. 2019. 120 с. 168

ЮВІЛЕЇ

о.Юрію Мицику – 70! 171

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Всеукраїнський науковий журнал

Наказом МОН України № 1328 від 21.12. 2015 журнал включено до Переліку наукових фахових видань України, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Міністерство юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 23837 – 13677Р від 03.04. 2019

ISSN 2518-7422

Індекс 74325

Адреса редакції: 14013, Чернігівська обл., м. Чернігів,
вул.Гетьмана Полуботка, 53.

Телефон для довідок: 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua (ISSN 2518-7430)

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу «Сіверянський літопис»:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська національна наукова бібліотека

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94 (477.51) «9/10+1690/1820»

Олег Васюта

ЩЕ РАЗ ДО ПИТАННЯ ПРО ЧАС СПОРУДЖЕННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЦЕГЛЯНОЇ КОНСТРУКЦІЇ НА КУРГАНІ ЧОРНА МОГИЛА

У процесі дослідження чернігівського кургану Чорна Могила у ХІХ ст. Д. Я. Самоквасовим на його верхівці була виявлена давня цегляна конструкція. Окремі сучасні дослідники пов'язують її з язичницьким обрядом поховання чи датують часом утвердження християнства у Київській Русі. У даній статті ці твердження автором спростовуються.

Ключові слова: Чорна Могила, курган, Чернігів, цегляна конструкція, цегла, мурована споруда, будівля, Єлецький монастир.

Курган Чорна Могила вже давно визнаний дослідниками унікальною поховальною пам'яткою Русі дохристиянської доби. Розташований він на сучасній території міста Чернігова біля Свято-Успенського Єлецького монастиря. Вражають розміри цього кургану. Його висота сягає 11 м, довжина по колу – 125 м, а діаметр в основі становить близько 40 м. Свого часу насип також оперізував рів завширшки до 7 м. Для порівняння вкажемо, що на займаному курганом майданчику могли б разом розміститися чернігівські Спаський та Іллінський храми¹. Для доби середньовіччя у Східній Європі такі розміри є рекордними. Як засвідчують відповідні розрахунки, на спорудження цієї поховальної пам'ятки було витрачено 1500 людино-днів праці².

Довгий час знання про Чорну Могили обмежувалися тільки місцевими переказами, згідно з якими ще у ХІХ ст. даний курган називали «могилою князя Чорного»³. У зв'язку з цим наприкінці ХVІІІ ст. О. Ф. Шафонський відзначив: «Назву Чернігова по різному письменники виводять. Одні приписують це засновнику та володільному його Князю, Чорним названим, якому на честь та пам'ять за отриману над Козарами перемогу, мешканці міста Чернігова на тому місці, де він під містом похований, насипали велику могилу і назвали її чорною... Інші стверджують, що місто Чернігів від чорного лісу отримало свою назву»⁴. Про сам же курган у середині ХІХ ст. М.А. Маркевич указав: «За огорожею монастиря (Єлецького. – **О. В.**), зі сходу, у садку, що йому на-

1 Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // Материалы и исследования по археологии СССР. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1949. № 11. Т. 1. С. 18. Рис. 3.

2 Щавелев А.С. Имя черниговского князя, погребённого в Черной Могиле // Фетисов А.А. Викинги. Между Скандинавией и Русью / А.А. Фетисов, А.С. Щавелев. М.: Вече, 2013. Приложение V. С. 197.

3 Маркевич М. А. Историчний та статистичний опис Чернігова. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2010. С. 97.

4 Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено. К.: Университетская типография, 1851. С. 247 – 248.

лежить, зберігся залишок давнини, який даремно силкуються пояснити; то високий курган, який вважають могильним насипом – одні над Всеволодом Святославичем Чермним (князь чернігівський і київський, помер 1212 р. – **О. В.**), інші над якимось князем сіверянським часів поганських»⁵.

У 1872 – 1873 рр. археологічні дослідження Чорної Могили здійснив Д.Я. Самоквасов. Під час розкопок було встановлено, що цей курган є похованням декількох людей, похованих за обрядом трупоспалення на місці. Крім того, Д.Я. Самоквасов виявив та зібрав велику колекцію різноманітних знахідок: побутові та господарські речі (рештки відер, ножі, точильні камені (один у срібній з позолотою оправі), ключі, замки, серпи, долота, пряслице, кістяні вироби), прикраси, металеві посудини (одна містила гральні кістяні «бабки» та бронзову битку, інші – кістки барана), кінську зброю, лодійні заклепки, фігурку скандинавського бога Тора, великі ритуальні ножі, зброю та військові обладунки (два мечі, шаблю, сокиру, вістря списів і стріл), два великі турячі роги-ритони зі срібним окуттям (одне являє собою складну декоративну композицію)⁶.

Від часу археологічного дослідження Чорної Могили минуло вже майже сто п'ятдесят років, протягом яких дана пам'ятка неодноразово привертала увагу науковців. Цей інтерес не вщухає і в наші дні. За даний період дослідниками було розглянуто досить широке коло питань, пов'язаних з Чорною Могилою, окремі з яких (реконструкція елементів обряду поховання, кількість похованих, етнічна приналежність «господаря» захоронення та ін.) залишаються дискусійними і до сьогодні⁷. У своїй більшості погляди науковців збігаються тільки у визначенні датування цього поховання у межах другої половини X ст. та інтерпретуванні його як князівського⁸.

Як засвідчують новітні доробки дослідників, дискусійності також набуло і питання датування цегляної конструкції, виявленої Д.Я. Самоквасовим у верхній частині Чорної Могили. Тут одразу відзначимо, що дана споруда тоді була розібрана, а цегла, з якої вона була побудована, до наших днів не збереглася.

Відтак з даного приводу маємо тільки опис цієї знахідки, зроблений автором розкопок: «Фундамент пам'ятника розміщувався безпосередньо під дерновим шаром центральної частини майданчика, що складає верхівку кургану, який складався з чотирьох квадратів цегли, один менший за інший, які лежали один на одному; сторона верхнього квадрата мала 2, а нижнього 4 аршини; цеглини, зв'язані міцним вапняним цементом, мали форму прямокутників 10 вершків довжини, 5 вершків ширини і біля 2 вершків товщини, з борозенками на одній стороні, повністю схожі по формі і складу з довгими червоними цеглинами, які входили до складу нижньої частини стін Чернігівського Спаського Соборного храму, заснованого князем Мстиславом Володимировичем у 1031 р. Під серединою нижнього квадрату цегли в ямі двох чвертей ширини, трьох чвертей довжини і шести чвертей глибини, над центром кургану знайдені пухкі рештки дубового стовпа, розміщеного на битій цеглі такого ж складу, як і цегла відзначеного фундаменту; цей стовп виходив на верхівку кургану через отвір у середній частині цегляного фундаменту, який мав розмір ями, з рештками дубового стовпа, відкритого під фундаментом»⁹.

Таким чином, як видно з даного опису, в центральній частині верхівки Чорної Могили Д.Я. Самоквасов виявив муровану конструкцію, яка складалася з чотирьох неоднакових квадратів цегли, що лежали один на одному. Найменші розміри мав верхній з них, а найбільші – нижній. У точному перерахунку на сучасні одиниці вимірювання сторони першого з них дорівнювали 142,24 см (1 аршин = 71,12 см), а останнього – 284,48 см. Ці квадрати були сформовані з червоної цегли довжиною 44,45 см (1 вершок = 4,445 см), шириною 22,22 см і товщиною близько 8,89 см. У цен-

5 Маркевич М.А. Историчний та статистичний опис Чернігова... С. 28.

6 Самоквасов Д.Я. Могильные древности северянской Черниговщины. М.: Синодальная типография, 1916. С. 4 – 36.

7 Васюта О.О. Курган Чорна Могила в історичних дослідженнях минулого та сучасності // Сіверянський літопис. 2016. № 6. С. 3 – 18.

8 Там само ... С. 6 – 9.

9 Самоквасов Д.Я. Могильные древности северянской Черниговщины... С. 5 – 7.

тральній частині конструкції знаходився наскрізний отвір розміром 35,56x53,34 см (1 чверть = 17,78 см). Під ним розташовувалась яма таких же розмірів з рештками струхлявілого дубового стовпа. Її глибина у ґрунті дорівнювала 106,68 см. Отже, можна вважати, що ця мурована конструкція являла собою підпірну споруду для потужного дерев'яного стовпа. Причому, її побудова відбулася одночасно зі встановленням останнього. На це чітко вказує наявність уламків цегли в ямі під рештками стовпа, ідентичної тій, з якої складалася споруда.

Як можна зрозуміти з контексту опису Д.Я. Самоквасова виявленої ним на кургані цегляної конструкції, останню він вважав побудованою одночасно зі Спаським собором. Точна дата його закладання не відома, але, згідно з літописом, у 1036 р. храм було зведено на висоту близько 4 м¹⁰. Автор розкопок вказував на ідентичність цегли з кургану цеглі саме у нижній частині стін Спаського собору. Однак тут відзначимо, що Д.Я. Самоквасов явно помилився у такому ототожненні. Принаймні, важко зрозуміти, чому він його висловив, бо нижня частина стін храму складається з плінфи довжиною 25 – 28 см і товщиною 2,5 – 3 см¹¹. Отже, як видно, цегла з Чорної Могили вже тільки за своїми розмірами значно відрізняється від останньої.

У середині ХХ ст. матеріали Чорної Могили були розглянуті Б.О. Рыбаковим, який не оминув увагою і виявлену Д.Я. Самоквасовим муровану конструкцію. З цього приводу дослідник указав, що її «співставлення з архітектурою ХІ ст. треба визнати недоречністю»¹². Відзначивши особливості конструкції (наявність борозенок) та розміри цегли з кургану, Б.О. Рыбаков відніс її до ХVІІ – ХVІІІ ст. Саму ж муровану споруду на Чорній Могилі він датував кінцем ХVІІ ст.¹³.

Уже у наш час чергова версія з даного приводу була висунута Ю.Ю. Шевченком. Здійснення поховання у Чорній Могилі він датував рубежем Х/ХІ ст.¹⁴. Стосовно часу побудови цегляної конструкції на кургані дослідник не погодився як з Б.О. Рыбаковим, так, як виходить з контексту його роботи, і з Д.Я. Самоквасовим¹⁵. Спираючись на тезу про використання цегли з борозенками у Західній Європі вже у ІХ ст., Ю.Ю. Шевченко вважав, що мурована споруда на Чорній Могилі була іманентною частиною язичницького кургану. Відповідно, згідно з висновками дослідника, її побудова стала завершальним етапом у спорудженні Чорної Могили¹⁶. Виходячи зі свідчень Ібн-Фадлана, Ю.Ю. Шевченко висловив думку, що цегляна конструкція була використана для облаштування на вершині кургану ясеневого стовпа, який встановили на «дубовій підставці, відзначеній Д.Я. Самоквасовим»¹⁷.

Ібн-Фадлан, секретар посольства арабського халіфа, на якого у своїй версії стосовно інтерпретування мурованої споруди на Чорній Могилі посилається Ю.Ю. Шевченко, у 921 – 922 рр. відвідав Волзьку Булгарію, де став свідком похорону знатного руса. Справді, з приводу закінчення цього дійства у своїх нотатках він відзначив, що після спалення тіла померлого та спорудження на тому місці насипу на останньому була встановлена «велика дерев'яшка хадангу (білого тополю)» з написаними на ній іменами небіжчика і «царя русів»¹⁸. Отже, наявність свого часу подібної «дерев'яшки» і на Чорній Могилі є цілком припустимою. Не відкидав цього і Б.О. Рыбаков¹⁹. Однак

10 Полное собрание русских летописей: [в 43-х т.]. М.: Языки русской культуры, 1997. Т. 1. Стб. 150.

11 Черненко О.Є., Іонісян О.М., Т.Г. Новик. Чернігівський Спасо-Преображенський собор у світлі останніх археологічних досліджень // Слов'яни і Русь: археологія та історія. К.: Стародавній Світ, 2013. С. 322.

12 Рыбаков Б.А. Древности Чернигова ... С. 25.

13 Там само.

14 Шевченко Ю.Ю. Княжна-амазонка в парном погребении Черной Могилы [Электронный ресурс] / Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН: http://www.kunstkamera.ru/files/lib/mae_xlvii/mae_xlvii_01.pdf (дата звернення 26.06.2019).

15 Там само.

16 Там само.

17 Там само.

18 Ибн-Фадлан о похоронах руса // Фетисов А.А., Щавелев А.С. Викинги. Между Скандинавией и Русью. М.: Вече, 2013. Приложение III. С.176.

19 Рыбаков Б.А. Древности Чернигова ... С. 25.

пов'язувати виявлену Д.Я. Самоквасовим цегляну конструкцію зі встановленням такого стовпа після влаштування курганного насипу Чорної Могили, як ми вважаємо, не реально. Дана споруда просто не могла тут з'явитися на кілька десятків років раніше до закладання у Чернігові першої мурованої будівлі, якою став Спаський собор.

Подібне зауваження відносно висновків Ю.Ю. Шевченка також висловив і О.С. Щавелев²⁰. Однак не підтримав він і версію Б.О. Рыбакова про час появи цегляної конструкції на Чорній Могилі. Покладаючись на спостереження Д.Я. Самоквасова, О.С. Щавелев вважає, що ця споруда підтримувала дерев'яний хрест, встановлений тут Мстиславом Володимировичем одночасно з закладанням ним Спаського собору. Стосовно причин цього дослідник зазначив: «Це був символічний акт православного освоєння священної для язичників території не так давно спорудженої Чорної Могили»²¹.

Якщо спиратись на аналогію ставлення людей у давнину до великих курганів у Скандинавії та Русі, то цілком ймовірно, що у ті часи для чернігівців і Чорна Могила також мала певне сакральне значення²². Наприклад, на думку Ф.О. Андрощука, великі кургани Русі, у тому числі і Чорну Могилу, слід розглядати «не тільки як поховальні пам'ятки, а й як своєрідні язичницькі храми»²³. Також і О.П. Моця та А.Л. Казаков наголошують, що місце розташування Чорної Могили вказує на її сакральне значення для мешканців Чернігова, бо, на думку істориків, у дохристиянську добу поряд з даним курганом було розташоване язичницьке капище²⁴. Стосовно цього припущення вони зазначили: «Напевне, саме тому поруч із язичницьким капищем і було поховано одного з представників місцевої родоплемінної династії, який... одночасно виконував і функції верховного жерця»²⁵. Після хрещення Русі, як гадають дослідники, церква і влада приділили особливу увагу християнізації даного місця, наслідком чого стало заснування тут Єлецького монастиря²⁶. Відтак, цілком реально, що після утвердження християнства у Чернігові на Чорній Могилі міг бути встановлений і дерев'яний хрест. Однак пов'язати саме з ним виявлену Д.Я. Самоквасовим цегляну конструкцію не дозволяє одна конкретна деталь.

У принципі, вже тільки той факт, що, як ми вже відзначали, цегла з нижньої частини стін Спаського собору навіть за своїми розмірами значно відрізняється від цегли з Чорної Могили, не дає можливість прийняти версію О.С. Щавелева. Однак існують і більш суттєві заперечення цьому твердженню. Як справедливо вказав Б.О. Рыбаков, головною датуючою ознакою цегли з Чорної могили є відзначена у описі Д.Я. Самоквасова наявність на останній борозенок²⁷. У фаховій літературі таку цеглу називають ще «литовкою», пальчаткою чи жолобчастою²⁸. На території України (Волинь) вона почала виготовлятися ще у XIII ст., але на Чернігівщині даний тип цегли з'явився тільки у XVII ст.²⁹. Взагалі ж у місцевому будівництві остання побутувала у XVII – першій половині XVIII ст.³⁰.

20 Щавелев А.С. Заметки о деталях погребения в кургане «Черная могила» // Слов'яни і Русь: археологія та історія. К.: Стародавній Світ, 2013. С. 354.

21 Там само.

22 Андрощук Ф.А. К истории обряда интронизации древнерусских князей («сидение на курганах») // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII-XI ст. Чернігів: Сіверянська думка, 2003. С. 5 – 10.

23 Андрощук Ф.О. Нормани і слов'яни у Подесенні (моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя). К., 1999. С. 84.

24 Моця О.П., Казаков А. Л. Давньоруський Чернігів. К.: Стародавній Світ, 2011. С. 100.

25 Там само.

26 Там само. С. 101.

27 Рыбаков Б.А. Древности Чернигова ... С. 25.

28 Черненко О.Є. Слідами Миколи Макаренка: дослідження Чернігівського Спасо-Преображенського собору (за матеріалами 1923 та 2012 – 2014 років) // Opus mixtum. К., 2017. № 5. С. 102.

29 Черненко О.Є. Монументальна архітектура Чернігівщини XVII – XVIII ст.: методичні рекомендації для вивчення та датування мурованих споруд. Посібник. Чернігів: SCRIPTORIUM, 2018. С. 40 – 41.

30 Там само ... С. 39.

Враховуючи зазначене та місце розташування кургану, появу на ньому мурованої конструкції логічно було б пов'язати з будівельними роботами, які здійснювались у Єлецькому монастирі протягом XVII – першої половини XVIII ст. Зауважив це і Б.О. Рыбаков. З даного приводу він указав, що цегла з Чорної Могили подібна до тієї, з якої збудовані монастирські огорожа і дзвіниця. Згідно з визначенням дослідника, останні змуровані з цегли розміром 40x20x9 см³¹. Саму ж цегляну конструкцію на кургані, як уже відзначалось, Б.О. Рыбаков датував кінцем XVII ст.

Монастирська мурована огорожа, яка існує і сьогодні, буда збудована наприкінці XVII ст.³². Однак, як виявляється, Б.О. Рыбаков, відзначаючи подібність цегли з Чорної Могили та з монастирської огорожі, явно помилився. Остання змурована з цегли-пальчатки зовсім іншого розміру³³. Стосується це і другої аналогії Б.О. Рыбакова, монастирської дзвіниці, зведеної у 1670 – 1675 рр.³⁴. Формат цегли, з якої вона збудована, також відрізняється від виявленої на кургані³⁵. Взагалі ж, і в інших монастирських мурованих спорудах XVII – першої половини XVIII ст. подібного до останньої формату цегла не зустрічається³⁶. Більше того, відсутня вона і у переважній більшості тогочасних чернігівських кам'яних новобудов та у перебудовах і ремонтах храмів доби Київської Русі³⁷. Отже, прив'язати у часі появу мурованої конструкції на Чорній Могилі до цих споруд не видається можливим.

Найподібніша до виявленої на кургані цегла на сьогодні була зафіксована лише у двох, принаймні наскільки нам вдалося з'ясувати, чернігівських будовах, розташованих на території Троїцько-Іллінського монастиря. Першою з них є цегляні опори мосту, який свого часу був перекинутий через яр біля Іллінської церкви. Як засвідчили дослідження їхніх решток, останні склалися з жолобчастої цегли розміром

31 Рыбаков Б. А. Древности Чернигова ... С. 25.

32 Віроцький В.Д. Храми Чернігова. К.: Техніка, 1998. С. 113; Бондар О.М., Сердюк Д. А. Подорож козацьким Черніговом XVII – XVIII ст. Путівник. Чернігів, 2015. С. 59.

33 Черненко О.Є., Новик Т. Г., Бондар О.М. Дослідження на території Єлецького Свято-Успенського монастиря у Чернігові // Археологічні дослідження в Україні. 2014. К.: Стародавній Світ, 2015. С. 304.

34 Бондар О.М. Подорож козацьким Черніговом XVII – XVIII ст... С. 59; Доценко А.В., Шевчик І.С. Чернігівський Єлецький монастир: історія і діяльність // Чернігівські старожитності. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2010. Вип. III. С. 56.

35 Інформація надана І. М. Ігнатенком.

36 Новик Т. Г. Дослідження мурованих споруд XVII ст. Єлецького монастиря м. Чернігова // Археологічні студії. К. – Чернівці: Зелена Буковина, 2010. Вип. 4. С. 318 – 323; Черненко О.Є. Дослідження Петропавлівської церкви з трапезною на території Єлецького Свято-Успенського монастиря в Чернігові // Церква-наука-суспільство: питання взаємодії. К., 2016. С. 130 – 134; Черненко О.Є., Новик Т. Г. Будинок настоятеля Єлецького монастиря в м. Чернігові // Чернігівські старожитності. Чернігів: Десна Поліграф, 2018. Вип. 5 (8). С. 282 – 287; Ігнатенко І.М. Дослідження Успенського собору Єлецького монастиря у 1998 та 2002 роках // Карнабідівські читання. Чернігів: Десна-Поліграф, 2017. Вип. 1-3. С. 329; Таранущенко С.А. Кам'яниця Костянтиновича в Чернігові // Чернігівська старовина. Чернігів: Сіверянська думка, 1992. С. 145.

37 Черненко О.Є. Слідами Миколи Макаренка... С. 102, 104, 108; Холостенко Н.В. Архитектурно-археологические исследования Пятницкой церкви в г. Чернигове (1953 – 1954 гг.) // Советская Археология. 1956. № XXVI. С. 290; Черненко О. Є. Археологічні дослідження споруди Чернігівського магістрату // Чернігівські старожитності. Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські береги», 2008. Вип. I. С. 73 – 77; Ігнатенко І.М. Споруди Чернігівського Борисоглібського монастиря та їх оборонне призначення // Чернігівські старожитності. Чернігів: Десна Поліграф, 2015. Вип. 2. С. 191 – 192; Ігнатенко І. М. Комбінована дерев'яно-цегляна архітектура Чернігова і Чернігівщини // Карнабідівські читання. Чернігів: Десна-Поліграф, 2017. Вип. 1-3. С. 48; Адрут А.К. Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. Чернігів: Чернігівський ЦНТЕІ, 2008. С. 50, 61, 67, 82, 110, 111, 127, 151; Карнабед А. А. Троїцький собор у Чернігові (за даними архітектурно-археологічних досліджень) // Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність. Чернігів: Просвіта, 1999. С. 30 – 33; Руденко В.Я. Археологічні дослідження Іллінського монастиря у Чернігові // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Чернігів: Деснянська правда, 2007. С. 218, 221, 222.

38-40x19x5-6 см³⁸. Однак поодинокі тут також зустрічалася цегла і більшого формату – 43x21,5x7,5 см (одна знаходиться в експозиції в Іллінській церкві). Зведення самого мосту датується дослідниками кінцем XVII – початком XVIII ст.³⁹.

Друга серед цих будов також розташована недалеко від мосту на терасі західного схилу яру навпроти Іллінської церкви. На сьогодні ця будівля не збереглася, але її рештки були виявлені та археологічно досліджені у 1992 та 2001 роках⁴⁰. На основі знахідок дана споруда інтерпретується як друкарня⁴¹. Свого часу остання являла собою дерев'яний будинок з цегляною підлогою загальною площею близько 100 кв. м. Його основна частина (три кімнати) була зведена у другій половині XVII ст.⁴². Пізніше із заходу до неї додалися ще невеликі прибудови. Саме у них, на відміну від головних приміщень, підлога складалася з широкоформатної жолобчастої цегли розміром 40x20x8 см⁴³. Дані прибудови дослідники датують початком XVIII ст.⁴⁴.

Таким чином, виходячи з наведених аналогій, появу мурованої конструкції на Чорній Могилі також можна віднести до початку XVIII ст. На нашу думку, деякою мірою це може підтверджуватися ще однією деталлю. На «Абрисі Чернігівському» 1706 р. курган Чорна Могила зображений дуже об'ємно, фактично таким же, як і Успенський собор Єлецького монастиря. Однак на верхівці його насипу там не відображені ні мурована конструкція, ні те, для підпірання чого вона була влаштована. Отже, як ми вважаємо, це також побіжно свідчить, що останні з'явилися на кургані дещо пізніше.

На думку Б.О. Рыбакова, цегляна конструкція на Чорній Могилі являла собою підпірну споруду для влаштованої тут каплиці на стовпі⁴⁵. Причину цього дослідник не пояснив. На наш же погляд, тоді на кургані з'явилася не каплиця, а було просто встановлено високий дерев'яний хрест. У даному випадку привертає увагу розповсюджений у ті часи, зокрема і на Чернігово-Сіверщині, документально зафіксований звичай. Полягав він у тому, що перед заснуванням нового поселення ініціатор цього і його майбутній господар на обраному місці спочатку встановлював дерев'яний стовп, котрий являв собою своєрідний символ власності на дану територію⁴⁶. Можливо, саме від такого звичаю і набув поширення вираз «застовпити місце». Відомо, що у 1707 та 1719 рр. гетьмани І. Мазепа та І. Скоропадський підтвердили Єлецькому монастирю права власності на всі його маєтності⁴⁷. Серед останніх також зазначений і «пляц при монастире ... под валом (чернігівських міських укріплень. – **О.В.**)»⁴⁸. Виходячи з «Абриса Чернігівського» 1706 р., можна вважати, що дане місце являє собою територію, де якраз і розташовується Чорна Могила. Ця місцевість належала Єлецькому монастирю і в XIX ст.⁴⁹. Отже, як ми гадаємо, найвірогідніше, саме піс-

38 Руденок В.Я., Кузнецов Г.А. Отчет об охранных археологических исследованиях Троицкого Ильинского пещерного монастырского комплекса в г. Чернигове Черниговской обл. Чернигов, 1988 / Науковий архів ІА НАН України. С. 11.

39 Руденок В.Я. Археологічні дослідження Іллінського монастиря у Чернігові ... С. 220.

40 Руденок В.Я. Нове про друкарню Чернігівського Іллінського монастиря (за результатами археологічних досліджень 2001 року) // Пам'ятки християнської культури Чернігівщини. Чернігів: Нова хвиля, 2002. С. 45.

41 Руденок В.Я. Археологічні дослідження Іллінського монастиря у Чернігові ... С. 222.

42 Руденок В.Я. Нове про друкарню Чернігівського Іллінського монастиря (за результатами археологічних досліджень 2001 року) ... С. 46.

43 Руденок В.Я., Кузнецов Г.А. Отчет об охранных археологических исследованиях в Антониевых пещерах Троицкого Ильинского монастыря в г. Чернигове и на прилегающей территории. Чернигов, 1993 / Науковий архів ІА НАН України. С. 10.

44 Руденок В.Я. Нове про друкарню Чернігівського Іллінського монастиря (за результатами археологічних досліджень 2001 року) ... С. 46.

45 Рыбаков Б.А. Древности Чернигова ... С. 25.

46 Кулаковский П.М. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618 – 1648). К.: Темпора, 2006. С. 322, 326.

47 Волерт Я.Л. Землеволодіння чернігівських монастирів за матеріалами Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1731 рр. // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Чернігів: Деснянська правда, 2007. С. 532 – 533.

48 Там само... С. 533.

49 Маркевич М. А. Історичний та статистичний опис Чернігова ... С. 28.

ля одного з цих гетьманських підтверджень на кургані і був встановлений символ власності на прилеглу територію. Оскільки вона належала монастирю, то на Чорній Могилі, ймовірно, замість звичайного стовпа вкопали високий дерев'яний хрест, який і зміцнили виявленою Д. Я. Самоквасовим підпірною мурованою спорудою. До того ж, даний хрест міг виконувати функції ще і межового знаку⁵⁰.

Таким чином, зауважені факти достатньо переконливо засвідчують датування виявленої Д. Я. Самоквасовим на Чорній Могилі цегляної конструкції саме початком XVIII ст. Спроби ж окремих дослідників пов'язати її з язичницьким обрядом поховання чи віднести цю споруду до часу утвердження християнства у Київській Русі, як з'ясовується, не мають під собою ніяких підстав.

Reference

Adruh, A. K. (2008). *Arkhitectura Chernihova druhoi polovyny XVII – pochatku XVIII stolit.* Chernihiv, Ukraine: Chernihivskiy TsNTEI.

Androshchuk, F. O. (1999). *Normany i slov'iany u Podesenni (modeli kulturnoi vzaiemodii doby rannoho serednovichchia).* Kyiv, Ukraine: Kyivskiy un-t im. Tarasa Shevchenka.

Androshchuk, F. A. (2003). *K istorii obriada intronizatsyi drevnerusskikh kniazei («side- nie na kurhanakh»).* Druzhynni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy VIII-XI st. Chernihiv, Ukraine: Siverianska dumka, pp. 5-10.

Bondar, O. M. & Serdiuk, D. A. (2015). *Podorozh kozatskym Chernihovom XVII – XVIII st.* Putivnyk. Chernihiv, Ukraine.

Chernenko, O. Ye. (2008). *Arkheolohichni doslidzhennia sporudy Chernihivskoho mahistratu.* Chernihivski starozhytnosti, 1, pp. 73 – 77.

Chernenko, O. Ye., Ionisian, O. M., & Novyk T. H. (2013). *Chernihivskiy Spaso-Preobrazhenskiy sobor u svitli ostannikh arkheolohichnykh doslidzhen.* Sloviany i Rus: arkheolohiia ta istoriia. Kyiv, Ukraine: Starodavnii Svit, pp. 321 – 329.

Chernenko, O. Ye., Novyk, T. H., & Bondar O. M. (2015). *Doslidzhennia na terytorii Yeletskoho Sviato-Uspenskoho monastyria u Chernihovi.* Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini. 2014. Kyiv, Ukraine: Starodavnii Svit, pp. 303 – 304.

Chernenko, O. Ye. (2016). *Doslidzhennia Petropavlivskoi tserkvy z trapeznoiu na terytorii Yeletskoho Sviato-Uspenskoho monastyria v Chernihovi.* Tserkva-nauka-suspilstvo: pytannia vzaiemodii. Kyiv, Ukraine, pp. 130 – 134.

Chernenko, O. Ye. (2017). *Slidamy Mykoly Makarenka: doslidzhennia Chernihivskoho Spaso-Preobrazhenskoho soboru (za materialamy 1923 ta 2012 – 2014 rokiv).* Opus mixtum, 5. pp. 101 – 114.

Chernenko, O. Ye. (2018). *Monumentalna arkhitectura Chernihivshchyny XVII – XVIII st.: metodychni rekomendatsii dlia vyvchennia ta datuvannia murovanykh sporud.* Posibnyk. Chernihiv: SCRIPTORIUM.

Chernenko, O. Ye., & Novyk, T. H. (2018). *Budynok nastoiatelia Yeletskoho monastyria v m. Chernihovi.* Chernihivski starozhytnosti, 5(8), pp. 282 – 287.

Dotsenko, A. V., & Shevchyk, I. S. (2010). *Chernihivskiy Yeletskiy monastyr: istoriia i diialnist.* Chernihivski starozhytnosti, 3. Chernihiv, Ukraine: Vydavets Lozovyi V. M. pp. 4 – 72.

Fetysov, A. A., & Shchhavelev, A. S. (2013). *Ybn-Fadlan o pokhoronakh rusa. Vikingi. Mezhdru Skandynaviei i Rusiu.* Moskva, Russia: Veche. (Application 3). Pp. 169 – 176.

Ihnatenko, I. M. (2015). *Sporudy Chernihivskoho Borysohlibskoho monastyria ta yikh oboronne pryznachennia.* Chernihivski starozhytnosti, 2, pp. 175 – 196.

Ihnatenko, I. M. (2017a). *Kombinovana dereviano-tsehljana arkhitectura Chernihova i Chernihivshchyny Karnabidivski chytannia, 1-3,* pp. 47 – 52.

Ihnatenko, I. M. (2017b). *Doslidzhennia Uspenskoho soboru Yeletskoho monastyria u 1998 ta 2002 rokakh.* Karnabidivski chytannia, 1-3, pp. 326 – 330.

Karnabied, A. A. (1999). *Troitskiy sobor u Chernihovi (za danyumu arkhitekturno-*

50 Смирнова И. М. Тайная история креста. М.: Эксмо, 2006. С. 155.

arkheolohichnykh doslidzhen). Chernihivskiy Troitsko-Illinskyi monastyr: istoriia ta suchasnist. Chernihiv, Ukraine: Prosvita, pp. 30 – 33.

Kholostenko, N. V. (1956). Arkhitekturno-arkheologicheskie issledovaniia Piatnitskoi tzerkvi v g. Chernigove (1953 – 1954 gg.). Sovetskaia Arkheolohiia, XXVI, pp. 271 – 292.

Kulakovskiy, P. M. (2006). Chernihovo-Sivershchyna u skladi Rechi Pospolytoi (1618 – 1648). Kyiv, Ukraine: Tempora.

Markevych, M. A. (2010). Istorychnyi ta statystychnyi opys Chernihova. Chernihiv, Ukraine: Vydavets Lozovyi V. M.

Motsia, O. P., & Kazakov A. L. (2011). Davnoruskyi Chernihiv. Kyiv, Ukraine: Starodavni Svit.

Novyk, T. H. (2010). Doslidzhennia murovanykh sporud XVII st. Yeletskeho monastyria m. Chernihova. Arkheolohichni studii, 4. Kyiv-Chernivtsi: Zelena Bukovyna, pp. 318 – 323.

Polnoe sobranie russkikh letopisei. (Ed.). (1997). (Vol. 1). Moskva, Russia: Yazyki russkoi kultury.

Rudenok, V. Ya. (2002). Nove pro drukarniu Chernihivskoho Illinskoho monastyria (za rezultatamy arkheolohichnykh doslidzhen 2001 roku). Pamiatky khrystyianskoi kultury Chernihivshchyny. Chernihiv: Nova khvyliia, pp. 44 – 47.

Rudenok, V. Ya. (2007). Arkheolohichni doslidzhennia Illinskoho monastyria u Chernihovi. Chernihiv u serednovichnii ta rannomodernii istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. Chernihiv, Ukraine: Desnianska pravda, pp. 211 – 223.

Rudenok, V. Ya., & Kuznetsov, G. A (1988). Otchet ob okhrannykh arkheolohicheskikh issledovaniakh Troytskogo Ilynskogo peshernogo monastyrskogo kompleksa v g. Chernigove Chernigovskoi obl. Chernigov, Ukraine: Naukovyi arkhiv IANAN Ukrainy. 133 p.

Rudenok, V. Ya., & Kuznetsov, G. A (1993). Otchet ob okhrannykh arkheologicheskikh issledovaniiah v Antoniievkykh pesherakh Troitskoho Ilynskogo monastyria v h. Chernigove i na prilegaiushchei territorii. Chernigov, Naukovyi arkhiv IANAN Ukrainy.

Rybakov, B. A. (1949). Drevnosty Chernyhova. Materialy i issledovaniia po arkheolohii SSSR, 11. (Vol. 1). Pp. 7 – 93.

Samokvasov, D. Ya. (1916). Mogyl'nye drevnosti severianskoi Chernigovshiny. Moskva, Russia: Sinodalnaia tipografiia.

Shafonskii, A. F. (1851). Chernigovskogo namestnichestva topograficheskoe opisanie s kratkim georaficheskim i istoricheskim opysaniem Malyia Rossii, iz chastiei koiei onoi namestnichiestvo sostavlieno. Kiev, Ukraine: Universitetskaia tipografiia.

Shchavelev, A. S. (2013). Zametki o detaliakh pogrebeniia v kurgane «Chernaia mogila». Sloviany i Rus: arkheolohiia ta istoriia. Kyiv, Ukraine: Starodavni Svit, pp. 353 – 355.

Shchavelev, A. S. (2013). Imia chernigovskogo kniazia, pohrebnionogo v Chernoi Mogile. Vikingi. Mezhdru Skandinaviei i Rusiu. Moskva, Russia: Veche, (Application 5). Pp. 197 – 205.

Shevchenko, Yu. Yu. (1999). Kniazna-amazonka v parnom pohrebeny Chernoi Mogily. Eliektronnaia biblioteka Muzeia antropologii i etnografii im. Petra Velikogo (Kunstkamera) RAN. Retrieved from http://www.kunstkamera.ru/files/lib/mae_xlvii/mae_xlvii_01.pdf.

Smirnova, I. M. (2006). Tainaia istoriia kresta. Moskva, Russia: Eksmo.

Taranushchenko, S. A. (1992). Kamianytsia Kostiantynovycha v Chernihovi. Chernihivska starovyna. Chernihiv, Ukrain: Siverianska dumka, pp. 143 – 146.

Vasiuta, O. O. (2016). Kurhan Chorna Mohyla v istorychnykh doslidzhenniakh mynulo ho ta suchasnosti. Siverianskyi litopys, 6, pp. 3 – 18.

Virotskyi, V. D. (1998). Khramy Chernihova. Kyiv, Ukraine: Tekhnika.

Volert, Ya. L. (2007). Zemlevolodinnia chernihivskykh monastyriv za materialamy Heneralnoho slidstva pro maietnosti Chernihivskoho polku 1729 – 1731 rr. Chernihiv u serednovichnii ta rannomodernii istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. Chernihiv, Ukraine: Desnianska pravda, pp. 526 – 539.

Васюта Олег Олегович – заступник завідувача відділу наукових досліджень печер та пам'яток археології Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (м. Чернігів, вул. Іллінська, 33-а, Україна); e-mail: vasutaoleg@gmail.com

Vasiuta Oleh Olehovych – deputy head of the cave research and archeology department of the Chernihiv ancient national architectural and historical reserve (33-a, Illinska street, Chernihiv, Ukraine); e-mail: vasutaoleg@gmail.com

AGAIN TO THE QUESTION ON THE TIME OF CONSTRUCTION AND INTERPRETATION OF THE BRICK CONSTRUCTIONS ON THE BLACK GRAVE MOUND

The Black Grave Mound (“Chorna Mohyla”) has long been recognized by researchers as a unique burial monument of pre-Christian times. It is located on the modern territory of Chernihiv town near the Yelets Monastery. The size of this mound is impressive. Its height reaches 11 m, length in a circle – 125 m, and the diameter at the base is about 40 m. In its time mound also girdled the moat up to 7 m wide. For the Middle Ages in Eastern Europe, such sizes are record high.

For a long time, all knowledge about the Black Grave was limited to local legends, according to which, in the XIX century this mound was called “the grave of Black Prince”. In 1872-1873 the archeological researches of the Black Grave were carried out by D. Ya. Samokvasov. Excavations have revealed that this mound is the burial place of several people buried in a burnt-out ceremony at the place. D. Ya. Samokvasov also discovered and collected a large collection of various finds here.

Since archaeological research Black Grave’s been almost one hundred and fifty years that this monument has repeatedly drawn the attention of scientists. During this period, the researchers considered a range of issues related to the Black Grave, some of which remain controversial to this day. For the most part, the views of scientists coincide only in the date of this burial in the second half of the tenth century and interpreting it as princely.

How to confirm the latest revision of researchers has become debatable and the issue of dating the brick structures discovered D. Y. Samokvasov at the top of the mound Black Grave. To this day, the brick from it has not been preserved, but the author of the excavations left a detailed description of the building itself and the construction material of which it consisted.

In the middle of the twentieth century A. B. Rybakov, having considered this issue, dated the construction at the end of the seventeenth century. Nowadays, some researchers have attempted to revise the thesis of A. B. Rybakov. For example, Yu. Yu. Shevchenko assumes that the construction of this facility is an element of the pagan burial rite, and A. S. Shchiavolev attributes it to the time of adoption of Christianity in Chernigov.

In this article, the author, based on the analogy of building materials from other masonry structures of the city, refutes such claims and, including also written and cartographic sources, substantiates the conclusion that the brick structure found on the mound dates from the beginning of the eighteenth century.

Keywords: *Black grave, mound, Chernihiv, brick construction, brick, stone construction, building, Yelets monastery.*

Дата подання: 16 вересня 2019 р.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 811.161.2+902(477.51)+94(477.51)

Олексій Дудко

ДО ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ ВИПОВЗІВ

Походження назви села Виповзів, незважаючи на його простоту на перший погляд, є не таким однозначним. Загальний смисл апелятива, що утворє основу ойконіма, зрозумілий, проте втрата мотиваційної складової з плином часу призвела до виникнення цілого ряду версій його онімізації. На підставі дослідження як лінгвістичних, так і археологічних та історичних даних запропоновано як найвірогіднішу версію походження назви шляхом онімізації апелятива «виползово» зі значенням «передмістя, слобідка або крайні в поселенні хати», що було зумовлено певними історичними процесами в історії населеного пункту.

Ключові слова: Виповзів, ойконім, власна назва, апелятив, етимологія.

Походження назв багатьох населених пунктів є прозорим і зазвичай не викликає істотних сумнівів. Назви ойконімів, що мають в основі прізвище колишнього власника (першопоселенця), а також гідроніма, біля якого вони розташовані, як правило, не становлять труднощів для їх етимологізації. Складніша ситуація з відапелятивними найменуваннями. Наприклад, походження назви села Гірськ Сновського району Чернігівської області від апелятива *гора* [«значне підвищення над навколишньою місцевістю або серед інших підвищень»¹] є достатньо очевидним, враховуючи перепади висот в рельєфі місцевості, що сягають 57 м. Проте для села Гориця Менського району Чернігівської області з практично рівнинною поверхнею такий підхід не дасть результату, адже втрачається мотиваційна складова. Полісемія, особливо якщо семема одного слова позначають близькі за ознаками предмети чи явища, додає труднощів для етимологічного аналізу. Якщо мотивуюча семема виходить з ужитку на території існування утвореної від неї назви населеного пункту, це ще більш ускладнює його етимологізацію. Ойконім Виповзів належить до неоднозначних, що породило розглянуті нижче версії його походження, і потребує більш ґрунтовного етимологічного аналізу в сукупності з залученням даних інших наук.

За своєю структурою назва села Виповзів є префіксально-суфіксальним утворенням на основі кореня *-повз-* від старослов'янського дієслова *пльзати*². Префікс *ви-*, широкоживаний у мові східних і західних слов'ян, означав напрям дії зсередини при дієсловах руху³. Суфікс *-ів (-ов)* відзначається продуктивністю як при творенні прізвищ, які можуть бути не тільки російськими, але й українськими, як це доводить Ю.К. Редько⁴. Як топонімічний формант суфікс *-ов* відомий з найдавніших часів і, за словами С. Роспонда, був «найтиповішим для назв поселень, утворених від імен

1 Словник української мови: в 11 т. / ред. Білодід І.К. К.: Наукова думка, 1971. Т. 2. С. 124.

2 Етимологічний словник української мови: У семи томах. / ред. Мельничук О.С. К.: Наукова думка, 2003. Т. 4. С. 467.

3 Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору). Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. С. 365.

4 Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища. К.: Наукова думка, 1966. С. 92.

володільців»⁵. Але й відапелятивні утворення з цим суфіксом теж мали місце⁶. В обох випадках вони мають яскравий посесивний характер.

Багато назв сіл Козелецького району Чернігівської області отримали назви від прізвищ своїх засновників чи власників. М.М. Александрович, зокрема, зазначає, що від роду Біликів походить назва села Білики, від Гарбузів і Гарбузенок — Гарбузин, Беремицьке завдячує своєю назвою його засновникам — Беремицьким, Сираї і Гломазди були відповідно засновниками сіл Сираї та Гламазди⁷.

Рідкісне прізвище *Вытолзов* фіксується на території України, отже, є підстави розглянути як варіант відантропонімічне походження назви села. Згідно з базою даних абонентів дротових мереж телефонного зв'язку, прізвище *Вытолзов(а)* згадується одинадцять разів. З них у селі Біліївці Первомайського району Харківської області — чотири, м. Первомайському Харківської області та у місті Чернігові — по три та у місті Марганець Дніпропетровської області один раз⁸. Певною мірою на користь даної версії може свідчити і одна з легенд, що побутує в селі з подібною назвою — *Виповзки* — розташованому у Переяслав-Хмельницькому районі Київської області і згадуваному ще в середині XVIII⁹ та на рубежі XVIII — XIX ст.¹⁰. Згідно з нею, «нібито у другій половині XVII ст. тут оселився козак на ймення Виповзок. Від того і назва села пішла»¹¹.

Проте зазначене вище прізвище є не тільки рідкісним, але і не фіксується на даний час ні в селі, назва якого досліджується, ні в жодному з близько розташованих до нього населених пунктів. Розглядаючи відантропонімічну гіпотезу, не можна не взяти до уваги ймовірність зворотного походження прізвища від назви населеного пункту. Ю.К. Редько серед українських прізвищ виділив два типи, що походять від топонімічних назв: «прикметникові з суфіксами *-ськ-*, *-зьк-*, *-цьк-* й іменникові, переважно з суфіксом *-ець*»¹²; серед іменникових автор виділяв також і безсуфіксні, зазначаючи, що прізвище може повністю збігатися з топонімічною назвою¹³. У російській ономастиці виділено п'ять типів прізвищ як безсуфіксальних, так і оформлених рядом суфіксів, у тому числі й *-ов*, на основі топонімів¹⁴. Такий перехід назви населеного пункту у прізвищеву назву його власника зафіксований не дуже далеко від села Виповзів й історично. Зокрема, в XVI ст. остерський боярин Семен отримав у володіння село Рожни, а його син Юрій, якому це село перейшло у спадщину від батька, вже почав називатися Рожновським¹⁵. У XVII ст. в селі Церковище (нині село Підлісне Козелецького району Чернігівської області) згадується *Евтухъ Волозов*¹⁶, прізвище якого може бути помилковим написанням від *Вытолзов*, і свідчити про його походження з населеного пункту, назва якого досліджується. На користь цього можуть свідчити згадані там же *Оедка Новгород* та *Гришка Коростішевец*, що, ймовірно,

5 Роспонт С. Структура и стратиграфия древнерусских топонимов. // Восточнославянская ономастика. М.: Наука, 1972. С. 37.

6 Ibid. С. 86 – 88.

7 Александрович М.Н. Остерский уезд. Выпуск 1-й. Историческое описание. Часть I: До окончания смут в Восточной Украине (1669 г.). К., 1881. С. 37 – 38.

8 Телефонный справочник: Вся Украина — жители. URL: <http://nomerorg.center/allukraina/> (Дата звернення: 27.08.2019).

9 Адміністративно-територіальний устрій Лівобережної України 50-х років XVIII ст.: Каталог населених пунктів (за матеріалами архівних податкових реєстрів) / ред. Смолій В.А. К.: Інститут історії АН УРСР, 1990. С. 68.

10 Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст. / ред. Сохань П.С. К.: Наукова думка, 1997. С. 154.

11 Виповзки: Вікіпедія: Вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B8%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B7%D0%BA%D0%B8> (Дата звернення: 27.08.2019).

12 Редько Ю.К. Ор. cit. С. 26.

13 Ibid. С. 31.

14 Суперанская А.В., Сулова А.В. О русских фамилиях. Спб.: Авон; Издательский Дом «Азбука-классика», 2008. С. 165-166.

15 Александрович М.Н. Ор. cit. С. 26.

16 Переписні книги 1666 року / ред. Романовський В.О. К.: Археографічна комісія ВАН, 1933. С. 366

походили з міст відповідно Новгород-Сіверського Чернігівської області та Коростишева Житомирської. Згадується також і *Радко Вытолиценко* в містечку Гоголів (нині село Броварського району Київської області) в тому ж джерелі¹⁷. Його ж прізвище фіксується також у родовому відмінку однини і у формі *Радка Вытовзченка*¹⁸. Деякі прізвища на *-енко* Ю.К. Редько також відніс до похідних від назв населених пунктів, зазначаючи, щоправда, що прізвища цього типу, «утворені від назв населених пунктів, важко відмежувати від прізвищ, які самі стали основою для створення топоніма»¹⁹. Проте виглядає сумнівним, що прізвище, словотвірний тип якого є найпоширенішим на території східної України²⁰ і уперше згадується тільки в другій половині XVII ст., могло стати основою для назви населеного пункту, який вперше згадується ще наприкінці XV ст. При описі Остерського замку 1552 р. згадується *Панкратъ Свиловзова*²¹, сама форма прізвища котрого безпосередньо вказує на походження з Виповзова. Отже, ймовірність відантропонімічного походження досліджуваної назви виглядає малоїмовірною.

Ймовірність відантропонімічного походження назви *Виповзів* ставить під сумнів також і наявність цілого ряду однойменних населених пунктів на території Російської Федерації: шість у Ярославській області (у Данилівському, Переяславському, Пошехонському, Ростовському, Тугайському, Углицькому районах), шість у Костромській області (у Вохомському районі, у Дмитрівському сільському поселенні, Костомській, Орехівській сільських округах Галицького району, Мантуровському, Шар'їнському районах), п'ять у Вологодській області (у Бабаївському, Великоустюзькому, Кичменсько-Городецькому, Сокольському, Устюженському районах), п'ять у Нижегородській області (в Ардатовському, Богородському, Борському, Дальньоконстантинівському, Шатковському районах), три у Владимирській області (у Меленківському, Петушинському, Юр'їв-Польському районах), три у Кировській області (у Подосинівському, Санчгурському та Унинському районах), три у Тверській області (в Андреапольському, Бологовському, Калязинському районах), два в Архангельській області (у Вілегодському та Котлаському районах), два в Іванівській області (в Ілїнському та Родниківському районах), два в Калузькій області (у Кировському та Юхновському районах), два в Рязанській області (у Кадомському та Спаському районах), по одному в Тальменському районі Алтайського краю, Старооскольському районі Белгородської області, Трубчевському районі Брянської області, Солнцевському районі Курської області, Лодейнопольському районі Ленінградської області, Краснинському районі Липецької області, Медведівському районі республіки Марій Ел, Парфинському районі Новгородської області, Кунгурському районі Пермського краю, Плюському районі Псковської області, Волзькому районі Самарської області, В'яземському районі Смоленської області, Сурському районі Ульяновської області²². Якщо до їхньої кількості додати ще закрите адміністративно-територіальне утворення Озерний, однією з назв якого є Виползово за назвою розташованого поряд з населеним пунктом аеродрому, розташоване у Тверській області Російської Федерації, та село Виповзки Переяслав-Хмельницького району Київської області України, що має з іншими назвами спільну основу, відрізняючись тільки суфіксальним оформленням, то загальна кількість сільських поселень з подібною назвою сягає п'ятдесяти п'яти. Таким чином, вірогідність відантропонімічної версії походження назви села Виповзів є не дуже високою за умови того, що кількість однойменних або подібних за назвою населених пунктів істотно переважає розповсюдження відповідного прізвища. Отже, існує необхідність розглянути й інші можливі версії походження досліджуваної назви.

17 Ibid. С. 326.

18 Ibid. С. 331.

19 Редько Ю.К. Op. cit. С. 28.

20 Ibid. С. 195.

21 Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Вольнском Генерал-Губернаторе. К. 1886. Ч. VII. Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России. С. 596.

22 Виползово: Википедия: Свободная энциклопедия. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%8B%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%BE> (Дата звернення: 27.08.2019).

Як варіант можна розглянути походження назви від апелятива *вытолзово*, що тлумачиться В. І. Далем як «передмістя, слобідка або крайні в поселенні хати»²³, присутнього у деяких говорах російської мови з таким же значенням²⁴. Він був запропонований О.П. Карпенко для тлумачення походження назви села Виповзки Переяслав-Хмельницького району Київської області, яка також згадує і Виповзів Козелецького району Чернігівської області²⁵. Окрім цього, існує також і місцева легенда, відповідно до якої у сиву давнину частина жителів містечка Остер переселилася на нове місце за Десну, де і утворила нове поселення. Так як відстань між Остром і новоутвореним поселенням несуттєва, то люди немовби «виповзли» з містечка. Звідси і походить назва села. Згідно зі ще однією легендою, що побутує в селі Виповзки Переяслав-Хмельницького району Київської області, «в сиву давнину по річці Сувгиря ішов корабель, який зазнав аварії в цій місцевості і почав тонути. Пасажири, які на ньому були, врятувалися вплав і виповзли з води на берег, де й спорудили собі якісь тимчасові житла. А поселення, засноване людьми, які буквально виповзли з води, згодом почали називати Виповзки»²⁶. А.Л. Казаков висунув припущення, що назва Виповзів «пов'язана із топографією даного населеного пункту, що виходить («виповзає») далеко в заплаву вузьким довгим мисом»²⁷.

Для перевірки зазначених версій розглянемо історичні відомості та дані археології щодо села Виповзів, що можуть допомогти обґрунтувати або спростувати ту чи іншу версію.

Перша згадка про Виповзів (у формі *Вытолозово*) датується кінцем XV ст., коли село входить у перелік населених пунктів, що належали до маєтку Марії Трабської, дочки Митька Секири, з центром в Острі²⁸. Згідно з джерелом, Виповзів разом з іншими, зазначеними в ньому населеними пунктами, входив до володінь Митька Секири, батька Марії Трабської, якій він відійшов у спадок. Її батькові він був пожалуваний київськими удільними князями Олельком та Семеном, що є аргументом на користь існування населеного пункту ще в першій половині XV ст., так як Олелько та Семен княжили у Києві у 1443 – 1454 та 1454 – 1470 роках відповідно. На це також вказує і згадка про Виповзівську землю у першій чверті XV ст. без зазначення самого населеного пункту²⁹. В.Л. Беренштам відносить першу згадку про Виповзів до 1392 р., не наводячи, щоправда, будь-яких доказів такому датуванню³⁰. Очевидно, останній мав на увазі роботу М.М. Александровича, який писав, що «(...) Вітольд видалив з Києва Володимира в 1392 р., а потім віддав Остер, Чернин, Боденьки, Виповзів, (...) князю Дмитру Сокирі»³¹, посилаючись при цьому на джерело кінця XV ст.

Неодноразово населений пункт фіксується у XVI - XVII ст. У 1552 р. Виповзів

23 Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. Второе издание, исправленное и значительно умноженное по рукописи автора. С.-Петербург; М.: Издание книгопродавца-типографа М.О. Вольфа, 1880–1882. Т. III. С. 312.

24 Словарь русских народных говоров. Выпуск пятый: Военство — Выростковый / ред. Филин Ф.П. Ленинград: Наука, 1970. С. 330.

25 Карпенко О.П. З української ойконімії Київщини: етимологічні коментарі // Записки з ономастики. 2015. Вип. 18. С. 277.

26 Виповзки: Вікіпедія: Вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B8%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B7%D0%BA%D0%B8> (Дата звернення: 27.08.2019).

27 Казаков А.Л. Де відбулися князівські «снєми» 1155 та 1159 рр. (історико-археологічний аспект локалізації літописної Лутави) // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі / ред. Толочко П.П. Чернігів: Сіверянська думка, 1997. С. 103.

28 Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. СПб., 1846. Т. 1: 1340 – 1506. С. 98.

29 Ibid. С. 38.

30 Коваленко В.П. Новий могильник козацької доби з с. Виповзів на Чернігівщині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірник наукових праць. Вип. 22. Ч. I. / ред. Титова О.М. К.: НДЦ «Часи козацькі», 2013. С. 188.

31 Александрович М.Н. Op. cit. С. 10.

згадується при описі Остерського замку як село, належне до нього³². Згідно з люстрацією Київського воєводства 1616 р., Виповзів («*Wypelznow*») належав Флоріану Олешку з Володимира³³. Під 1618 роком Виповзів згадується як село над Десною в землі Київській за Дніпром: «села *Выползова* (...) *seła Wypolzowa*» і переходить з володіння Олешка до Подгаєцького³⁴. У переписних книгах 1666 р. міститься опис подвір'їв села, де воно має форму *Выползово*³⁵.

У першій половині XVIII ст. Виповзів належав Київському Богоявленському Братському монастирю, мав 33 двори, а назва села згадується у двох варіантах: *Вуползовка* і *Виползовь*³⁶. Наприкінці XVIII ст. у Виповзові налічувалося 52 хати. Двоє його мешканців належали до духовного стану. Село входило до складу Остерської сотні Київського полку³⁷. На рубежі XVIII-XIX ст. згідно зі «Списком наявних у Малоросійській губернії селищ, із зазначенням, в яких вони містяться повітах і скільки в кожному душ чоловічої статі, що сплачують податки 1799-1801 років» село Виповзів належало до Козелецького повіту, і в ньому нараховувалося 200 жителів чоловічої статі, які сплачували податки³⁸.

Станом на 1859 рік село перебувало у складі Остерського повіту Чернігівської губернії, мало православну церкву, а кількість жителів сягала 643 осіб. Разом з основним *Выползовь*, наводяться й інші варіанти написання назви: *Выползово*, *Выповзовь*³⁹. Така сама форма назви зафіксована і в 1885 р., коли кількість жителів сягнула 716 осіб⁴⁰. За даними 1901 р., в селі нараховувалося 1124 жителі, форма назви залишається незмінною: *Выползовь*⁴¹. Уже через чверть століття кількість жителів у населеному пункті зростає до 1716, назва — *Выползов* — залишається незмінною⁴². Форма Виповзів є єдиною протягом усього XX ст.⁴³ і зберігається на сьогодні. На підставі розглянутих історичних матеріалів з історії Виповзова можна зробити висновок, що село вперше згадується у джерелах наприкінці XV ст., при тому є підстави вважати, що на початку XV ст. воно вже існувало і протягом усієї своєї подальшої історії не припиняло свого

32 Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Вольнском Генерал-Губернаторе. К., 1886. Ч. VII. Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России. С. 597.

33 Jabłonowski A. Źródła dziejowe. Tom V: Lustracye królewsczyzn ziem ruskich: Wołynia, Podola i Ukrainy z piérwszój połowy XVII wieku. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1877. S. 99.

34 Руська (Волинська) метрика: Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569-1673 / ред. Боряк Г. К.: Державний комітет архівів України, 2002. С. 607.

35 Переписні книги 1666 року. Оп. cit. С. 365.

36 Василенко Н. Генеральное слетвие о маестностях Киевскаго полка 1729 – 31 гг. // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. К., 1893. Кн. 7. С. 35, 62.

37 Описи Київського намісництва 70 – 80 років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / ред. Сохань П.С. К.: Наукова думка, 1989. С. 98.

38 Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. / ред. Сохань П.С. К.: Наукова думка, 1997. С. 133.

39 Списки населенных мест Российской Империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. XLVIII: Черниговская губерния. Санкт-Петербург, 1866. С. 140.

40 Волости и важнейшия селения европейской России: По данным обследования, произведенного статистическими учреждениями Министерства Внутренних Дел, по поручению Статистического Совета. Выпуск III: Губернии малороссийския и юго-западная. СПб.: Центральный статистический комитет, 1885. С. 120.

41 Список населенных мест Черниговской губернии, имеющих не менее 10 жителей, по данным 1901 года. Чернигов, 1902. С. 33.

42 Список населенных мест Черниговской губернии 1924 г. Чернигов: Госполитография, 1924. С. 126.

43 Українська РСР: Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року / ред. Попівський М.Ф. К.: Українське видавництво політичної літератури, 1947. С. 668; Українська РСР: Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1972 року / [упор. Шелягін Д.О. К.: Ордена трудового червоного прапора видавництво політичної літератури України, 1973. С. 538.

існування. Більш-менш сталою зберігається і назва, відмінності незначні і залежать переважно від мови (польська, російська, українська).

Археологічні дослідження біля Виповзова розпочалися ще у XIX ст., переважно розвідкові роботи велися періодично протягом усього XX ст., а в останні роки експедиція, що досліджує Виповзівське городище, працює щорічно. Здобутки археологів за понад століття досліджень дозволяють скласти певне уявлення про заселення цієї місцевості в різні історичні епохи.

Найраніші археологічні матеріали на виповзівському городищі представлені керамікою епохи неоліту. Добу бронзи репрезентують кераміка та поховання. Проте найповніше представлені матеріали давньоруського часу, серед яких виділяється кілька будівельних горизонтів⁴⁴.

На городищі присутні матеріали кінця IX – середини X ст.: житлова забудова і господарські споруди, сліди перебудов, ознак садибної забудови не зафіксовані. Споруди середини X ст. мають сліди пожежі⁴⁵.

На посаді в зачистках виявлено матеріали X – XII ст., причому переважають матеріали X ст., споруди датуються винятково X ст., деякі зі слідами горіння⁴⁶. В межах X ст. простежено три будівельні горизонти⁴⁷. Знахідки, що датуються XII – XIII ст., фіксувалися й експедицією І.І. Ляпушкіна у 1947 р.⁴⁸.

Оборонні споруди виповзівського городища виникають на межі IX – X ст.⁴⁹. Після загибелі в пожежі в X ст. вони відновлюються в XII ст. лише як легкі укріплення⁵⁰. Два горизонти забудови X ст. загинули під час пожежі. В.М. Скороход, Д.М. Козубова, Л. В. Мироненко зазначають, що «шари пожеж на посаді повністю синхронні руйнації оборонних споруд на городищі». Це, на думку авторів, підтверджує той факт, що вони були наслідком військових сутичок⁵¹.

Супутником крупного поселення мав би бути й могильник. В.Л. Беренштам на схемлані місцевості вказав дві групи насипів, які могли б бути залишками курганних могильників: «Чкурилові горби», розташовані на захід від мису і примикають безпосередньо до посаду городища⁵², та «Пимчище» – піщані бугри, що знаходяться на південь від села⁵³. Розкопки п'яти «бугрів» з першої групи виявили рештки трьох глинобитних печей і не можуть відноситись до могильника⁵⁴. Друга група скоріше за все ідентифікується з могильниками ймовірно давньоруського часу Десна І і Десна ІІ, що знаходяться за південною околицею селища Десна⁵⁵.

44 Скороход В.М., Моця О.П., Ситий Ю.М., Жигола В.С. Роботи на виповзівському городищі // Археологічні дослідження в Україні 2013. К.: Інститут археології НАН України, 2014. С. 289.

45 Скороход В.М., Капустін К.М., Мироненко Л.В., Терещенко О.В. Нові дослідження на посаді виповзівського городища // Археологічні дослідження в Україні 2013. К.: Інститут археології НАН України, 2014. С. 287.

46 Скороход В.М., Сита Л.Ф., Шумей О.М. Зачистки культурного шару на посаді виповзівського городища // Археологічні дослідження в Україні 2013. К.: Інститут археології НАН України, 2014. С. 290.

47 Скороход В.М., Моця О.П., Ситий Ю.М., Жигола В.С. *Op. cit.* С. 289.

48 Веремейчик О.М. Розвідувальна експедиція І.І. Ляпушкіна 1947 р. на Чернігівщині // Сіверянський літопис. 2008. № 6. С. 42.

49 Моця О.П., Скороход В.М., Ситий Ю.М. Оборонні споруди виповзівського городища // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2011 г.: Научный ежегодник. Чернигов: Десна Полиграф, 2012. С. 61.

50 *Ibid.* С. 62.

51 Скороход В.М., Козубова Д.М., Мироненко Л.В. Дослідження житлової забудови кінця IX – середини X ст. на посаді виповзівського городища // *Ibid.* С. 95.

52 Коваленко В.П. Новий могильник козацької доби з с. Виповзів на Чернігівщині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірник наукових праць. Вип. 22. Ч. I. К.: НДЦ «Часи козацькі», 2013. С. 186.

53 *Ibid.*

54 Коваленко В.П., Скороход В.М. Виповзів – дружинний табір у Нижньому Подесенні // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Вип. 73. Серія: Історичні науки. № 6 / ред. Дятлов В.О. Чернігів, 2009. С. 68.

55 Моця А.П., Шидловский П.С. Исследования памятников археологии Нижнего Подесенья // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2011 г.: Научный ежегодник / ред. Толочко П. П. Чернигов: Десна Полиграф, 2012. С. 68.

Ще більш пізні матеріали представлені похованнями XVII ст. Вперше поховання першої половини XVII ст. на виповзівському городищі було досліджено наприкінці XIX ст. В.Л. Беренштамом. Воно надійно датується виявленим шелягом шведського короля Густава II Адольфа, який знаходився між кистями рук небіжчика. Кістки людей фіксувалися ним і в осипах валу городища⁵⁶. Поховання XVII ст. досліджувалося і пізніше⁵⁷.

Проаналізовані дані дають змогу розглянути і певним чином узагальнити виникнення і розвиток населеного пункту, що простежується археологічно. Він виникає наприкінці IX ст. і бурхливо розвивається протягом наступного, про що свідчать декілька досліджених будівельних горизонтів, датованих цим часом. Населений пункт складався з укріпленого городища, посаду і подолу. Протягом X ст. поселення не-одноразово зазнавало руйнувань під час військових сутичок.

Археологічні матеріали наступного періоду, по XIII ст. включно, є незначними, сконцентрованими переважно на посаді, слідів забудови XI – XIII ст. не виявлено, що може вказувати на периферійність цієї території щодо поселення того часу. Проте їхня наявність не дає підстав вважати, що після пожеж і руйнувань у результаті збройних конфліктів X ст. життя на поселенні зникає, і воно припиняє своє існування. Розташування курганного могильника на південний захід від мису, зайнятого поселенням, може вказувати, зокрема, і на напрямок зростання території поселення. На цей напрямок також вказує і відсутність культурного шару на захід та північний захід від мису.

На даний час місцевість між стародавнім поселенням, що засвідчене тільки археологічно, та синхронним останньому курганним могильником зайнята сучасним селом Виповзів, яке відоме за писемними згадками ще з XV ст. Отже, між археологічною пам'яткою і першою згадкою сучасного населеного пункту є проміжок у часі лише близько століття. Якщо ж врахувати ще можливий вплив монгольської навали середини XIII ст., що міг також позначитись на розмірах поселення у другій половині XIII – XIV ст. (археологічні матеріали саме цього періоду поки що не виявлені), можна з високою ймовірністю припустити зв'язок археологічної пам'ятки з сучасним населеним пунктом. Етапи розвитку села тоді виглядатимуть таким чином. У IX ст. виникає поселення з розгалуженою структурою: укріплене городище, посад, поділ. Протягом X ст. населений пункт бурхливо розвивається, збільшує свою територію, про що свідчать декілька виявлених будівельних горизонтів. У результаті однієї з військових сутичок більша частина поселення (городище, частина посаду, розташована на мисі) гине у вогні, і життя там на довгий час припиняється. В XI – XIII ст. продовжує існування тільки крайня околиця населеного пункту, яка і стає центром села, згаданого в історичних джерелах століттями пізніше. Відтак село розвивається винятково в південному напрямку, поступово сягаючи сучасних його меж. Територія ж давньоруського поселення для житлової забудови більше не використовується, лише у XVII ст. там з'являється пізньосередньовічне кладовище, яке існувало нетривалий час і відсутнє вже на топографічних картах XIX ст.

Отже, враховуючи проаналізовані лінгвістичні, археологічні та історичні дані, найвірогіднішою постає гіпотеза виникнення досліджуваної назви населеного пункту лексико-семантичним способом словотвору від відповідного апелятива з онімізацією останнього. Російський апелятив *выползово*, що тлумачиться як «передмістя, слобідка або крайні в поселенні хати», влучно ілюструє особливості становлення сучасного села Виповзів.

References

Aleksandrovich, M. (1881). *Osterskii uezd: Vypusk 1-y: Istoricheskoe opisanie: Chast I: Do okonchaniya smut v Vostochnoi Ukraine (1669 g.)*. Kyiv, Ukraine: (n.p.).

Antonovich, V. (Comp.). (1886). *Arkhiy Yugo-Zapadnoi Rossii, izdavaemyi komysiiyeu dlia razbora drevnikh aktov, sostoyashhei pri Kievskom, Podolskom i Volynskom General-Gubernatore. Ch. VII. T. 1: Akty o zaselenii Yugo-Zapadnoi Rossii*. Kyiv, Ukraine: (n.p.).

56 Коваленко В.П. Оп. cit. С. 186.

57 Скороход В.М., Моця О.П., Ситий Ю.М., Жигола В.С. Оп. cit. С. 289.

- Bara, G. (Ed.). (1924). *Spisok naseleennykh mest Chernigovskoi gubernii 1924 g.* Chernihiv, Ukraine: Gospipolitografiya.
- Bevzenko, S. (1960). *Istorychna morfolohiia ukrainskoi movy (Narysy iz slovozminy ta slozotvoru)*. Uzhhorod, Ukraine: Zakarpatske oblasne vydavnytstvo.
- Bilodid I. (Ed.). (1971). *Slovyk ukrainskoi movy*. (Vol. 2). Kyiv, Ukraine: Naukova dumka.
- Boriak, H. (Ed.). (2002). *Ruska (Volynska) metryka: Rehesty dokumentiv Koronnoi kantseliarii dlia ukrainskykh zemel (Volynske, Kyivske, Bratslavske, Chernihivske voievodstva) 1569-1673*. Kyiv, Ukraine: Derzhavnyi komitet arkhiviv Ukrainy.
- Dal, V. (1880). *Tolkovy slovar zhivago velikorusskago yazyka: V 4 t.* (2nd ed., Vol. 1). Saint Petersburg, Russia: Izdanie knigoprodavtsa-tipografa M. O. Volfa.
- Filin, F. (Ed.). (1970). *Slovar russkikh narodnykh govorov. Vypusk piaty: Voenstvo — Vyrostkovi*. Saint Petersburg, Russia: Nauka.
- Grigorovich, I. (Comp.). (1846). *Akty, otnosiashiesia k istorii Zapadnoi Rossii, sobrannye i izdannye arkheograficheskoyu komissieyu. T. 1: 1340—1506*. Saint Petersburg, Russia: (n.p.).
- Jablonowski, A. (1877). *Źródła dziejowe. Tom V: Lustracye królewsczyzn ziem ruskich: Wołynia, Podola i Ukrainy z piérszjej polowy XVII wieku*. Warszawa, Poland: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa.
- Karpenko, O. (2015). Z ukrainskoi oikonomii Kyivshchyny: etymolohichni komentari. *Zapysky z onomastyky*, 2015, 18, 273 – 285.
- Kovalenko, V., & Skorohod, V. (2009). Vypovziv — druzhynnyi tabir u Nyzhnomu Podesenni. In V. Diatlov (Ed.), *Visnyk Chernihivskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu. Vyp. 73. Seria: Istorychni nauky*. 6 (pp. 66-81). Chernihiv, Ukraine: (n.p.).
- Kovalenko, V. (2013). *Novyi mohylnyk kozatskoi doby z s. Vypovziv na Chernihivshchyni*. In O. Tytova (Ed.), *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini: Zbirnyk naukovykh prats. Vyp. 22. Ch. I* (pp. 186-191). Kyiv, Ukraine: NDTs «Chasy kozatski».
- Kozakov, A. (1997). De vidbulysia kniazivski «snemy» 1155 ta 1159 rr. (istoryko-arkheolohichni aspekt lokalizatsii litopysnoi Lutavy). In P. Tolochko (Ed.), *Liubetskyi zid kniaziv 1097 roku v istorychnii doli Kyivskoi Rusi: Materialy Miznarodnoi naukovoï konferentsii, prysviachenoï 900-littiu zizdu kniaziv Kyivskoi Rusi u Liubechi* (pp. 101-108). Chernihiv, Ukraine: Siverianska dumka.
- Melnichuk, O. (Ed.). (2003). *Etymolohichni slovyk ukrainskoi movy: U semy tomakh*. (Vol. 4). Kyiv, Ukraine: Naukova dumka.
- Motsia, A., Shydlovskii, & P. (2012a). Issledovaniya pamiatnikov arkheologii Nizhnego Podesenia. In P. Tolochko (Ed.), *Arkheologicheskie issledovaniya v Evroregione «Dnepr» v 2011 g.: Nauchnyi ezhegodnik* (pp. 66 – 73). Chernihiv, Ukraine: Desna Polihraf. 66–73.
- Motsia, O., Skorokhod, V., & Sytyi, Yu. (2012b). Oboronni sporudy vypovzivskoho horodyscha. In P. Tolochko (Ed.), *Arkheologicheskie issledovaniya v Evroregione «Dnepr» v 2011 g.: Nauchnyi ezhegodnik* (pp. 60-65). Chernihiv, Ukraine: Desna Polihraf.
- Popivskiy, M. (Ed.). (1947). *Ukrainska RSR: Administratyvno-terytorialnyi podil na 1 veresnia 1946 roku*. Kyiv, Ukraine: Ukrainske vydavnytstvo politychnoi literatury.
- Redko, Yu. (1966). *Suchasni ukrainski pryzvyscha*. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka.
- Romanovskiy, V. (Ed.). (1933). *Perepysni knyhy 1666 roku*. Kyiv, Ukraine: Arkheohrafichna komisiia VAN.
- Rospond, S. (1972). Struktura y stratyhrafyia drevnerusskykh toponymov. In A. Superanskaya (Ed.), *Vostochnoslavianskaia onomastyka* (pp. 9 – 89). Moscow, Russia: Nauka, 1972.
- Sheliahin, D. (Ed.). (1973). *Ukrainska RSR: Administratyvno-terytorialnyi podil na 1 sichnia 1972 roku*. Kyiv, Ukraine: Ordena trudovoho chervonoho prapora vydavnytstvo politychnoi literatury Ukrainy.
- Skorokhod, V., Kozubova, D., & Myronenko, L. (2012). Doslidzhennia zhytlovoi zabudovy kintsia IX – seredyny X st. na posadi vypovzivskoho horodyscha. In P. Tolochko (Ed.), *Arkheologicheskie issledovaniya v Evroregione «Dnepr» v 2011 g.: Nauchnyi ezhegodnik* (pp. 94 – 99). Chernihiv, Ukraine: Desna Polihraf.
- Skorokhod, V, Syta, L., & Shumei, O. (2014a). Zachystky kulturnoho sharu na posadi vypovzivskoho horodyscha. In *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2013* (pp. 289 – 290). Kyiv, Ukraine: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy.
- Skorokhod, V., Kapustin, K., Myronenko, L., & Tereshchenko, O. (2014b). Novi doslidz-

hennia na posadi vypovzivskoho horodyshcha. In *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2013* (pp. 286 – 287). Kyiv, Ukraine: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy.

Skorokhod, V., Motsia, O., Sytyi, Yu., & Zhyhola, V. (2014c). Roboty na vypovzivskomu horodyshchi. In *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2013* (pp. 288 – 289). Kyiv, Ukraine: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy.

Smolii, V. (Ed.). (1990). *Administratyvno-terytorialnyi ustroi Livoberezhnoi Ukrainy 50-kh rokiv XVIII st.: Kataloh naselenykh punktiv (za materialamy arkhivnykh podatkovykh reiestriv)*. Kyiv, Ukraine: Instytut istorii AN URSSR.

Sokhan, P. (Ed.). (1989). *Opysy Kyivskoho namisnytstva 70-80 rokiv XVIII st.: Opysovo-statystychni dzherela*. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka.

Sokhan, P. (Ed.). (1997). *Opysy Livoberezhnoi Ukrainy kintsia XVIII – pochatku XIX st.* Kyiv, Ukraine: Naukova dumka.

Spiski naselennykh mest Rossiiskoi Imperii, sostavlennyye i izdavaemye Tsentralnym statisticheskim komitetom Ministerstva vnutrennikh del: XLVIII: Chernigovskaia guberniia. (1866). Saint Petersburg, Russia: (n.p.).

Spisok naselennykh mest Chernigovskoi gubernii, imeyushhikh ne menee 10 zhitelei, po dannym 1901 goda. (1902). Chernihiv, Ukraine: (n.p.).

Superanskaya, A., & Suslova, A. (2008). *O russkikh familiyakh*. Saint Petersburg, Russia: Avon.

Vasilenko, N. (Comp.). (1893). Generalnoe sledstvie o maetnostiakh Kievskago polka 1729-31 gg. In M. Vladimirkii-Budanov & N. Dashkevich (Eds.), *Chteniia v istoricheskoi obshchestve Nestora letopistsa. Kn. 7* (pp. 29-68). Kyiv, Ukraine: (n.p.).

Veremeichyk, O. (2008) Rozvidualna ekspedytsiia I. I. Liapushkina 1947 r. na Chernivshchyni. *Sivrianskyi litopys*, 6, 40-47.

Volosti i vazhneishiia seleniia evropeiskoi Rossii : Po dannym obsledovaniia, proizvedennago statisticheskimi uchrezhdeniiami Ministerstva Vnutrennikh Del, po porucheniiu Statisticheskago Soveta. Vypusk III: Gubernii malorossiiskiiya i yugo-zapadnyiia. (1885). Saint Petersburg, Russia: Tsentralnyi statisticheskii komitet.

Vypolzovo. (2019). Retrieved August 27, 2019, from Wikipedia: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%8B%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%BE>

Vypolzov(a). (n.d.). Retrieved from <http://www.nomer.org/allukraina/>

Vypovzky. (2019). Retrieved August 27, 2019, from Wikipedia: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B8%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B7%D0%BA%D0%B8>

Дудко Олексій Сергійович – військовослужбовець Збройних сил України (Чернігів, вул. Рокоссовського, 16/116, Україна), e-mail: aldudko@gmail.com

Dudko Oleksii Serhiiovych – serviceman of the Ukrainian army (Chernihiv, Rokossovskoho st., 16/116, Ukraine), e-mail: aldudko@gmail.com

ON THE ORIGIN OF THE PLACE-NAME VYPOVZIV

The origin of the name of the village of Vypovziv, despite its simplicity at first glance, is not so unambiguous. The general meaning of the appellative forming the stem of the place-name is straightforward, but the loss of the motivational component over time has led to a number of versions of its onymization. Based on the research of linguistic as well as archaeological and historical data, the most probable version of the origin of the name was suggested by the onymization of the appellative «vypolzovo» with the meaning of «the outskirts of a settlement», which was determined by a certain period in the history of the settlement.

Key words: *Vypovziv, oikonym, proper name, appellative, etymology.*

Дата подання: 14 вересня 2019 р.

DOI: 10.5281/zenodo.3593518

Любов Шара

НЕДІЛЬНІ ШКОЛИ У МІСТАХ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1860–1862 РР.)

У статті йдеться про появу у містах Чернігівської губернії недільних шкіл на початку 60-х років XIX ст. Звертається увага на витоки недільної форми навчання, її специфіку, учительський та учнівський контингенти, джерела фінансування й матеріальну базу; з'ясовуються причини згорання недільної освіти, обмежувальні кроки уряду щодо неї та значення недільних шкіл для підвищення рівня грамотності населення.

Ключові слова: освіта, недільні школи, грамотність, інтелігенція, навчальні дисципліни, підручники.

Модерні перетворення у Наддніпрянщині другої половини XIX ст. апіорі актуалізували потребу негайного підвищення грамотності населення. Розвиток аграрного і промислового секторів, інституції державного й муніципального управління, соціальна сфера – усе це зумовило трансформування освітньої системи. Упродовж 60 – 70-х рр. відбулися зміни, які охопили навчальні заклади від початкової до вищої ланок, професійні та позашкільні. Поміж останніх новим явищем стали недільні школи, поява яких датується кінцем 50-х рр. XIX ст., коли перші з них відкрилися у Полтаві й Києві та, з певною перервою, працювали аж до знищення української державності у форматі УНР.

Історія започаткування недільної освіти в українських губерніях уже потрапляла на сторінки наукових студій. Зокрема, В. Біднов¹, Н. Віннічук², Н. Заремська³, Н. Коляда⁴, Т. Лазанська⁵, Л. Смоляр⁶, Г. Шевчук⁷ досліджували освітній простір Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст., серед іншого й нетрадиційний спосіб навчання дорослих і дітей – недільні школи. Утім, картина може бути цілісною лише за умови розширення географії вивчення, залучення матеріалів із різних губернських і повітових міст. З огляду на це, метою нашої студії є спроба охарактеризувати про-

1 Біднов В. Школа й освіта на Україні. Недоля школи на Російській Україні у XIX ст. [Електронний ресурс] URL: <http://litopys.org.ua/cultur/cult05.htm>

2 Віннічук Н. Освітнє середовище в Україні II пол. XIX – поч. XX століття. [Електронний ресурс] // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. 2013. №4. С. 186 – 192. URL: <http://apspp.soc.univ.kiev.ua/index.php/home/article/view/203>

3 Заремська Н. Внесок Миколи Івановича Пирогова у розвиток шкільництва в Україні. [Електронний ресурс] // Сіверщина в історії України. 2013. Вип. 6. С. 355 – 357. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sviiu_2013_6_88

4 Коляда Н. До історії діяльності недільних шкіл в Україні (60-ті роки XIX ст.). [Електронний ресурс] // Психолого-педагогічні науки. 2015. № 3. С. 104 – 111. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ipa_2007_1_13

5 Лазанська Т. Недільні школи. [Електронний ресурс] URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTE RMS=0&S21STR=Nedilni_shkoly

6 Смоляр Л. Питання жіночої ініціативи в суспільному русі Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX століття. [Електронний ресурс] // Етнічна історія народів Європи. 2001. Вип. 8. С. 30 – 37. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eiu_2001_8_9

7 Шевчук Г. До історії освіти в Наддніпрянській Україні у XIX – на початку XX століття. [Електронний ресурс] // Вісник Львівського університету. Серія: Педагогічна. 2011. Вип. 27. С.228 – 237. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VLNU_Ped_2011_27_28

цес появи та діяльність осередків недільної освіти у містах Чернігівської губернії протягом 1860 – 1862 рр.

Передусім, наголосимо, що недільні школи, як різновид позашкільних навчальних закладів, відомі у Західній Європі з XVIII ст. Ймовірно, однією з найперших стала школа, заснована 1751 р. у Великобританії у Нотінгемі при церкві Святої Марії. Однак, зачинателем недільної освіти в Англії вважається редактор і власник «Глостерського журналу» Роберт Райкс, який вирішив покращити тяжке становище дітей заводських робітників й наймитів. 1781 р., заручившись підтримкою свого товариша Уільяма Кінга, він відкрив школу в будинку місіс Мередит (графство Глостершир, Суті-Аллі). На переконання Р. Райкса, діти бідняків, отримавши початкову освіту, зможуть вийти зі злиденності й не потрапити до кримінального світу.

Заняття проводили у недільні дні, оскільки лише тоді хлопчики і дівчатка були вільними. Підручником слугувала Біблія, тексти якої використовували для читання та переписування.

Згодом подібні школи з'явилися в інших графствах Великої Британії. Згідно зі статистичними даними, наприкінці XVIII ст. їх відвідували понад 250 тис. дітей, а 1831 р. – майже 1,2 млн⁸.

На теренах Наддніпрянщини XIX ст. працювали два типи недільних шкіл: конфесійні, вихованці яких вивчали базові засади християнства, мусульманства, іудаїзму, та освітні – для навчання дорослих і дітей. Стосовно першого різновиду шкіл релігійно-морального спрямування їхня назва «недільні» досить умовна, бо євреї, скажімо, навчалися по суботах, а мусульмани – по п'ятницях⁹.

Однією з найперших освітніх недільних шкіл вважається полтавська, заснована 1858 р.¹⁰, хоча найвідомішою стала київська, відкрита 11 жовтня 1859 р. Ідею її створення генерував Олександр Герцен у Лондоні у розмові з професором історії Київського університету Платоном Павловим, коли той приїздив у справах до видавництва «Колокол». Повернувшись до Києва, Платон Васильович поділився думками зі своїми студентами, керівниками таємного Харківсько-Київського товариства Яковом Бекманом і Митрофаном Муравським, які не лише схвально поставилися до можливості підвищення рівня письменності населення, але й збагнули перспективу налагодження тісного контакту з ним. Тогочасний очільник Київського навчального округу Микола Пирогов надав офіційний дозвіл, і на Подолі, на розі Костянтинівської та Хореві вулиць 9/16, у приміщенні Києво-Подільського повітового дворянського училища розпочала роботу недільна школа для «хлопчиків із дітей ремісників та інших осіб робітничого стану, які не мають ні часу, ні коштів відвідувати звичайні училища»¹¹. У листі до міністра освіти, датованому 13 жовтнем 1859 р., М. Пирогов написав: «беручи до уваги користь недільних шкіл для дітей трудового класу, які позбавлені і часу, і грошей, я дозволив... студентам відкрити недільну школу для хлопчиків»¹².

Фактично організаторами київської недільної школи були 17 студентів Київського університету Св. Володимира і вихованець Київської духовної академії. Завдяки їхній організаційній роботі 110 учнів (кравці, шевці, столяри, малярі, токарі, особи без професії) віком від 8 до 30 років навчалися читати і писати, вивчали Закон Божий та арифметику¹³.

8 Воскресная школа. [Електронний ресурс] URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%BE%D1%81%D0%BA%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%BD%D0%B0%D1%8F_%D1%88%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0

9 Харитоновна С. Первые воскресные школы для бедных. [Електронний ресурс] URL: <https://родина-моя.рф/news/1369-pervye-voskresnye-shkoly-dlja-bednyh.html>

10 Недільні школи. [Електронний ресурс] URL: <https://ukrlit.net/info/dovidnik/236.html>

11 Харитоновна С. Названа праця. [Електронний ресурс] URL: <https://родина-моя.рф/news/1369-pervye-voskresnye-shkoly-dlja-bednyh.html>

12 Микола Пирогов і недільні школи. [Електронний ресурс] URL: http://www.pirogov.com.ua/mikola_pirogov_i_nedilni_shkoli_ua.htm

13 Харитоновна С. Названа праця. [Електронний ресурс] URL: <https://родина-моя.рф/news/1369-pervye-voskresnye-shkoly-dlja-bednyh.html>

Заклад мав 2 класи, працював щонеділі та у святкові дні з 10 до 14 години¹⁴. Першого ж дня до школи прийшли 50 учнів, а потому їхнє число подвоїлося¹⁵.

Учителювали у школі переважно студенти Київського університету, письменники і суспільні активісти, найкращі представники тогочасної української інтелігенції. Найвідомішими поміж них були Михайло Старицький – талановитий поет, драматург і прозаїк; Михайло Драгоманов – публіцист, історик, фольклорист і громадський діяч; Анатолій Свидницький – письменник, який підготував для недільних шкіл підручник «Русская азбука»; Каленик Шейковський – мовознавець, етнограф і видавець, автор «Південно-руського словника» та підручника для недільних шкіл «Домашня наука»; Веніамін Португалов – відомий лікар-публіцист та інші¹⁶. Іван Франко так відгукнувся про них: «високоосвічені, оживлені найкращими ідеями свого часу... вони внесли всі свої великі духовні засоби, свій запал і енергію в діло розвитку українського народу. Майже всі вони... працювали у недільних школах»¹⁷. Суголосну думку висловив і М. Пирогов: «запроваджувати недільні школи узялися першими малороси, ревні шанувальники Куліша та Шевченка, кращі учні професора Павлова... Вчителі, кращі і за здібностями, і за моральністю, взялися навчати грамоти, письма і рахування з несподіваним педагогічним тактом, звернули увагу на нові засоби навчання, зайнялися ними і досягли успіхів понад усякого сподівання».

Дійсно, плідна робота інтелігенції невдовзі показала свої результати. Протягом року в Києві відкрилися ще 6 шкіл, у тому числі й жіноча, заснована викладачами Другої жіночої гімназії. Навчатися воліли і дорослі, і діти, й арештанти у тюремних будинках, і солдати у саперних бригадах¹⁸.

Ідею недільної освіти підхопили в інших містах та регіонах – Ніжині, Харкові, Полтаві, Чернігові, на Волині й Поділлі. В результаті упродовж 1859 – 1860 рр. постали 111 або, за підрахунками Наталії Коляди, 115 (1859 – 1862 рр.) шкіл, вихованцями яких були селяни, ремісники, робітники¹⁹. Серед жіночих недільних шкіл найвідомішою виявилася харківська під керівництвом Христини Алчевської²⁰.

Підрахувати кількість недільних шкіл у Чернігівській губернії й означити кількісний склад учнівського контингенту в рамках однієї статті вкрай складно. Так, згідно з даними, зібраними Левом Миловидовим, працювали 3 недільні чоловічі школи у Глухові, Ніжині, Чернігові та 4 щоденні жіночі у Стародубі, Суражі, Городні й Кролеві. Вони охоплювали навчанням 356 осіб, які належали, в основному, до міщанства й селянства, окрім вихованок Кролевецької школи, доньок місцевого чиновництва, а, отже, ймовірно, представниць дворянських родин чи різночинців. Динаміка появи освітніх осередків подана у таблиці²¹:

Таблиця 1

Недільні чоловічі і щоденні жіночі школи

Населений пункт	Час заснування школи	Тривалість роботи школи	Тип школи за складом учнів	Чисельність вихованців
Глухів	17 січня 1860 р.	2 роки, 5 місяців	Чоловіча	44
Ніжин	17 квітня 1860 р.	2 роки, 2 місяці	Чоловіча	140

14 Недільна освіта. Статути гімназій і прогімназій. [Електронний ресурс] URL: https://pidruchniki.com/81968/pedagogika/diyalnist_nedilnih_shkil

15 Розвиток освіти на Чернігівщині. Освітні заклади Ніжина у XVII – XIX ст. [Електронний ресурс] URL: <https://vseosvita.ua/library/rozvitok-osviti-na-chernigivsini-osvitni-zakladi-nizina-u-xvii-hih-st-48191.html>

16 Микола Пирогов і недільні школи. [Електронний ресурс] URL: http://www.pirogov.com.ua/mikola_pirogov_i_nedilni_shkoli_ua.htm

17 Недільні школи відвідували в'язні і солдати. [Електронний ресурс] URL: https://gazeta.ua/articles/history/_nedilni-shkoli-vidviduvali-vyazni-i-soldati/797211

18 Микола Пирогов і недільні школи. [Електронний ресурс] URL: http://www.pirogov.com.ua/mikola_pirogov_i_nedilni_shkoli_ua.htm

19 Недільні школи. [Електронний ресурс] URL: <https://ukrlit.net/info/dovidnik/236.html>; Коляда Н. Названа праця. [Електронний ресурс] // Психолого-педагогічні науки. 2015. № 3. С. 105. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ipa_2007_1_13

20 Недільна освіта. Статути гімназій і прогімназій. URL: https://pidruchniki.com/81968/pedagogika/diyalnist_nedilnih_shkil

21 Миловидов Л. Недільні школи на Чернігівщині в 1860-х рр. Чернігів, 1927. Арк. 15 – 16.

Чернігів	9 травня 1860 р.	2 роки, 1,5 місяця	Чоловіча	90
Стародуб	31 липня 1860 р.	2 роки, 11,5 місяця	Жіноча	35
Сураж	15 жовтня 1860 р.	1 рік, 8 місяців	Жіноча	7
Городня	1860 р.	2 роки	Жіноча	23
Кролевець	26 березня 1861 р.	1 рік, 3 місяці	Жіноча	17

Відомості про заснування недільних шкіл містяться й на сторінках першого номера «Черниговского листка», де відомий байкар Леонід Глібов написав: «минулого року (1860 р. – **Автор**)... відкриті ... у Глухові – недільна безкоштовна школа для приходящих хлопчиків. У Стародубі, Городні та Суражі, через відсутність у цих містах ремісників, учні яких мали би змогу навчатися грамоті у святкові дні, засновані безкоштовні післяобідні класи для приходящих дівчат. Будь-кому зрозуміло, що відкриття недільних шкіл є однією з благодійних і важливих справ у вихованні»²².

Про започаткування жіночої недільної освіти у Стародубі, Городні та Суражі побіжно вказує й Світлана Матвієнко, характеризуючи музичну освіту й виховання дітей і молоді на Чернігівщині протягом XVIII – XIX ст. Водночас, посилаючись на Л. Миловидова, дослідниця пише також про роботу при Чернігівській чоловічій гімназії «щоденних безкоштовних післяобідніх класів для приходящих дівчат»²³.

Натомість Н. Коляда, ґрунтовно простудіювавши історію недільної освіти в 9 українських губерніях, наголошує на діяльності у містах Чернігівської губернії лише 6-ти шкіл, з яких 4 – чоловічі (Глухів, Ніжин, Чернігів, Новгород-Сіверський) і 2 – жіночі (Ніжин, Новгород-Сіверський)²⁴. Факт існування недільної школи у Новгороді-Сіверському підтверджує Наталія Коврижко, пишучи про славного земляка Михайла Чалого. Не вказуючи на статтю вихованців, авторка зауважує: «...у Новгороді-Сіверському також було відкрито недільну школу, в якій на травень 1861 р. навчалися 50 учнів»²⁵.

Маючи таку суперечливу інформацію, можемо констатувати появу недільного навчання та післяобідніх класів у 7-ми повітових містах (Глухові, Городні, Кролевіці, Ніжині, Новгороді-Сіверському, Стародубі, Суражі) й одному губернському – Чернігові. Заняття проводилися окремо для чоловіків і жінок, загальна чисельність яких перевищувала 400 осіб. Найбільше училося у ніжинській школі (140 чол.), найменше – суразькій (семеро дівчат).

Першість у започаткуванні недільної освіти належить повітовому місту Глухову – 17 січня 1860 р. За місяць до того, у грудні 1859 р., М. Пирогов, здійснивши ревізію глухівських шкіл, «наказав, аби при місцевому училищі постала недільна школа, що і було зроблено». Другою відкрилася ніжинська школа (чи-то, як указувалося, 17 квітня 1860 р., чи-то, за іншою версією, 15 березня 1860 р.), «під впливом передової громадськості... у приміщенні повітового училища». Утримувалася вона за рахунок меценатських коштів та активної допомоги інтелігенції, яка, «як могла допомагала у боротьбі з безграмотністю»²⁶.

Третя недільна школа, згідно із хронологією Л. Миловидова, з'явилася у Чернігові (9 травня 1860 р.). Її відкриття та робота стали можливими, зважаючи на «бажання і вимогу ... попечителя Миколи Івановича Пирогова, заснувати недільну школу на базі

22 Передова стаття в першому номері «Черниговского листка». [Електронний ресурс] URL: http://ukrlit.org/hlibov_leonid_ivanovych/peredova_stattia_v_pershomu_nomeri_chernigovskogo_listka

23 Матвієнко С. Музична освіта та виховання дітей і молоді на Чернігівщині (XVIII – XIX ст.). Ніжин. 2011. С. 46. [Електронний ресурс] URL: <http://lib.ndu.edu.ua/dspace/handle/123456789/64>; Матвієнко С. Розвиток музичної освіти на Чернігівщині у I половині XIX ст. [Електронний ресурс] // Психолого-педагогічні науки. 2015. №3. С. 17. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzsp_2015_3_33

24 Коляда Н. Названа праця. [Електронний ресурс] Психолого-педагогічні науки. 2015. № 3. С. 106. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ipa_2007_1_13

25 Коврижко Н. Михайло Корнійович Чалий. Пам'яті земляка. [Електронний ресурс] URL: <http://www.ns-slovo.org.ua/statti/15-cshaliy>

26 Розвиток освіти на Чернігівщині. Освітні заклади Ніжина у XVII – XIX ст. [Електронний ресурс] URL: <https://vseosvita.ua/library/rozvitok-osviti-na-chernigivini-osvitni-zakladi-nizina-u-xvii-hih-st-48191.html>

Чернігівської чоловічої гімназії»²⁷. Ініціативу М. Пирогова відзначив і Л. Глібов, занотувавши: «недільна школа при Чернігівській гімназії, відкрита 9 травня 1860 року внаслідок бажання та пропозиції попечителя Миколи Івановича Пирогова; постійно відвідувалась протягом усього учбового року і була найчисельнішою, порівняно зі школами, заснованими в інших містах...»²⁸.

Появу недільної школи анонсували на шпальтах «Черниговских губернских ведомостей»: «дирекція училищ Чернігівської губернії повідомляє жителям міста Чернігова, що на початку наступного 1860 р. буде працювати при місцевій гімназії особлива недільна і святкова школа на наступних засадах: 1) братимуть до школи усіх охочих навчатися, без огляду на походження і вік; 2) навчатимуть безкоштовно; 3) викладатимуть у школі учителі гімназії; 4) навчальними дисциплінами будуть читання і письмо російською мовою, початкові арифметичні дії з відніманням на рахівницях і письмово, Закон Божий, себто, пояснення молитов, головних принципів віри, ключових подій Священної історії та євангельських читань.

Усі, хто бажає отримати вичерпну інформацію з цього приводу, можуть звертатися до директора гімназії, на його квартиру»²⁹.

Отож школа постала і, згідно зі звітами директора чоловічої гімназії Єгора Гудими, відразу до неї записалися 15 осіб. Згодом їхнє число зросло до 60, а наприкінці навчального року сягнуло вже 90 учнів. Викладали у школі, зазвичай, учителі і старшокласники чоловічої гімназії. Фінансування навчального закладу здійснювалося за рахунок добровільних пожертв. Приміром, 1860 – 1861 рр. на навчальні потреби школа отримала 139 руб., з яких 100 руб. – від Т. Шевченка, 25 руб. – від Борщевського, учителя Немирівської гімназії, 10 руб. – від Волжина, почесного попечителя гімназії та 4 руб. – від невідомої особи з Санкт-Петербурга, який, так само як і Т. Шевченко, передав гроші через голову чернігівської громадської палати Романа Тризну. Т. Шевченко, до речі, подарував школі 50 примірників «Кобзаря» (вартість одного примірника з пересиланням – 2 руб.)³⁰.

Грошові надходження керівництво недільної школи спрямовувало на придбання посібників, букварів (роздавалися учням), Євангелій, аспідних дощок (грифельні дошки з'явилися у школах Європи у XVIII ст., писали на них грифелем – паличкою чи стержнем із грифеля³¹), рахівниць, наклеєних таблиць. Почасті меценати дарували засоби наочності, зокрема, студенти Київського університету Св. Володимира презентували комплект розрізаних літер³².

Благодійних коштів, на жаль, не завжди вистачало навіть у великих містах зі значною кількістю заможних жителів. Так, у жовтні 1860 р. М. Пирогов клопотався перед київським генерал-губернатором про відкриття у Києві підписки на добровільні пожертвування для недільних шкіл. Через два місяці, аби збільшити фінансування, студенти Київського університету провели публічні читання творів російських класиків³³.

Повертаючись до губернського Чернігова, зазначимо, що учні недільної школи читали, писали, студіювали Закон Божий, арифметику й опановували церковний спів, якому безкоштовно учив священник Миколаївської церкви отець М. Соколов. За свідченнями пана Страховського, учні чоловічої гімназії і, заразом, недільної школи «виявляють непереморне бажання якомога швидше оволодіти грамотою: букви, механізми складів і весь процес читання більшість засвоювали упродовж 8 – 10 уроків. Один із учнів, 18-річний кріпак, під час першого уроку тривалістю півтори години запам'ятав усі літери і почав формувати склади; через тиждень читав із помилками,

27 Миловидов Л. Названа праця. Арк. 2.

28 Передова стаття в першому номері «Черниговского листка». [Електронний ресурс] URL: http://ukrlit.org/hlibov_leonid_ivanovych/peredova_stattia_v_pershomu_nomeri_chernigovskogo_listka

29 Миловидов Л. Названа праця. Арк. 4.

30 Миловидов Л. Названа праця. Арк. 5.

31 Драмарецька М. Мультимедійна дошка: перетягни та відпусти! [Електронний ресурс] URL: <https://sites.google.com/site/dramareckamaria/ikt-u-navcanni/multimedijna-doska>

32 Миловидов Л. Названа праця. Арк. 5.

33 Микола Пирогов і недільні школи. [Електронний ресурс] URL: http://www.pirogov.com.ua/mikola_pirogov_i_nedilni_shkoli_ua.htm

а після трьох тижнів – вільно, без помилок. Вступаючи до школи, він не знав жодної літери»³⁴.

Очевидну користь від недільної освіти відзначив і Л. Глібов: «відкриття недільних шкіл є однією з благодатніших і найважливіших справ у вихованні... Дуже прикро, що безкоштовних недільних шкіл до цих пір у нас ще обмаль, між тим, як вони є одним із дієвих способів поширення освіченості у колі простого люду, який у поті лиця здобуває собі хліб насущний»³⁵. Справді, переважну кількість учнів недільної школи становили вихідці з родин міщан і селян-кріпаків³⁶.

Стосовно навчального процесу, то в усіх недільних школах Чернігівської губернії побутувала російська мова. За підручники слугували «Таблицы для обучения чтению» (Київ, 1860 р.), «Азбука» (Санкт-Петербург, 1860 р.), «Азбука Золотова» (Санкт-Петербург, 1860 р.), «Домашня азбука» (місце видання не відоме, 1860 р.). Водночас, знали і про «Буквар» Т. Шевченка, і про «Українську граматику» Іллі Деркача, і про «Українські прописи для народніх шкіл» Олександра Кониського. Проте, твердить Л. Миловидов, «немає достатніх підстав говорити про використання цих книг у школах, хоча достеменно відомо про читання у чернігівській школі «Кобзаря»³⁷.

Принагідно зазначимо, що у деяких недільних школах все ж мало місце україномовне викладання, й учителі навчали за «Граматику» Пантелеймона Куліша, виданою 1857 р., «Букварем южноруським» Тараса Шевченка (1861 р.), «Українськими прописами...» Олександра Кониського (1862 р.).

Т. Шевченко, до речі, видав «Букварь южноруський» власним коштом у Петербурзі тиражем 10 тисяч примірників і розіслав його у різні міста України. Це був посібник для навчання грамоти українською мовою з алфавітом (літери друковані й рукописні), текстами для читання за складами (уривки зі зроблених поетом українських переспівів «Псалмів Давидових»), текстами для суцільного читання, розділом «Лічба», історичними думами («Дума про Пирятинського поповича Олексія», «Дума про Марусю попівну Богуславку»).

Розсилаючи «Буквар», Т. Шевченко написав у листі до Ф. Ткаченка: «Посилаю тобі 10 моїх «Букварів» на показ, а с контори транспортів ти получиш їх 1000, і не розв'язувавши тюка, передай його, хто там у вас старший над воскресними школами? То йому й передай. А він нехай як знає продасть, а грошики положить у касу воскресної школи. От що... Дай один «Букварь» редактору «Губернских ведомостей» і попроси його, щоб він напечатав, що такий-то і такий «Букварь» продається по три копійки в пользу воскресних школ»³⁸. У листі до Михайла Чалого, інспектора Другої київської гімназії (від 4 січня 1861 р.) було вказано: «Посилаю вам на показ 10 примірників мого «Букваря», а з контори транспортів отримаєте 1000 прим. Зберете гроші, то положіть їх у касу вищих недільних шкіл...».

Т. Шевченко також передав із Петербурга для чернігівських і київських недільних шкіл 100 примірників «Кобзаря», аби ті продали й скористалися отриманими коштами. Тарас Григорович мав серйозний задум підготувати найближчим часом для вихованців недільних шкіл підручники з арифметики, етнографії, географії та історії України, однак передчасна смерть завадила його реалізації³⁹.

Затребуваною для недільних шкіл могла стати й праця Олександра Потебні, який 1861 р. упорядкував «Український буквар для навчання за звуковим методом». Утім, його не опублікували вчасно, а вийшов він у світ тільки 1899 р. у журналі «Киевская старина» (№ 8) під назвою «Руководство к обучению грамоте, составленное для малорусских воскресных школ А.А. Потебней»⁴⁰.

34 Миловидов Л. Названа праця. Арк. 6.

35 Передова стаття в першому номері «Черниговского листка». [Електронний ресурс] URL: http://ukrlit.org/hlibov_leonid_ivanovych/peredova_stattia_v_pershomu_nomeri_chernigovskogo_listka

36 Миловидов Л. Названа праця. Арк. 6.

37 Там само. Арк. 12 – 13.

38 Недільні школи. [Електронний ресурс] URL: <http://histpol.narod.ru/education/gimnaz/edu-012.htm>

39 Микола Пирогов і недільні школи. [Електронний ресурс] URL: http://www.pirogov.com.ua/mikola_pirogov_i_nedilni_shkoli_ua.htm

40 Недільні школи. [Електронний ресурс] URL: <https://ukrlit.net/info/dovidnik/236.html>

Активну участь у розробці підручників для шкіл узяла демократично налаштована студентська молодь Харкова («Буквар» П. Завадського), Києва («Домашня наука» К. Шейковського, «Таблиці для початкового навчання грамот» Грещанковського) та інших міст. 1861 р. у Полтаві надрукували «Азбуку по методу Золотова для Южно-Руського краю», підготовлену учителем історії Полтавської гімназії й засновником недільної школи Олександром Строніним⁴¹.

Учителі недільних шкіл ставилися до роботи відповідально, залучали ефективну методику викладання. Зокрема, вони уперше апробували новий звуковий спосіб навчання грамоти за методом Золотова, суть якого полягала у поділі слова на складові частини – літери. Його автор заклав основи для аналітико-синтетичного принципу освіти. Використовувався й досвід одеського педагога Горбинського, ґрунтований теж на виконанні вправ із поділу слова на складові елементи⁴².

Запроваджені інновації, на думку Л. Вовк, сприяли тому, що «недільні школи задовольняли освітні запити населення в альтернативній формі, відмінній від державних шкіл, сприяли задоволенню суспільної потреби не тільки навчатися, а й вчити; були першим виявом масової додаткової початкової освіти»⁴³.

Однак, невдовзі прогресивне учительство недільних шкіл почало поширювати по-між вихованців національно-патріотичні та революційні ідеї, вістря яких було спрямоване на трансформацію або руйнацію самодержавної системи. Це змусило київського генерал-губернатора адресувати М. Пирогову наступне: «Ваше Превосходительство, маю прохання до Вас зробити розпорядження про суворий нагляд за недільними школами, щоб навчання в них відповідало бажанням і наміру уряду»⁴⁴. Потому, 4 травня 1860 р. був оприлюднений «Циркуляр Міністерства народної освіти про обмеження прав недільних шкіл», в якому окреслювалися загальні правила заснування і контролю за ними з боку влади. Чітко визначалася мета організації недільних шкіл – «поширювати грамотність у ремісницькому і робітничому середовищі»; наголошувалося на використанні навчальних підручників, схвалених Міністерством народної освіти, і єдиної освітньої програми⁴⁵. Нею передбачалося опанування лише Закону Божого, читання і письма російською мовою, елементарних знань з арифметики, малювання і лінійного креслення⁴⁶.

Право на заснування недільної школи та керівництво нею надавалося винятково людям «цілком благонадійним», а з січня 1861 р. у кожному недільну школу призначався священик «для контролю за характером навчання і лояльністю учителів». Проте цього здалося замало, тому влітку 1862 р. вийшло «височайше повеління закрити усі нині існуючі недільні школи і читальні» під приводом перегляду правил про ці школи і реформування їх на нових засадах. В урядовому указі стверджувалося: «нагляд, встановлений за недільними школами і народними читальнями, виявився недостатнім. Останнім часом, під пристойним приводом розповсюдження в народі грамотності, зловмисні люди намагалися у деяких недільних школах поширювати шкідливі вчення, підбурливі ідеї, перекручені уявлення про право власності та безвір'я. Щодо читальень, то так само виявлено прагнення користуватися цими установами не для поширення корисних знань, а для передання того ж шкідливого соціалістичного вчення».

Государ імператор після обговорення в Раді Міністрів зібраних з цього предмета відомостей височайше наказав: 1) негайно розпочати перегляд правил про заснування недільних шкіл; 2) надалі, до перетворення зазначених шкіл на нових засадах, закрити усі недільні школи і читальні, що тепер існують»⁴⁷.

41 Недільні школи. [Електронний ресурс] URL: <http://histpol.narod.ru/education/gimnaz/edu-012.htm>

42 Віннічук Н. Названа праця. [Електронний ресурс] // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. 2013. №4. С.187. URL: <http://apspp.soc.univ.kiev.ua/index.php/home/article/view/203>

43 Там само. С. 188.

44 Микола Пирогов і недільні школи. [Електронний ресурс] URL: http://www.pirogov.com.ua/mikola_pirogov_i_nedilni_shkoli_ua.htm

45 Недільні школи. [Електронний ресурс] URL: <https://ukrlit.net/info/dovidnik/236.html>

46 Недільна освіта. Статуси гімназій і прогімназій. [Електронний ресурс] URL: https://pidruchniki.com/81968/pedagogika/diyalnist_nedilnih_shkil

47 Розвиток культури на українських землях у другій половині XIX ст. [Електронний ресурс] URL: <http://studfiles.net/preview/5437362/page:43/>

У чому причина такого рішення? Однозначну відповідь на це дають матеріали слідчої комісії у справах найпершої київської недільної школи. Очільник комісії Р. Жданов констатував: «у діях Бекмана, Моравського, Єфіменка, Завадського, Івкова, Левченка, Португалова, Зеленського, Раєвського та інших (члени Харківсько-Київського товариства, організатори й учителі недільних шкіл. – **Автор**) проглядається вправний і свідомий намір про заснування недільних шкіл для поширення за їх допомогою пропаганди у народі. Таємна і злочинна мета недільних шкіл у Києві очевидна з багатьох натяків і думок, висловлених головними діячами в їх паперах, розглянутих слідчою комісією, а особливо зі слів колишнього викладача в тих школах Левченка, який рішуче висловився, що «засобом для розповсюдження у масі простого народу ліберальних ідей повинні служити недільні школи». Беручи участь, таким чином, у створенні недільних шкіл, злочинці поширювали пропаганду і в інших учбових закладах, а також розсилали в різні місця заборонені твори іноземної преси і мали зв'язки зі своїми агентами у столицях»⁴⁸.

Без сумніву, такі висновки слідчої комісії не могли не послугувати цементуючим аргументом стосовно згорання недільної освіти. Заразом, як твердить Л. Вовк, у діяльності недільних шкіл влада вбачала ефективний засіб небажаного зростання національної самосвідомості населення⁴⁹. Зважаючи на усе це, 1862 р., переконані науковці, була поставлене жирна крапка після першого, найрезультативнішого етапу діяльності навчальних осередків⁵⁰.

Зачинилися вони відразу і в Чернігівській губернії. «З одного боку, байдужість більшості громадськості до недільних шкіл, – вважав Л. Миловидов, – не дозволила стати їм на ноги, з іншого – накази влади зробили працю у школах небезпечною справою, тому 1861 – 1862 рр. пожвавлення щодо заснування недільних шкіл на Чернігівщині не було»⁵¹. У звіті директора Чернігівської чоловічої гімназії за 1862 р. знаходимо наступне: «усі недільні школи на підставі пропозиції пана керуючого Київським навчальним округом від 22 червня 1862 р. за № 3067 зачинені у тому ж 1862 р.». Цікаво, що коли через 4 роки князь Ширинський-Шихматов вимагав від Чернігівської губернської шкільної ради інформацію про кількість безкоштовних і недільних шкіл, а також списки їхніх керівників, то отримав таку відповідь: «дякуючи Богу, нині немає недільних шкіл, що виявилися такими шкідливими»⁵².

У квітні 1863 р. М. Пирогов, який мусив піти у відставку з посади попечителя Київського навчального округу, написав статтю «Про недільні школи», в якій рішуче виступив на їхній захист: «Мета народних недільних шкіл має полягати в поширенні осмисленої грамотності... Я сам не раз переконувався, що при старанному способі навчання успіхи учнів недільних шкіл дивовижні. Грамота засвоювалась швидше, ніж у приходських та інших училищах. Усі школи неодмінно мають бути відкриті для відвідувачів...»⁵³. Представники тогочасної педагогічної громади вбачали у недільних школах культурне середовище, необхідне для розвитку демократичного руху, що сприяв подальшому зростанню освітнього та культурного потенціалу дорослого населення⁵⁴.

Доволі цікаву візію про значення недільних шкіл висловив Л. Глібов: «Хтозна, може бути, за таких умов недільні школи послугували би засобом зближення станів, взаємної любові та довіри, що складають головну підставу для благоденства

48 Там само.

49 Віннічук Н. Названа праця. [Електронний ресурс] // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. 2013. №4. С. 188. [Електронний ресурс] URL: <http://apspp.soc.univ.kiev.ua/index.php/home/article/view/203>

50 Недільні школи. [Електронний ресурс] URL: <https://ukrlit.net/info/dovidnik/236.html>; Недільні школи. [Електронний ресурс] URL: <http://histpol.narod.ru/education/gimnaz/edu-012.htm>

51 Миловидов Л. Названа праця. Арк. 14.

52 Там само. Арк. 15.

53 Микола Пирогов і недільні школи. [Електронний ресурс] URL: http://www.pirogov.com.ua/mikola_pirogov_i_nedilni_shkoli_ua.htm

54 Віннічук Н. Названа праця. [Електронний ресурс] // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. 2013. №4. С. 188. URL: <http://apspp.soc.univ.kiev.ua/index.php/home/article/view/203>

суспільства. Духовно-розумовий вплив завжди дієвіший за усілякі накази, погрози, покарання та інші спонукальні й виправні заходи. Проста людина, керована іншими, більш, ніж вона, розвиненими, людьми, завжди зуміє оцінити дбайливість про неї і раціонально зріднитися з тією думкою, що потрібно слухатися людей, які перебувають вище за своїм розумовим й моральним розвитком і, отже, можуть і бажати, і робити тільки хороше і корисне для неї. Звичайне російське прислів'я «навчання – світло, а неучтво – темрява» не буде вже чимось загадковим і недоступним, а постійним девізом її (людини. – **Автор**) вчинків і стосунків з іншими»⁵⁵.

Голос громадськості на підтримку недільної освіти виявився гучним, тому 1864 р., у контексті ліберальних реформ, уряд мусив відновити її, але за умови тотальної русифікації⁵⁶. Як відомо, 1863 р. оприлюднили Валуєвський циркуляр, а 1876 р. – Емський указ, які унеможливили вживання української мови. Водночас, активно реанімували недільні школи органи муніципального управління – земського і міського, коштом яких орендувалися чи будувалися навчальні приміщення, формувалася матеріальна база, наймалися учителі, коригувався навчально-виховний процес (більше часу приділяли студюванню історії, географії, математики). Так, упродовж 1871 – 1895 рр. лише земські асигнування на цю потребу зросли у 6 разів⁵⁷.

Наприкінці XIX ст. в Україні налічувалося 49, а в 1914 р. – вже 112 недільних шкіл, незважаючи на те, що влада усіляко стримувала їхню появу, дозволяючи, зазвичай, засновувати їх при духовних семінаріях⁵⁸.

Таким чином, на початку 60-х рр. XIX ст. завдяки очільнику Київського навчального округу Миколі Пирогову та прогресивно налаштованій інтелігенції, наслідуючи приклад Полтави і Києва, у містах Чернігівської губернії відкрилися недільні школи. Викладацький колектив формувалася, в основному, з учителів місцевих гімназій та училищ, на базі яких вони й працювали. Освітньою програмою передбачалися російськомовне читання, письмо, елементарна арифметика, Закон Божий і церковний спів. Серед учнівського контингенту переважали міщани та селяни, які отримали зручну можливість безкоштовно здобути елементарні знання. Проте невдовзі офіційна влада, вбачаючи у недільних школах «осередки поширення антиурядових ідей», запровадила низку обмежувальних правил, а потому, 1862 р., зачинила їх під приводом розробки нових засад для функціонування.

References

Bidnov, V. (2019). Shkola i osvita na Ukraini. Nedolia shkoly na Rosiiskii Ukraini u XIX st. Retrieved from <http://litopys.org.ua/cultur/cult05.htm>

Vinnichuk, N. (2019). Osvitnie sere dovishche v Ukraini II pol. XIX – poch. XX stolittia. Aktualni problemy sotsiologii, psikhologii, pedagogiky. 2013. №4. S. 186 – 192. Retrieved from <http://apspp.soc.univ.kiev.ua/index.php/home/article/view/203>

Voskresnaia shkola. (2019). Retrieved from https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%BE%D1%81%D0%BA%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%BD%D0%B0%D1%8F_%D1%88%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0

Voskresnaia shkola. (2019). Retrieved from https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%BE%D1%81%D0%BA%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%BD%D0%B0%D1%8F_%D1%88%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0

Dramaretska, M. (2019). Multymediina doshka: peretiahny ta vidpusty! Retrieved from <https://sites.google.com/site/dramareckamaria/ikt-u-navcanni/multimedijna-doska>

Zaika, V. (2019). Hlukhivskiy vchytelskiy instytut v systemi osvitytstva Pivnichno-

55 Передова стаття в першому номері «Чернігівського листка». [Електронний ресурс] URL: http://ukrlit.org/hlibov_leonid_ivanovych/peredova_stattia_v_pershomu_nomeri_chernigovskogo_listka

56 Недільна освіта. Статути гімназій і прогімназій. [Електронний ресурс] URL: https://pidruchniki.com/81968/pedagogika/diyalnist_nedilnih_shkil

57 Розвиток освіти і науки в середині XIX, на початку XX століття. [Електронний ресурс] URL: <https://mozok.click/947-rozvitok-osviti-y-nauki-v-seredin-xix-na-pochatku-xx-stolttya.html>

58 Недільні школи. [Електронний ресурс] URL: <https://ukrlit.net/info/dovidnik/236.html>

- Skhidnoi Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolit. Sumska starovyna. 2013. Vyp. XLI-XLII. S. 45 – 53. Retrieved from <http://oaji.net/articles/2014/1031-1410169023.pdf>
- Zaremska, N. (2019). Vnesok Mykoly Ivanovycha Pyrohova u rozvytok shkilnytstva v Ukraini. Sivershchyna v istorii Ukrainy. 2013. Vyp. 6. S. 355 – 357. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/sviu_2013_6_88.
- Kharytonova, S. (2019). Pervye voskresnye shkoly dlja bednykh. Retrieved from <https://rodyna-moia.rf/news/1369-pervye-voskresnye-shkoly-dlja-bednyh.html>
- Kovryzhko, N. (2019). Mykhailo Korniiiovych Chalvi. Pamiati zemliaka. Retrieved from <http://www.ns-slovo.org.ua/statti/15-cshaliy>
- Koliada, N. (2019) Do istorii diialnosti nedilnykh shkil v Ukraini (60-ti roky XIX st.). Psykholoho-pedahohichni nauky. 2015. № 3. S. 104 – 111. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ipa_2007_1_13
- Lazanska, T. (2019). Nedilni shkoly. Retrieved from http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Nedilni_shkoly
- Matviienko, S. (2019). Muzychna osvita ta vykhovannia ditei i molodi na Chernihivshchyni (XVIII – XIX st.). Nizhyn. 2011. 186 s. Retrieved from <http://lib.ndu.edu.ua/dspace/handle/123456789/64>
- Matviienko, S. (2019). Rozvytok muzychnoi osvity na Chernihivshchyni u I polovyni XIX st. Psykholoho-pedahohichni nauky. 2015. №3. S. 171 – 175. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzsp_2015_3_33.
- Mykola Pyrohov i nedilni shkoly. (2019). Retrieved from http://www.pirogov.com.ua/mikola_pirogov_i_nedilni_shkoli_ua.htm
- Mylovydov, L. (1927). Nedilni shkoly na Chernihivshchyni v 1860-kh rr. Chernihiv, Ukraine.
- Nedilna osvita. Statuty himnazii i prohinnazii. (2019). Retrieved from https://pidruchniki.com/81968/pedagogika/diyalnist_nedilnih_shkil
- Nedilni shkoly. (2019). Retrieved from <https://ukrlit.net/info/dovidnik/236.html>
- Nedilni shkoly. (2019). Retrieved from <http://histpol.narod.ru/education/gimnaz/edu-012.htm>
- Nedilni shkoly vidviduvaly viazni i soldaty. (2019). Retrieved from https://gazeta.ua/articles/history/_nedilni-shkoli-vidviduvali-vyazni-i-soldati/797211
- Peredova stattia v pershomu nomeri «Chernyhovskoho lystka». (2019). Retrieved from http://ukrlit.org/hlibov_leonid_ivanovych/peredova_stattia_v_pershomu_nomeri_chernigovskogo_listka
- Rozvytok kultury na ukrainskykh zemliakh u druhi polovyni XIX st. (2019). Retrieved from <https://studfiles.net/preview/5437362/page:43/>
- Rozvytok osvity i nauky v seredyni XIX, na pochatku XX stolittia. (2019). Retrieved from <https://mozok.click/947-rozvitok-osviti-y-nauki-v-seredin-xix-na-pochatku-xx-stolttya.html>
- Rozvytok ukrainskoi pedahohiky y shkilnytstva u druhi polovyni XIX –na poch. XX st. (2019). Retrieved from <http://studentam.net.ua/content/view/2264/85/>
- Rozvytok osvity na Chernihivshchyni. Osvitni zaklady Nizhyna u XVII –XIX st. (2019). Retrieved from <https://vseosvita.ua/library/rozvitok-osviti-ina- Chernigivsiniosvitni-zakladi-nizina-u-xvii-hih-st-48191.html>
- Rozvytok Chernihova u XVIII – XIX stolitti. (2019). Retrieved from <http://ukrssr.com.ua/chernig/rozvitok-chernigova>
- Smoliar, L. (2019). Pytannia zhinochoi initsiatyvy v suspilnomu rusi Naddnyprianskoi Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolittia. Etnichna istorii narodiv Yevropy. 2001. Vyp. 8. S. 30 – 37. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2001_8_9.
- Shevchuk, H. (2019). Do istorii osvity v Naddnyprianskii Ukraini u XIX – na pochatku XX stolittia. Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii: Pedahohichna. 2011. Vyp. 27. S. 228 – 237. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/VLNU_Ped_2011_27_28.

Шара Любов Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (Чернігів, вул. Гетьмана Полуботка, 53). Ljuba_che@ukr.net

Liubov Shara

Associate Professor of World History and International Relations at O.M. Lazarevskyi Academic Institute of History and Socio-Humanities, T.H. Shevchenko National University «Chernihiv Collegium» (Chernihiv, 53 Hetmana Polubotka St.). Ljuba_che@ukr.net

**SUNDAY SCHOOLS IN TOWNS OF CHERNIHIV PROVINCE
(1860-1862)**

In the second half of the 19th century, Sunday schools for adults and children were a new and productive phenomenon in the educational system of Dnieper Ukraine. Their appearance and activity on the periphery hasn't been studied well, that's why it is urgent to attract materials from different provincial and county towns in order to form a holistic view about Sunday education, its importance for increasing the general literacy of the population. According to this, the purpose of the study is an attempt to characterize the process of formation the Sunday education in the towns of Chernihiv province during 1860-1862.

Based on published and archival materials, we can state the following. In the early 60's of the 19th century, thanks to the head of Kyiv Educational District Mykola Pyrohov, a progressive-minded intelligentsia and following the example of Poltava and Kyiv, Sunday schools were opened in the towns of Chernihiv province. It is difficult to find out the number and gender of students, as we have controversial information where Sunday schools and afternoon classes are identified in the same way: 'for incoming students'. In 1860 Sunday schools and afternoon classes appeared in 7 county towns (Hlukhiv, Horodnia, Krolevets, Nizhyn, Novhorod-Siverskyi, Starodub, Surazh) and one provincial city- Chernihiv.

Lessons were conducted separately for men and women who socially belonged to bourgeois and peasants. The total number of students was more than 400, most of them studied at school in Nizhyn (140 people), the least – in Surazh (seven girls).

The teaching staff was formed mainly by the teachers from local high schools, where extracurricular free training was conducted. The educational program included reading and writing in Russian, elementary arithmetic, God's law and church singing.

Sunday schools quickly gained popularity among the ordinary people, becoming a convenient way to gain basic knowledge. However, soon the official authorities, seeing them as "centers where anti-government ideas are spread," introduced a series of restrictive rules, and subsequently closed them on the pretext of developing new foundations for functioning in 1862.

Keywords: education, Sunday schools, literacy, intelligentsia, subjects, textbooks.

Дата подання: 27 вересня 2019 р.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 235.3 32.03

Віталій Шуміло

ПИСЬМОВА СПАДЩИНА ІСТИННО-ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ: ПОЕТИЧНИЙ АЛЬБОМ СХИГУМЕНІ СОФІЇ ГРИНЬОВОЇ

Схиігуменя Софія (Гриньова) – один з видатних духовних та культурних діячів першої половини ХХ ст., настоятельниця великого жіночого монастиря, що був організований за традиціями давнього служіння дияконіс. Поетичний альбом Софії Гриньової дає можливість познайомитись з особистістю ігумені, принципами її світобачення, які зумовили нестандартність її чернечого служіння, а крім того – з особливостями культурної епохи.

Ключові слова: *Ігуменя Софія Гриньова, дияконіси, поетичний альбом, духовні вірші, Катакомбна Церква.*

Схиігуменя Київського Покровського монастиря Софія (Гриньова) залишила нам одну з дивовижних писемних пам'яток початку минулого століття – свій поетичний альбом.

Альбом є збіркою віршів різних авторів, які збрала під однією обкладинкою ігуменя Софія. Усі вірші об'єднані між собою єдиною темою – роздумами про Бога. Це цілісний великий витвір словесного мистецтва, складений турботливим збирачем за традиціями дворянських альбомів, що велися дворянками як напівщоденник-напівзбірник автографів сучасних поетів. Але цей альбом є більш наближеним до щоденника у поетичній формі. Перегортання його сторінок доставить читачеві задоволення тихого молитовного читання та занурення в культуру кінця ХІХ – початку ХХ ст. Альбом є унікальним зразком культури, що без вороття відійшла у минуле.

Софія Євгеніївна Гриньова народилася в 1873 р. у Москві в родині юриста. Сім'я багато разів переїжджала, і коли Софії виповнилося сімнадцять, Гриньови жили в Києві. Дівчина росла товариською, веселою, дуже обдарованою і глибоко віруючою. Вона мала неабиякий музичний хист, і професори Київської консерваторії, в якій навчалася майбутня ігуменя, пророкували їй блискучу кар'єру оперної співачки. Але вийшло інакше.

Одного разу після занять Софія не побереглася, застудилася, тяжко захворіла та внаслідок цього повністю втратила голос. Здоров'я її швидко погіршувалося, лікарі побоювалися за її життя, батьки навіть запросили до неї священника для останньої сповіді. На ранок Софія неочікувано прокинулася здоровою з прийнятим після сповіді твердим рішенням піти в монастир.

Побувавши в різних монастирях, бажаючи знайти тиху обитель, Софія та кілька її духовних сестер оселилися біля однієї запусненої церкви в Калузькій області. Вони заснували там обитель на честь ікони Богородиці «Відрада та Втіха» («Отрада и Утешение»), що перебувала в цій церкві. Софія, зовсім ще юна, стала настоятелькою нової обителі. Невтомної праці коштувало їй відновити напівзруйнований монастир, зібрати сестер і налагодити чернече життя. Вона проявила себе як талановита керівниця, а в 1913 р. Софію, несподівано для неї, призначили настоятелькою великого гуртожитного Покровського монастиря в Києві.

Знаменно, що до моменту призначення Софія не тільки не мала ігуменського сану, а й навіть чернечого постригу, а обитель, яку вона очолювала, не мала статусу монастиря. Іншими словами, на ігуменське місце одного з найбільших монастирів імперії, яким особисто опікувалася великокнязівська родина, була обрана нікому не відома черниця з маленької, нікому невідомої обителі. Ймовірно, лише особисті якості Софії Гриньової вплинули на такий вибір: київський митрополит Флавіан (Городецький, 1841–1915), який кілька разів зустрічався з матір'ю Софією в Москві та Петербурзі, відзначив її як прекрасного адміністратора й високодуховну людину.

Київський Покровський монастир вважався одним з найбільших у Російській імперії. Його засновницею була велика княгиня Олександра Петрівна, в чернецтві Анастасія¹. Вона влаштувала в обителі цілий комплекс благодійних установ: лікарні з домовою церквою, церковно-приходську школу для дівчат, притулок для сиріт і бідних дітей, притулок для сліпих та невиліковних хворих, безкоштовну амбулаторну лікарню, аптеку з безкоштовною видачею ліків тощо.

Великокнязівська родина приділяла багато уваги Покровському монастирю та нерідко сюди приїжджала. І цим монастирем повинна була тепер управляти молода, енергійна, але надзвичайно сумуюча за своєю маленькою обительлю «Відроди та Втіхи» ігуменя Софія.

На долю молодій ігумені випали найтяжчі роки в житті монастиря. Незабаром почалася Перша світова війна, монастирські лікарні були перетворені в лазарет для хворих і поранених. Після Лютневої революції, зречення від престолу імператора Миколи II і жовтневого заколоту стався крах усіх підвалин монастирського життя.

Приблизно в цей час, до 1930 р., ігуменя Софія прийняла постриг у велику схиму. За спогадами катакомбного священика Михаїла Нечитайленка, який особисто знав ігуменю Софію, постриг здійснив Чернігівський єпископ Дамаскін (Цедрик), але, на жаль, точну дату постригу, а також документальну інформацію про це поки не віднайдено².

У 1923 р., коли в Україні вже міцно утвердилася радянська влада, Покровський монастир було передано «обновленцям», а ігуменю Софію «звільнено від виконання обов'язків»³ настоятельки монастиря. Після цього ігуменя, духівник обителі протоієрей Дмитрій Іванов та частина сестер Покровського монастиря переїхали до містечка Ірпінь під Києвом⁴, де обитель таємно проіснувала до 1937 р.

Коли у 1927 р. митрополит Сергій (Страгородський) оприлюднив Декларацію про лояльність Церкви до радянської влади, більшість архієреїв, священиків, ченців та мирян відмовилися визнати її. У Російській Церкві відбувся поділ на «сергіян», які підписали Декларацію, та «йосифлян», що пішли за петроградським митрополитом Йосифом (Петрових), який не підписав Декларацію та очолив духовну опозицію. Частина Російської Церкви, що не прийняла нову політику митрополита Сергія на підпорядкування Православної Церкви в СРСР радянській владі та НКВС, отримала назву Істинно-Православна Церква (ІПЦ). Почалися гоніння на ІПЦ, якій довелося піти в підпілля, після чого її почали називати також Катакомбна Церква. Схиігуменя Софія з частиною черниць Покровського монастиря, близьких до неї, приєдналися до ІПЦ та були змушені з тих пір переховуватись і служити таємно⁵.

Схиігуменя Софія придбала дачу поблизу Києва в дачному місті Ірпінь, там вла-

1 Докладніше про ігуменю Анастасію та Покровський монастир у Києві див.: Преподобная великая княгиня Анастасия Киевская: Жизнеописание основательницы Киево-Покровского женского монастыря. К.: Свято-Покровский женский монастырь, 2010. 128 с., ил.

2 Спогади священика Михаїла Даниловича Нечитайленка, послушника схиігумені Софії (Гриньової). Аудіозапис бесіди, лютий 1998 р. Архів автора.

3 Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). Ф. 263. Оп. 1. Д. 460. Арк. 18–22.

4 Концевич Е. Схиігуменя София, настоятельница Покровского Монастыря в Киеве. Форэствиль (Калифорния): Свято-Ильинское издание, 1976. С. 23.

5 Докладніше див.: Шкаровский М.В. Иосифлянское движение в Киеве в первой половине 1930-х годов: священник Дмитрий Шпаковский и епископ Дамаскин (Цедрик) // Труды Київської Духовної Академії. 2011. № 14. С. 204 – 222.

штувала таємну домову церкву. При ній перебували сестри та о. Дмитрій Іванов⁶. Катакомбна громада в Ірпені проіснувала біля десяти років: удень дача мала вигляд звичайного заміського будинку, а вночі центральний зал перетворювався у храм, в якому відбувалося богослужіння. Настоятелем таємного храму був отець Дмитрій, який оселився поблизу зі своєю сім'єю.

Уперше схиігуменя Софія була заарештована ще у 1924 р. і перебувала під вартою шість тижнів⁷. Разом з нею заарештували настоятеля храму в Покровському монастирі о. Дмитрія Іванова. У в'язниці м. Софія тяжко захворіла та була відправлена для одужання в Ірпінь.

Після 1927 р., коли почалися гоніння на йосифлян, схиігуменя, переховуючись від нового арешту, взяла собі чужий паспорт та без прописки оселилася в Ірпені по вулиці Толстовська, 10 у парафіянки Ірпінської катакомбної громади Олени Бабенко. Тут схиігуменя Софія прожила до 1931 р., щодня побоюючись нового арешту. Йосифляни не відвідували відкритих сергіянських храмів, молилися по домівках і намагалися підтримувати спілкування між собою. У будинку на Толстовській вулиці, де жила м. Софія, відбувалися таємні нічні богослужіння, збиралися віруючі для бесід з ігуменею, сюди приїжджало багато гнаних священників та ченців, мирян, що не визнали Декларацію митрополита Сергія (Страгородського), тут вони окормлялися й мали можливість причаститися Христових Таїн, як згадують про це Олена Юрїївна Концевич⁸ та о. Михаїл Нечитайленко⁹. Збереглися фотографії ірпінського періоду життя ігумені Софії, де вона з сестрами та вірянами катакомбного монастиря сфотографувалася разом з єпископом Дамаскіним та відомим церковним письменником Сергієм Олександровичем Нілусом, який у 1927 р. перебував на засланні в Чернігові¹⁰.

У 1931 р. напередодні свята Покрови Пресвятої Богородиці схиігуменю Софію було заарештовано в останній раз. Це сталося в Ірпені у будинку Олени Бабенко. Софію Гриньову звинуватили в контрреволюційній діяльності. На допиті схиігуменя Софія відкинула це звинувачення, але підкреслила, що «на комуністичну течію» дивиться «як на течію антихристиянську, що ворожа християнським ідеям»¹¹.

Преподобносповідницю спочатку засудили на заслання до Казахстану, але потім пом'якшили покарання, дозволивши їй жити в центральній частині Росії, проте заборонивши проживання в Україні та столичних містах¹². До 1933 р. схиігуменя Софія жила в м. Путивлі, позбавлена спілкування зі своїми сподвижниками. Вона багато разів писала листи до органів ДПУ з проханням дозволити їй повернутися на колишнє місце проживання¹³. Листи залишалися без відповіді. У достроковому звільненні з заслання схиігумені відмовили.

Ірпінська громада проіснувала без м. Софії ще кілька років, нею в різний час опікувались різні катакомбні священники. Але як би таємно катакомбники не жили, в 1937 р. громаду було викрито, а її членів заарештовано.

У 1933 р. схиігуменя Софія виїхала на заслання до села Покров Ростовського (нині Жуковського) району Московської (нині – Калужкої) області. Тут преподобносповідниця померла у 1941 р., на 69-му році життя. В останні свої хвилини на землі м. Софія, як і завжди, була оточена люблячими її людьми. Руська Зарубіжна Церква в 1981 р. канонізувала схиігуменю Софію (Гриньову), приєднавши її до лику Святих новомучеників і сповідників Російської Церкви. В Українській Православній Церкві Московського патріархату канонізація преподобносповідниці Софії відбулася 21 вересня 2012 р.

Преподобносповідниця залишила нащадкам свій архів. У 1931 р. вона, побоюючись нових арештів, передала його одному з прихожан катакомбного Ірпінського

6 Концевич Е. Вказ. праця. С. 25.

7 ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Д. 460. Арк. 18–22.

8 Концевич Е. Вказ. праця. С. 35.

9 Спогади свящ. М. Д. Нечитайленка.

10 Концевич Е. Вказ. праця. Ілл. 4, 8.

11 ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Д. 460. Арк. 36.

12 Там само. Арк. 43.

13 Там само. Арк. 46.

храму, сімнадцятирічному юнакові, своєму послушнику Михаїлу Нечитайленку, майбутньому священику Катакомбної Церкви. Михаїл Данилович після арешту й заслання схиігумені Софії підтримував з нею зв'язок через листування. Можна припустити, що альбом був для ігумені постійним супутником і вона дуже цінувала його; не дарма, побоюючись арешту, подбала про його збереження.

У 1998 р. автор цієї статті, збираючи матеріали про приходи Катакомбної Церкви в Україні, виявив у паперах Михаїла Даниловича цей альбом, після чого почалося вивчення рукопису та підготовка його до публікації.

Альбом був написаний приблизно з 1904 по 1911–13 рр. Починаючи записи, схиігуменя Софія зробила вказівку: «Несколько стихотворений, написанных мною в 1902-м, 1903-м, 1904-м годах». Перші сторінки, таким чином, – це ретроспективний запис написаних раніше творів. Про те, що альбом було розпочато саме в 1904 р., може свідчити вигравіруваний на обкладинці рік: «1904». Вочевидь, спочатку мати Софія не збиралася записувати сюди чужі вірші: на перших сторінках вміщено тільки її оригінальні твори. Потім більш розгонистим почерком зроблено записи чужих віршів. Саме в цей момент авторський поетичний збірник перетворюється на традиційний дворянський альбом ХІХ ст., куди заноситься все, що цікавить – і своє, і чуже. Важко встановити точні дати написання тих чи інших віршів, здебільшого ігуменя Софія не підписує їх. Розрахований на особисте користування, альбом не потребував такої умовності, як датування. Приблизно з 1910 р. автор починає датувати свої вірші і, більш того, ретельно підписує авторів, а під своїми віршами ставить власний підпис. Коло митців, чії вірші з'являються в альбомі, з 1911 р. стає дуже широким, і м. Софія сама відчуває необхідність оригінальні твори підписувати та датувати.

Проте, питання про авторство деяких віршів залишається відкритим. Неодноразово в альбомі зустрічаються тексти, що ніяк не підписані, але насправді є творами маловідомих авторів ХІХ – ХХ ст. Серед друзів ігумені Софії були поетично обдаровані люди, вірші яких вона записувала в альбом.

Перегортаючи поетичний альбом схиігумені Софії, з найпершої його сторінки, з епіграфа ловиш себе на дивному відчутті: раптом починають спливати в пам'яті вірші відомих російських поетів. Читаєш епіграф – а згадується Лермонтов... Чому? Епіграф до альбому звучить так:

*Так я прошу Твоей любви
С слезами жаркими, с мольбою
Так чувства лучшие мои
Я изливаю пред Тобою.*

Цей чотиривірш дуже близький до останньої строфи відомого вірша М.Ю. Лермонтова «Нищий»:

*У врат обители святой
Стоял просящий подаянья
Бедняк иссохший, чуть живой
От глада, жажды и страданья.*

*Куска лишь хлеба он просил,
И взор являл живую муку,
И кто-то камень положил
В его протянутую руку.*

*Так я молил твоей любви
С слезами горькими, с тоскою;
Так чувства лучшие мои
Обмануты навек тобою!¹⁴*

14 Лермонтов М.Ю. Полное собрание сочинений: В 5 т. М., Л.: Академия, 1935–1937. Т. 1: 1828–1835. С. 142.

Вірш Лермонтова присвячено дівчині, яка відкинула любов ліричного героя. Для опису внутрішнього стану героя поет використовує сюжет з Євангельської проповіді – камінь, даний замість прошеного хліба: «Котораго же вас отца воспросит сын хлеба, еда камень подаст ему?» (Матф. 11:11). Лермонтовський герой як би відповідає на це риторичне питання: так, знайшлася така людина, яка дала камінь замість хліба, – це моя кохана. Палкий юнацький розум не скупиться на порівняння.

Схиігуменя Софія бере за основу свого епіграфа останній чотиривірш лермонтовського твору та переробляє в ньому один – останній – рядок: «Обмануты навек тобою» – «Я изливаю пред Тобою». Крім того, вона вносить ще одну ледь помітну поправку: пише слово «Ты» з великої літери. В результаті вірш стає зверненням до Бога, змінює свій смисл. Матушка Софія як би прочитає далі євангельський підтекст: «Аще убо вы зли суще, умеете даяния блага даяти чадом вашим, кольми паче Отец, иже с небесе, даст Духа Святаго просящим у Него?» (Матф. 11:13).

Схиігуменя немов говорить: люди бувають відкинуті, подібно лермонтовському герою, тому що не у того просять. Потрібно просити у Того, Хто завжди любить і не відкидає ніколи. Ця думка прочитається в епіграфі завдяки двом підтекстам, що виникають з нього: лермонтовському та Євангельському. Вона стає основною ідеєю всього поетичного альбому: всі найкращі, чисті почуття людського серця тут присвячені Богові та ніколи не бувають відкинуті Його любов'ю.

Таких віршованих уподібнень та переробок в альбомі дуже багато, саме через них виникає дивне відчуття постійного пригадування чужих віршів, своєрідного просвічування через один твір – іншого.

Яскравим прикладом цього «просвічування» може служити вірш, адресований Всеволоду Олександровичу Верховцеву. Верховцеви, глава сім'ї яких був організатором відомої Катерининської залізниці, були дуже побожні та особливо шанували Київський Покровський монастир, де і заповів себе поховати Олександр Аполлонович Верховцев, батько Всеволода. Знайомство ж з ігуменею Софією тривало ще з часів її перебування в обителі «Відрода і Втіха». Вірш, адресований Всеволоду Олександровичу, дуже короткий і є майже дослівним відтворенням кількох рядків О.М. Апухтіна. У матері Софії він звучить так:

*Скажи, когда из вражеского стана
Ты убежишь, израненный боец,
Из власти тьмы прельстившего обмана
Полуживой спасешься, наконец?
В твоей груди ни злобы нет, ни лицемерья,
На труд любви и жертвы ты готов...
Обитель Чистого, святого Утешенья,
Прими разбитого под свой Смиранный Кров!*

У порівнянні з апухтінськими рядками зміни тут дуже невеликі. В Апухтіна в поемі «Год в монастыре» читаємо:

*О, наконец! Из вражеского стана
Я убежал, израненный боец...
Из мира лжи, измены и обмана
Полуживой я спасся наконец!*

*В моей душе ни злобы нет, ни мщенья,
На подвиги и жертвы я готов...
Обитель мира, смерти и забвенья,
Прими меня под твой смиренный кров!¹⁵*

Ігуменя Софія зовсім інакше сприймає монастир, ніж О.М. Апухтін, для неї це

15 Апухтин А.Н. Сочинения. М.: Типография А.С. Суворина, 1896. С. 2.

не «Обитель мира, смерти и забвенья», а «Обитель чистого, святого утешенья». У преподобносповідниці був зовсім не той досвід знайомства з монастирем, що у ліричного героя Апухтіна, і все ж схожість з апухтінським твором настільки сильна, що, здається, в цьому є свій сенс. Читаючи такий твір, В.О. Верховцев, його адресат, не міг не згадати зміст поеми Апухтіна.

Поема написана у вигляді щоденника молодої людини, яка раптом, нічого не сказавши рідним, прийшла в монастир і ревно взялася за чернечий послух. На перших порах юнак натхненний, веселий, щиро радіє монастирським порядкам та спілкуванню зі святими старцями. Але через деякий час з'ясовується, що не святий потяг спонукав його залишити світ, а складні взаємини з коханою жінкою. Думки про це все сильніше опановують розум нещасного послушника, і через рік, напередодні свого постригу, він отримує лист від цієї жінки та вирішує ганебно втекти з монастиря. Совість зупиняє його, але тепер уже монастир здається йому якоюсь моторошною карою, мертвотним склепом, в якому він буде приречений доживати свої дні, не живий і не мертвий. Автор добре описує помутніння, пристрасний стан героя, його душевні муки, страждання від зневіри. Вони здаються ще страшнішими від того, що кількома рядками вище герой був захоплений чистотою монастирського життя та радів своїй новій оселі.

Ця сумна історія з модної у той час поеми Апухтіна, напевно, мала спасти на думку Всеволоду Олександровичу, коли він отримав матушчиного вірша. Вірш закликав Всеволода Верховцева повернутися до Церкви, від якої він відпав у юнацькі роки, і тепер мучиться, як герой апухтінської поеми. Історія Всеволода Олександровича дуже зворушлива та знаменна для розкриття характеру преподобної Софії.

Всеволод Олександрович ріс благочестивою та дуже веселою людиною. В юнацтві спілкування з вищим світом, захоплення «передовими ідеями» та початок стрімкої кар'єри зробили переворот у душі Всеволода. Він став сповідувати атеїзм, порвав стосунки з глибоко віруючою матір'ю і поступово перетворився на замкнуту, душевно страждаючу і, нарешті, нервово хвору людину. Його мати, важко переживаючи відпадиння сина, одного разу вирішила разом з дочкою провести зиму в обителі «Відрада і Втіха». В цей самий час приїхав додому Всеволод Олександрович, нікого не застав удома і був змушений для зустрічі з рідними поїхати в монастир. Там він познайомився з ігуменею Софією. Остання, дізнавшись історію Всеволода і побачивши на його обличчі відображення важких душевних переживань, дуже хвилювалась за нього й гаряче молилася про його навернення. Молилися про це й усі сестри обителі, які згодом також дізналися про душевну трагедію та встигли полюбити його за порядність і доброту. У м. Софії навіть стояла на столі фотографія Всеволода Олександровича, яку їй подарувала його мати для посилення молитов за сина. Одного разу, запросивши Всеволода до себе в келію, ігуменя при ньому приклалася губами до його фотографії і після цього попросила виконати одне її прохання. Всеволод, розчулений таким вчинком матушки, відразу ж погодився. Тоді ігуменя попросила його на всенощній прикластися до святого лику преподобного Серафима Саровського так само, як вона зараз приклалася до його фотографії. Всеволод був засмучений цим проханням, але відмовити не зміг. Під час всенощної увесь храм був свідком його глибокої внутрішньої боротьби, з якою він то підходив до ікони, то в невпевненості відступав. На його обличчі відбивалися найсильніші муки сумління, внутрішня боротьба була дуже велика, і всі з завмиранням серця чекали та сподівалися на благополучний результат цієї боротьби. І все ж таки він перехрестився і приклався до образу. З цього моменту почалося його повільне повернення до Церкви. Згодом він став послушником в одному з чоловічих монастирів і помер дуже рано, у віці 35-ти років, закінчивши свій життєвий шлях благочестиво¹⁶.

Вірші ігумені Софії прості й нехитрі, ми не знайдемо в них якихось особливих вишукувань словесного мистецтва, дуже популярних у поетичному середовищі початку ХХ ст. Ми не знайдемо в них і того дбайливого ставлення до авторського права,

16 Докладніше див.: Милосердие Божие: Из воспоминаний Н.А. Верховцевой // Даниловский благовестник (Москва). 1998. № 9. С. 102–106.

до точності написання та відтворення, що притаманні для людей, які професійно займаються поезією. Вочевидь, поезія преподобносповідниці далека від прагнення до того, щоб «сказати своє слово в мистецтві», вірші для м. Софії – це спосіб роздумів, молитовної «медитації», спосіб написання листів та витончених послань друзям, тип щоденникових записів. Саме тому авторське право в поетичному альбомі не відіграє жодної ролі: вірші переробляються, запозичуються в інших поетів, редагуються, переадресовуються, отримують нову назву, автор може бути не завжди підписаний під віршем... Але саме цей спосіб «вільного віршованого мислення» становить особливу приналежність альбому, робить його закінченим поетичним твором у всій повноті світового літературного досвіду, до якого вдається схиігуменя Софія.

Окремо варто сказати про ті вірші альбому, що не належать схиігумені та не перероблялися нею, а просто були переписані в альбом. Таких творів тут дуже багато, особливо у другій частині альбому, коли він перестає бути ретроспективним і стає своєрідним поетичним щоденником матушки. Серед поетів, вірші яких переписує ігуменя, зустрічаються Михайло Юрійович Лермонтов, Яків Петрович Полонський, Олексій Костянтинович Толстой, Олексій Степанович Хомяков, Костянтин Костянтинович Романов, маловідомі сучасному читачеві духовні поети кінця XIX – початку XX ст. Олена Федотова, Костянтин Фофанов, Віктор Жуков і багато інших. Звернення до віршів великих російських поетів свідчить про хорошу інтелектуальну та естетичну освіченість матушки й цілком поєднується з її біографією вихідця з аристократичної сім'ї, студентки консерваторії, яка подавала великі надії. Набагато дивнішим є той факт, що в альбомі неодноразово зустрічаються ті поети, які за часів чернецтва та ігуменства преподобної тільки починали ставати популярними, ледь встигнувши надрукувати свої перші вірші в літературних журналах. На початку XX ст. сходить на пік своєї слави В.С. Соловйов, стає популярним Д.С. Мережковський, друкує свої перші твори Т. Л. Щепкіна-Куперник. Іншими словами, вже будучи черницею й ігуменею, Софія Гриньова продовжувала цікавитися живим літературним процесом, читала популярні літературні журнали, спілкувалася з митцями (давала їм альбом для автографа). Так, в альбомі вміщено вірші, які на початку століття друкувалися в журналі «Нива», газеті «Утро России» та в інших виданнях. В альбом переписаний ранній варіант вірша «Слово» Поліксени Соловйової, якого немає в доступній періодиці, оскільки автор в інші збірники давала скорочену редакцію твору. Потрібно було жити в руслі своєї поетичної епохи, щоб стати власником ранньої редакції вірша знаменитої авторки, якою тоді ставала П.С. Соловйова. Таким чином, перед нами вимальовується чудовий портрет преподобносповідниці: активної, енергійної, турботливої, ніжної й люблячої людини, що невпинно молиться і дорожить своїми близькими.

Можливо, цей образ не цілком поєднується з класичними уявленнями про чернече аскетичне життя, про смирення і самозаглиблене мовчання, про неспішність ченця, який відрікся від світу. Це відчуття деякої невідповідності ригористичним уявленням про чернецтво і тим, якою ми бачимо схиігумену Софію, не є випадковим.

Дійсно, на початку XX ст. у Православній Церкві на теренах Російської імперії почав формуватися дещо новий тип монастирів, який, якби не сталося революції, ми могли б з часом побачити в усій красі. Зараз же можна лише констатувати, що на рубежі епох православне чернецтво, особливо жіноче, вийшло на новий етап розвитку. Монастирі припинили бути суто відлюдницькими аскетичними закладами для молитвеників і нестяжателів, обителі почали нести активне соціальне й місіонерське служіння, жваво брати участь у житті свого народу. Найяскравішим прикладом такого служіння може бути знаменита Марфо-Маріїнська обитель великої княгині Єлизавети Федорівни, дружини вбитого терористами великого князя Сергія Олександровича Романова. При обителі засновниця влаштувала притулок для безхатніх, лікарні, лазарет, курси для дівчаток. Обитель займалася тим, що підбирала на вулицях безпритульних дітей. Інакше кажучи, була організована діяльна християнська допомога всім нещасним та знедоленим, що вимагала від засновниці величезної фізичної і душевної праці. Велика княгиня, відчуваючи деяку новизну, привнесена

нею в чернече улаштування обителі, дбала про відродження древнього чину дияконіс, який найбільше відповідав такому активному способу життя і спілкування зі світом.

Єлизавета Федорівна була в цьому не самотня: ціла хвиля подібних перетворень охопила тоді монастирське життя. У монастирях створювалися будинки праці (згадаємо досвід отця Іоанна Кронштадтського), лазарети, школи для сиріт. Найчастіше це стосувалося саме жіночих монастирів, і чин дияконіси дійсно став необхідністю для них. Про відродження цього чину опікувалася ще одна молода та діяльна ігуменія – преподобна Катерина (Єфимовська). Вона також при Леснинському монастирі в Польщі, що тоді входила до складу Російської імперії, де створила притулок для сиріт, організувала дитячі свята, ввела в традицію монастиря турботу про знедолених дітей, організувала школу та училище для дівчат-сиріт тощо. У 1909 р. в Сергієвому Посаді вийшла робота ігумені Катерини «Дияконіси перших століть Християнства»¹⁷. Ігуменія Катерина присвятила роботу одній головній ідеї: чин дияконіс є необхідний нинішньому християнському суспільству, він перевершує собою чернечий подвиг і є більш високим ступенем досконалості. Авторка досить різко критикує тогочасні російські монастирі за їхню бездіяльність, неосвіченість керівництва і насельниць. «Росія, – пише ігуменія Катерина, – ... невже в плодovitому лоні твоїм не виявиться жодної істинно-православної дочки на зразок тих, яких нам уже подарувала Церква [авторка має на увазі дияконіс перших століть християнства. – *Авт.*] ... Ні, багато їх, ... знають вони, що наступили рішучі часи, що тепер, може бути, так само, як і тоді, потрібні мирноносиці, потрібні дияконіси»¹⁸. Сама ігуменія Катерина створювала свій монастир саме як давно обитель дияконіс – за образом діяльності та соціальної активності¹⁹.

По тому ж типу вибудовувала обитель і велика княгиня Анастасія (Романова). Вона стала ініціатором створення в Київському Покровському монастирі лікарні, яка незабаром стала однією з кращих в країні, притулку й інших богоугодних закладів. Схиігуменія Софія продовжила цю справу, активно працюючи над освітою дівчаток з притулку (вони закінчували хліборобську школу при монастирі), дбаючи про обладнання монастирської лікарні за останнім словом медичної техніки тощо. Діяльний подвиг допомоги всім нужденним став стрижнем монастирського життя за часи ігумені Софії.

Усіх згаданих святих: преподобномученицю Єлизавету, ігуменію Катерину Леснинську, Анастасію Київську та преподобноповідницю Софію – єднає кілька спільних рис. Це аристократичне походження, прекрасне інтелектуальне та естетичне виховання, потяг до краси природи та слова, турбота про знедолених, особливо ж про дітей, і активне, діяльне монастирське життя. Пояснюючи суть життєвого принципу дияконіси, Катерина Леснинська писала: «Монашество для дияконіси було першою умовою, необхідною для посвячення в цей сан. Другою умовою була певна освіта, певні пізнання, без яких вона, при всьому бажанні, не могла б не тільки нести численні обов'язки, що накладаються на неї рукоположенням, але не зуміла б й приступити до них [вочевидь, ігуменія Катерина має на увазі обов'язок дияконіси проповідувати та виховувати й навчати дітей. – *Авт.*]. Третьою умовою була повна неможливість вести відокремлене, самотницьке життя, через ті ж обов'язки...»²⁰.

Робота ігумені Катерини, що розійшлася в Російській імперії великим накладом, та нові «діяльні» обителі – Марфо-Маріїнська, Леснинська, Покровський монастир у Києві, Трудовий будинок Іоанна Кронштадтського – готували певний переворот у житті православного чернецтва, який, можливо, зробив би значний вплив на культуру. Новий тип жіночого чернецтва лише починав розцвітати на початку ХХ ст. і,

17 П. Е. (Послушница Екатерина). Дияконисы первых веков христианства. Сергиев Посад: Типография Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 1909. 56 с.

18 Там само. С. 49.

19 Див. докладніше: Преподобная Екатерина Леснинская: Наставница современного женского монашества. Провемон (Франция): Свято-Богородицкий Леснинский монастырь, 2010. 200 с., ил.

20 Там само.

не встигнувши досягти вершини – відродити чин дияконіс, знову увійти в традицію Православної Церкви, – загинув через політичні катаклізми.

Разом з монастирською традицією загинув і той пласт культури, відлунням якого є альбом схиігумені Київського Покровського монастиря Софії (Гриньової).

Наведені твори схиігумені Софії цитуються за єдиним рукописом, що дійшов до нас, про який говорилося спочатку. Рукопис зберігається в приватному архіві.

References

- Apukhtyn, A. (1896). *Sochyneniya*. Moscow, Russia.
- Kontsevich, E. (1976). *Skhiihumeniia Sofyia Kyevskaia: Nastoiatelnitsa Pokrovskoho monastyria v Kieve (1873–1941)*. Forestavil, USA.
- Lermontov, M. (1935). *Polnoe sobranie sochynenyi: V 5 t. T. 1: 1828–1835*. Moscow, Russia.
- P. E. (Poslushnytsa Ekateryna). (1909). *Dyakonysy pervykh vekov khrystyanstva*. Serhyev Posad, Russia.
- Prepodobnaia velykaia kniahynia Anastasyia Kyevskaia: *Zhyzneopysanye osnovatelnytsy Kyevo-Pokrovskoho zhenskoho monastyria*. (2010). Kyiv, Ukraine.
- Prepodobnaia Ekateryna Lesnynskaia: *Nastavnytsa sovremennoho zhenskoho monashstva*. (2010). Provemont, France.
- Spohady sviashchenyka Mykhaila Danylovycha Nechytailenka, poslushnyka skhiihumenii Sofii (Hrynovoi). *Audiozapys besidy*. (1998). Arkhiv avtora.
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHOU). F. 263. Op. 1. D. 460. Ark. 18–22.
- Shkarovskii, M. (2011). *Yosyflianskoedvyzhenyev Kyev evpervoipolovnye 1930-khkhodov: sviashchennyk Dymytryi Shpakovskyi epyskop Damaskyn (Tsedryk) // Trudy Kyivskoi Dukhovnoi Akademii*. № 14. Kyiv, Ukraine.

Шуміло Віталій Вікторович – головний редактор наукового альманаху «Чернігівські Афіни», науковий секретар Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені Лазаря Барановича, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (Чернігів, вул. Гетьмана Полуботка, 53).

Vitaliy Shumilo

Chief editor of the «The Athens of Chernigov» academic journal, academic secretary of the Lazar Baranovich Research Institute of Religion, PhD candidate in history at the T.G. Shevchenko «Chernigiv Collegium» National University (Chernigiv, Hetman Polubotok Street, 53).

The Literary Heritage of the True Orthodox Church: Sophia Grinev's (Schema-Abbess of the Protection Monastery in Kiev) Poetry Album

Schema-Abbess Sophia (Grinev's) of Kiev was one of the outstanding spiritual and cultural leaders of the beginning of the XX century. She was the Superior of a huge womens' monastery, organised in keeping with the ancient tradition of deaconesses in the Church, and the sort of services that they performed. Sophia Grinev's poetry album allows us to become acquainted with her personality, and her world view, which lead to such a unique type of monastic life, as well as with the specifics of the culture of her era.

The key words: the abbess Sophia, deaconesses, poetic album, spiritual poems, catacomb church.

Дата подання: 9 серпня 2019 р.

DOI: 10.5281/zenodo.3593531

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

УДК 94 (477)

Сергій Шумило

ПРЕДСТАВНИКИ КОЗАЦЬКО- СТАРШИНСЬКИХ РОДИН ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ В АФОНСЬКОМУ ЗОГРАФСЬКОМУ ПОМ'ЯННИКУ XVII – XVIII СТ.

Стаття присвячена вивченню виявленого в архіві болгарського Зографського монастиря на Афоні рукопису XVII – XVIII століть. Він має назву «Руський Зографський Пом'яник». У ньому записані відомості про роди українських гетьманів та козацької старшини, яка здійснювала з 1639 р. і до кінця XVIII ст. пожертви на Зографський монастир на Афоні. Зокрема, стаття присвячена висвітленню зв'язків української козацької верхівки Чернігово-Сіверщини з центром православного чернецтва на Афоні в XVII – XVIII століттях.

Ключові слова: козацтво, старшина, гетьмани, благодійність, пом'яник, Афон, Зограф, Чернігово-Сіверщина.

Серед усталених традицій українського козацтва та козацької старшини було надання щедрих пожертв на православні монастирі та церкви. Водночас, якщо про пожертви і дари українських гетьманів і козацької старшини до українських монастирів і навіть у такі центри східного християнства, як Константинополь, Єрусалим, Антіохію та Олександрію, написано чимало¹, то про їхні зв'язки з центром східного православного чернецтва на Святій Горі Афон донедавна не було жодного окремого дослідження. Тема ця і досі лишається найменш вивченою².

Особливо тісні зв'язки з Україною та українським козацтвом здавна підтримував болгарський афонський Зографський монастир, в якому жили і молилися чимало вихідців з України. З 1747 р. при ньому на Святій Горі навіть було утворено окремих

1 Дабижа А.В. Дар Мазепи гробу господнему // Киевская Старина. 1893. № 11. С. 317 – 321; Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань, 1914. Т. I. С. 360; Павленко С. Иван Мазепа як будівничий української культури. К.: Києво-Могилянська академія, 2005. С. 62 – 63, 174; Ступак Ф. Я. Добродійна діяльність гетьмана І. Мазепи // Український історичний журнал. 2005. № 1. С. 138 – 148; Лиман І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734 – 1775). Запоріжжя, 1998. С. 121; Шумило С.В. Православна духовність та релігійні традиції Запорозького козацтва... С. 376 – 377; Його ж: Автобіографія та листи прп. Паїсія. Наукова розвідка // Преподобний Паїсій Величковський. «Повість про святий собор» та маловідомі листи... С. 24 – 29.

2 Шумило С. В. Влияние Святой Горы Афон на духовную, культурную и политическую жизнь Украины XVIII в. // Афон и славянский мир. Сб. 1. Материалы междунар. науч. конф., посв. 1000-летию присутствия русских на Святой Горе. Белград, 16 – 18 мая 2013 г. Афон: Русский Пантелеимонов монастырь, 2014. С. 113 – 130; Шумило С.В. «Посилати русинів, схильних до благочестя, на Афон». Роль Святої Гори в історії культури і духовності України // День. Щоденна всеукраїнська газета. 2014. № 164 – 165 (4287 -4288). 5 – 6 вересня. С. 13.

український козацький скит «Чорний Вир», який населяли переважно колишні запорозькі козаки³.

У цьому плані важливим є виявлення в архіві болгарського Зографського монастиря на Афоні рукопису XVII – XVIII ст., який має назву «Руський Зографський Пом'яник» (болг. Руски Зографски Поменик)⁴. Виявлено його серед старовинних рукописів бібліотеки обителі автором цієї статті під час наукової експедиції до Святої Гори Афон у 2015 р.

Частковий опис «Руського Зографського Пом'яника» та введення його в науковий обіг було вперше здійснено в Україні на сторінках наукового часопису «Сіверянський літопис» у листопаді 2016 р⁵.

Цей рукопис являє собою унікальну пам'ятку, яка відкриває маловідомі сторінки як в історії Зографського монастиря на Афоні, так і засвідчує існування досить тісних зв'язків України та, зокрема, українських гетьманів і козацької старшини (у якості ктиторів та меценатів) зі світовим центром східного чернецтва та містицизму на Афоні.

Рукопис являє собою книгу чи Синодик із записами всіх знатних благодійників і жертводавців афонського монастиря Зограф в Україні та Росії. Їх відвідували зографські ченці протягом XVII – XVIII ст., збираючи пожертви на свою обитель.

Слід зазначити, що пом'яники – цінне та унікальне історико-генеалогічне джерело. Переважно це книги (синодики), куди вносили імена для молитовного поминання у храмах і монастирях жертводавців та їхніх родичів як живих, так і померлих. Вони дозволяють встановити імена учасників різних історичних подій, визначити коло вкладників і благодійників того чи іншого монастиря чи церкви, дізнатися про родинні зв'язки тощо. Особливо незамінні вони в генеалогічних і просопографічних дослідженнях⁶.

Існують різні види пом'яників-синодиків. У даному випадку ми маємо справу з т. зв. «вкладною книгою», до якої вносилися імена ктиторів, які зробили значні пожертви на монастир. На Афоні традиційно заведено було вести подібні пом'яники або синодики ктиторів і благодійників, куди, як уже зазначалося, записувались імена жертводавців і їхніх родичів (як живих, так і померлих).

Щодо «Руського Зографського Пом'яника», то записи у ньому було започатковано в 1639 р., а тривали вони до кінця XVIII ст. Отримуючи пожертви, ченці старанно записували як імена та прізвища (а також посади чи церковний сан) жертводавців, так і їхніх рідних («роди»). Таким чином, рукопис являє собою унікальну пам'ятку, в якій збережено свідчення не тільки про знатних українських та російських меценатів, але й повні відомості про склад їхніх родин.

До цього часу не існує детального опису Пом'яника та записаних у ньому українських меценатів. Лише короткі загальні згадки про цей документ є у працях

3 Шумило С. В. «Духовное Запорожье» на Афоне. Малоизвестный казачий скит «Черный Вир» на Святой Горе. К., 2015. С. 24 – 40; Шумило С. В. Афонский скит «Черный Вир» и попытки воссоздания нового Русика в XVIII в. на Святой Горе // Афон и славянский мир. Сб. 3. Материалы междунар. науч. конф., посв. 1000-летию присутствия русских на Святой Горе. Киев, 21–23 мая 2015 г. Афон: Свято-Пантелеимонов монастырь, 2016. С. 214 – 246.

4 Архів Зографського монастиря на Афоні (АЗМА). Руски Зографски Поменик от 1639 г. 116 листа хартия. Рукопис 77. Колишній шифр – П.б.16.

5 Шумило С. В. Нове джерело до біографії І. Мазепи та історії зв'язків української козацької старшини з центром православного чернецтва на Афоні // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. 2016, листопад-грудень. № 6 (132). С. 73 – 84.

6 Поньрко Н. В. Синодик // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Л., 1989. Вып. 2, ч. 2. С. 342; Сазонов С. В. О видах синодика-помянника // История и культура Ростовской земли–1992. Ростов, 1993. С. 110 – 112; Левицкая Н. В. Синодики-помянники в русской историографии XIX – XX вв. (источниковедческие аспекты) // Там же. С. 112 – 118; Воробьева С. В., Пигин А. В. Заонежские помянники XVII – XIX веков как источники по истории крестьянских семей // Кижский вестник. Петрозаводск, 2007. Вып. 11. С. 127 – 147; Дергачёва И. В. Синодик с литературными предисловиями: история возникновения и бытования на Руси // Древняя Русь. 2001. № 4. С. 89 – 90.

болгарських дослідників Х. Кодова, Б. Райкова, С. Кожухарова, К. Павлікіянова, Д. Чешмеджієва та інших⁷.

Рукопис містить 118 аркушів розмірами 295 x 157 мм. Записи здійснені церковно-слов'янською мовою, напівуставом, заставки й ініціали виконані у стилі бароко з елементами імітації стародрукованих книг. Записи читаються порівняно легко. Почерк не завжди один і той же, оскільки писали кілька зографських переписувачів, серед яких були й художники-каліграфи. Окремі заголовки (зокрема, І. Самойловича, І. Мазепи та ін.) майстерно оформлені у вигляді кириличих літер, які візерунково переплетені між собою.

Друга частина Пом'яника цілком присвячена представникам української козацької старшини (з 56 по 113 аркуш). Починається вона з роду гетьмана Івана Самойловича, перерахування представників якого займає дві сторінки.

Суттєвий інтерес являє записаний у цьому Пом'янику серед ктиторів та жертводавців Афонського Зографського монастиря Іван Мазепа з усім своїм родом. Запис роду гетьмана у Пом'янику зустрічається двічі: на аркуші 64 зв та аркуші 89 зв. У першому випадку нотатки здійснено в м. Батурині між 1682 – 1687 роками, коли Іван Мазепа посідав уряд генерального осавула. Другий запис здійснено між 1701 – 1705 роками, коли Іван Мазепа вже обіймав посаду гетьмана.

Так, між 1682 – 1687 роками у Пом'янику міститься такий запис:

**«Мѣсто Батуринѡ, генералны Мазепа
Сиси љи и помлѣй раба своего Іѡанна, Марїа, Стефана, Магдалинѣ, Євдокію,
Варварѣ, Самѣила, Варварѣ, Уліѣанѣ»⁸.**

У записі між 1701 – 1705 роками рід Івана Мазепи згадується так:

**«Родъ его црсаго прѣсвѣтлаго величствїя Войска Запорожского гетмана
Іѡана Мазепы
Іѡаннѣ, Марїю, Стефана, Магдалина, Євѣдокіа, Варвару, Самоила, Варварѣ,
Уліѣанѣ.**

Василїѣа, Маринѣ, млдци Іѡанна, Марїю, Кирилла, Аннѣ, Григорїѣа, и Анастасїю, інокїню АѠанасїю, Андрѣѣ»⁹.

В обох записах роду І. Мазепи, різниця між якими становить не менше 14 років, ми бачимо однакові імена.

Привертає увагу той факт, що в обох записах одразу після імені Івана Мазепи йде ім'я Марії, а потім його батьків Стефана і Магдаліни. Імовірно, тут одразу після гетьмана і перед його батьками під іменем Марія записана його дружина. За такою ж схемою у пом'янику записані й інші роди козацької старшини, починаючи з родини Івана Самойловича. Таким чином, можна припустити, що звали дружину І. Мазепи не Ганна і не Олена, як прийнято було вважати донедавна, а саме Марія. Про це докладніше вже йшлося у попередньому дослідженні, опублікованому у «Сіверянському літописі» у листопаді 2016 р¹⁰.

Серед жертводавців Зографського монастиря на Афоні зазначені представники знатних родів української козацької старшини з Києва, Переяслава, Чернігова, Гадяча, Лубен, Миргорода, Полтави, Сум, Лебедина, Охтирки, Харкова, Ізюма та багатьох інших українських міст¹¹.

7 Кодов Х., Райков Б., Кожухаров С. Опис на слав. ръкописи в б-ката на Зографския ман-р в Св. гора. София, 1985. Т. 1. С. 78 – 80. № 38; Турилов А.А. Критерии определения славяно-молдавских рукописей XV-XVI вв. // Хризограф. М., 2005. Вып. 2. С. 152, 165; Турилов А.А., Чешмеджиев Д., Масиел Санчес Л. К. Зограф, болгарский монастырь на Афоне // Православная энциклопедия, 2009. Т. 20. С. 301 – 313; Мердзимекис Н. Связи Афонского монастыря Зографу с царской Россией // Россия – Афон: тысячелетие духовного единства. Материалы международной научно-богословской конференции. Москва, 1 – 4 октября 2006. М.: ПСТГУ, 2008. С. 253 – 254; Шумило С.В. «Духовное Запорожье» на Афоне... С. 25 – 29; Шумило С.В. Афонский скит «Черный Выр» и попытки воссоздания нового Русика... С. 216 – 217.

8 АЗМА. Руски Зографски Поменик. Арк. 64зв.

9 АЗМА. Руски Зографски Поменик. Арк. 89зв.

10 Шумило С.В. Нове джерело до біографії І. Мазепи та історії зв'язків української козацької старшини з центром православного чернецтва на Афоні. С. 73 – 84.

11 Література про українські козацько-старшинські роди: Лазаревский А.М. Очерки малороссийских родов. Материалы для истории общества в XVII – XVIII вв. // Русский ар-

Зокрема, тут записані знатні козацькі роди Івана Самойловича, Данила Апостола, Леонтія Полуботка (записаний і Павло Полуботок), Семена Палія, Івана Обидовського, Федора Топольницького, Івана Черниша, Василя Жураковського, Василя Кочубея, Івана Іскри, Михайла Гамалії, Івана Гулака, Ігнатія Галагана, Михайла Корсака, Симеона Савича, Михайла Бороховича, Андрія Горленка (серед роду останнього згадується й єпископ Іоасаф (святий Іоасаф Білгородський. – **Прим. авт.**), Сави Прокоповича, Василя Котляревського та багатьох інших.

Серед церковних діячів увагу привертають перераховані роди архієпископа Феодосія Чернігівського, митрополита Рязанського Стефана Яворського, єпископа Львівського Іосифа Шумлянського, митрополита Білгородського Іустина Базилевича, архимандритів Києво-Печерських Варлаама Ясинського та Мелетія Сухевича, ігуменів Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря Феодосія Софоновича та Сильвестра Головчича, ігумена Київського Пустинно-Микільського монастиря Іоасафа Кроковського, ігумена Межигірського монастиря Феодосія Васковського, ігумена Видубецького монастиря Варлаама Страховського, архимандрита Чернігівського Єлецького монастиря Ісакія Вленкевича. Також згадуються тут й ігумени та братія Мгарського Лубенського, Густинського Прилуцького та інших українських православних монастирів.

Особливу увагу привертає серед записів імен жертводавців у Зографському Пом'янику запис видатного українського релігійно-культурного діяча XVII ст. – архієпископа Чернігівського Феодосія (Углицького; 1630-і – 1696), здійснений ним у 1695 р. за рік до своєї смерті. Там записані його батьки та рідні. Найцікавіше, що, як засвідчено у багатьох вітчизняних джерелах, на момент канонізації свт. Феодосія в 1896 р. імена його батьків не були відомі і тому ніде в житті не були названі. Вперше імена батьків свт. Феодосія були внесені до житія після 1896 р. на підставі видіння київського старця Олексія Голосіївського, якому уві сні явився свт. Феодосій і попросив помолитися за його батьків, назвавши їхні імена: ієрей Микита та Марія. Так уперше за 200 років після смерті свт. Феодосія стали відомі імена його батьків. Було чимало сумнівів, чи можна довіряти таким «джерелам» і вносити до біографії святих імена батьків лише на підставі сновидіння, нехай і такого шанованого старця, як Олексій Голосіївський. Пізніше ці відомості вперше вдалося підтвердити на основі Видубецького Пом'яника. Так само у поминальному записі, здійсненому свт. Феодосієм Чернігівським за рік до смерті, в афонському Зографському Пом'янику в якості його батьків записані саме ієрей Микита та Марія. Також тут записані його родичі Іоанн, ієромонах Никон, Василій, Тетяна та архім. Іоанн¹². Таким чином, уперше названі в життях свт. Феодосія Чернігівського на основі видіння старця Олексія Голосіївського імена його батьків укотре знайшли своє підтвердження в афонському джерелі XVII – XVIII ст.

Серед видатних церковних діячів Чернігівщини у Зографському Пом'янику в якості жертводавців згадані також: архимандрит Гедеон (Одорський, Довмонт) – ректор Києво-Могилянської академії і настоятель Батуринського Крупицького Миколаївського монастиря, заарештований та засланий у 1712 р. на Соловки як прихильник гетьмана Івана Мазепи та Пилипа Орлика; ігумени Густинського монастиря

хив», 1875. Т. 2, кн. 8; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. К., 1908 – 1912. тт. 1 – 5; Кривошея В.В. Українська козацька старшина. К.: Укртиппроєкт, 1997. ч. 1. Урядники гетьманської адміністрації: Реєстр. 102 с.; Його ж. Українська козацька старшина. К.: ІПіЕД НАНУ, 1998. Ч.2. Синодики як джерело до козацько-старшинської генеалогії. 83 с.; Його ж. Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648 – 1782 рр.) К., 1998. Ч. 1. 270 с.; Його ж. Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648 – 1782 рр.) К., 1998. Ч. 2. 344 с.; Кривошея В.В., В'ялов П.І. Шляхетсько-козацькі роди та їх доля. К., 1999. 83 с.; Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва: нариси історії козацьких полків. К.: Стилос, 2002. 396 с.; Його ж. Козацька еліта Гетьманщини: монографія. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса, 2008. 452 с.; Кривошея В. В., Кривошея І.І., Кривошея О. В. Неурядова старшина Гетьманщини: довідник. К.: Стилос, 2009. 431 с.; Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. К.: Стилос, 2010. 792 с.

12 АЗМА. Руски Зографски Поменик. Арк. 60зв.

на Прилуччині Іов Мартинович та Іаків Жданович; ігумен та намісник Рихлівського Пустельно-Микільського монастиря на Коропщині Діонісій та Гедеон; батьки і родичі святителя Іоасафа (Якіма Андрійовича Горленка), єпископа Білгородського і Обоянського, та інші.

Особливий інтерес являють записані у Зографському Пом'янику представники знатних родів чернігово-сіверської козацької старшини XVII – XVIII ст. Зокрема, тут перераховані такі українські козацькі полкові та сотенні центри: Чернігів, Новгород-Сіверський, Батурин, Стародуб, Глухів, Ніжин, Кролевець, Короп, Сосниця, Почеп, Мглин, Бахмач, Конотоп, Мена, Бережани, Варва, Ічня, Прилуки, Козелець та інші.

Окрім родів гетьманів Івана Самойловича, Івана Мазепи, Данила Апостола та Івана Скоропадського, у Зографському Пом'янику в якості жертводавців цього афонського монастиря записані наступні представники знатних козацько-старшинських родів з Чернігово-Сіверщини: Петро Михайлович Забіла, адміністратор королівського майна в Борзні, в 1648 р. підтримав Богдана Хмельницького, полковник Борзнянський (1649 і 1654 – 1655), прихильник політики гетьмана Івана Виговського, генеральний суддя (1663 – 1669), генеральний обозний (1669 – 1685); Василь Касперович Дунін-Борковський (1640 – 1702), полковник чернігівський (1672 – 1685), генеральний обозний в уряді гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи (1685 – 1702), наказний гетьман (1687); Павло Леонтійович Полуботок, полковник Чернігівський (1705 – 1723), наказний гетьман Лівобережної України (1722 – 1724); Юхим Якович Лизогуб, генеральний бунчужний (1687 – 1690), генеральний хорунжий (1694 – 1698), з 1698 – полковник Чернігівський, був одружений на доньці гетьмана Петра Дорошенка; Семен Юхимович Лизогуб (1689 – 1734), служив на Чернігівщині в чині бунчукового товариша (1715 – 1734), онук гетьмана Петра Дорошенка, був одружений з донькою гетьмана І. Скоропадського Іриною, прапрадід по матері письменника Миколи Гоголя; Іван Обидовський, племінник Івана Мазепи, полковник ніжинський (1695 – 1701), стольник (1689), наказний гетьман (1695, 1700); Дмитро Лазарович Горленко (1660 – 1731), полковник прилуцького полку (1692 – 1708), наказний гетьман (1705), один із найближчих соратників Івана Мазепи, в 1709 – 1710 роках поряд з Пилипом Орликом і Андрієм Войнаровським був одним із кандидатів на гетьманство, як посол уряду Пилипа Орлика підписав із Кримським ханатом Кайрський договір про військовий союз Гетьманщини з Кримським ханством (1711); Костянтин Іанович Голуб, генеральний бунчужний (1678 – 1687) та наказний гетьман (1687); Сава Прокопович, генеральний писар (1677 – 1687), генеральний суддя (1687 – 1701) та наказний гетьман (1690); Андрій Дорофійович Дорошенко, наказний гетьман, паволоцький полковник, сосницький сотник Чернігівського полку, брат гетьмана Петра Дорошенка та онук гетьмана Михайла Дорошенка; Василь Андрійович Дорошенко, сотник волинський (1699), сосницький (1723); Іван Андрійович Дорошенко, сосницький сотник (1692 – 1694, 1699 – 1701, 1704); Семен Савич, у 1701 – 1706 рр. – писар Генерального військового суду, в 1709 – 1723 – генеральний писар в уряді Івана Скоропадського та Павла Полуботка; Іван Федорович Чарниш († 10(21).12.1728), правитель гетьманського замку в Батурині при гетьмані І. Мазепі, гадяцький полковник (1709 – 1714 рр.), генеральний суддя (1715 – 1725 рр.) в уряді Івана Скоропадського та Павла Полуботка; Степан Петрович Забіла († 1694), ніжинський полковник, генеральний хорунжий в уряді гетьмана Івана Самойловича; Михайло Андрійович Миклашевський, генеральний осавул (1683 – 1686), генеральний хорунжий (1688), генеральний осавул (1689 – 1704), стародубський полковник (1705 – 1706); Яків Михайлович Павловський, ротмістр надвірної корогви гетьмана Івана Самойловича (1678); Василь Чуйкевич, дворянин гетьмана Івана Мазепи, значний військовий товариш, реєнт Генеральної військової канцелярії, генеральний суддя (1708); Федір Іванович Лисенко, осавул Чернігівського полку, генеральний осавул (1728 – 1741), з 1741 року – генеральний суддя, член Правління гетьманського уряду († 1751); Яків (Максим) Жураковський, ніжинський полковник (1678 – 1685); Лук'ян, син Я. Жураковського, ніжинський

полковник (1708 – 1718); Василь Якович Жураковський, генеральний осавул (1710 – 1724); Іван Федорович Стороженко, ічнянський сотник (1676 – 1687), прилуцький полковник (1687 – 1692); Лазар Федорович Горленко, прилуцький полковник (1658 – 1687); Дмитро, син Л. Горленка, прилуцький полковник (1692 – 1708), наказний гетьман (1705); Ян Христофорович (Криштофович, Іван Грек), значний товариш полку Прилуцького (1676), суддя Прилуцького полку (1682 – 1687); Іван Яремович Ніс, осавул Прилуцького полку (1682 – 1687); Семен Степанович Ракович, писар Прилуцького полку (1671 – 1691); Семен Висоцький, прилуцький городовий отаман (згадувався у 1683); Іван Васильович Себастьянович, писар Прилуцького полку (1693 – 1703); Яків Кіндратович, сотник Полкової Прилуцької сотні (1691 – 1709); Стефан Якович Журовський, козелецький вїйт (згадувався у 1701 – 1702); Федір Кандиба, корсунський полковник (1669 – 1672, 1674 – 1675), конотопський сотник Ніжинського полку (1681 – 1689); Андрій (Андронік), син Ф. Кандиби, конотопський сотник (1699 – 1707), корсунський полковник (1708 – 1709), брацлавський полковник (1709); Василь Федорович Ялоцький (Федорович Василь), глухівський сотник (1678 – 1687, 1689 – 1696); Іван Мануйлович, глухівський сотник (1713 – 1728), генеральний осавул (1728 – 1738); Олексій Михайлович Туранський, глухівський сотник (1699 – 1709), генеральний суддя (1709 – 1716); Іван Миколайович Маковський, кролевецький сотник (1675 – 1679, 1681 – 1707), у чернечому постризі в лаврі Іларіон (1707 – 1713); Лук'ян Іванович Жоравка, новгород-сіверський сотник (1693 – 1709); Наум Григорович Ноздря, почепський сотник (1670 – 1687); Антон Петрович Карнович, значний військовий товариш, писар Почепської сотні (1678 – 1688); Кирило Якович Великосович, почепський сотенний отаман (1666 – 1691); Іван Романович Романовський, мглинський сотник (1678 – 1679, 1682 – 1705) Стародубського полку; Степан Романович, бахмацький сотник (1695 – 1700) Ніжинського полку; Микола Григорович Грембецький, роїшенський сотник (1679 – 1692) Чернігівського полку; Тимофій Алексійович (Тиміш Олексійович), стародубський полковник (1665, 1673 – 1678, 1687 – 1689); Самійло Іванович Кольничий, Стародубський полковий суддя (1671, 1679 – 1694); Гнат Іванович Галаган, чигиринський (1709 – 1714) і прилуцький (1714–1739) полковник.

Також у Зографському Пом'янику записані роди чернігівських вїйтів Степана Отроховича та Федора Лопати, ніжинського бургомїстра Дмитра Лаєвича, прилуцького бурмістра та вїйта Григорія Огроновича (Корнієнка) та інших.

Виявлений в архіві Зографського монастиря на Афоні «Руський Пом'яник» є унікальною пам'яткою та важливим джерелом до біографій українських гетьманів та козацької старшини. Він дозволяє встановити імена учасників різних історичних подій, виявити їхні родинні зв'язки тощо. У ньому збережено свідчення не тільки про знатних українських меценатів, але й повні відомості про склад їхніх родин. Останнє являє особливу цінність, оскільки про багатьох представників української козацької старшини та шляхти таких даних не збереглося, і завдяки віднайденому рукопису тепер є можливість відновити генеалогічне древо цих родів. Окрім того, документ є цінним джерелом для вивчення зв'язків української козацької старшини з центром православного чернецтва на Афоні в XVII – XVIII ст.

Наразі триває робота над обробкою згаданих у «Зографському Руському Пом'янику» імен та родів української козацької старшини, за результатами якої планується видання окремої монографії з детальним описом усіх згаданих там родів.

Оскільки рукопис є цінним джерелом у дослідженнях не тільки з історії Церкви та України в цілому, але й, зокрема, з історії Чернігово-Сіверщини доби Гетьманщини, у цій публікації вперше розміщуємо перераховані в афонському «Зографському Руському Пом'янику» роди чернігово-сіверської козацької старшини XVII – XVIII ст. Всі записи публікуються мовою оригіналу, так, як вони записані в афонському рукописі.

**ДОДАТОК:
З «Руського Зографського Пом'яника»**

// арк. 57 зв.
мѣсто Глухова ...

Протпоп	Сщєнно ієрєа Василїа. Марїю Ирїнж. мл: Їоанна. мл: Анѣдрєа мл: Филипѣпа. мл: Анастѣасїю. мл: Єлену. инокїню Єкатєрїну.
слуцьки	Θєѡдра ієрєа монахїю Θєѡдсїю. ієрєа Анѣрєа.
Сотник	раба Бжїа Василїа Марїю Їѡана Татїанну Анастасїю Єленну
взїтъ	Сїси гї и помлѣи раба своєго Мартїна Оулїану. Василїю ус Акилїну. Алєзїа Євѣдокїю Дамїана
род Алєзїа	Алєзїа Марїа Васьса Леѡнтїа Анна Алєзїа ус. Михайла
Михайлович	Васка Лаврєнтїа Євѡїмїа Єкатєрїна. живїхь мл Але
Турїнскаго	зѣа: мл: Димїана Василя Вассю мл
сотника	Анастасїю: у: мл: Гаврїїла. Фєодору Романа
Глуховског	Лаврєна
аѣв:	

во первїхь Радїона, Анна и Анна, Марїа
Θєѡдосїа, Пєлагїѣ, Ирїны, Василя, Ро
манѣ, Іѡанѣ, и Іѡанѣ, Сїмєѡна, Самуєля,
Іакова, Іѡанна, Параскевїѣ, Зїновїю,

Катарїна, Василїй, Анна, Алєзандєр, Марѣа
Михайло, Василїй, Іванѣ Тїмоѡѣй, Анна, сочады.
Хрїстїна. Стефанї Θєдор Анна.

Род бл҃городнаго Пана Григорїа Кнѣзѣа Четвєртєнскогѡ Свѣтополка
Анастасїа Анна Марїа Грїгорїа Улїану Анѣрєа
Їѡанна Мартирїа. Матфєй Грїгорїй

// арк. 58 зв.
мѣсто Кралєвецъ

сотникъ Сїси гї ипомлѣи раба своєго Їѡанна Агаѡїю Павла Іакѡ
ва. Θєдѡра Аннж и Оулїанїю. Сїлївєстра єромонах. Марїю
Нїкѡлає Анастасїю Євпразїю монахїю Наѣма Грїгорїа

аѣан их Сїси гї ипомлѣи раба своєго Калистрѣтїа Θєѡдру Стєфан
Нїкїфѡра Євдогїа Марїа Захарїю Авєркіа

родъ Илїи Ивановича Сздравї Илїю
за оупокои Василїа Іѡанна Марїю Карпа
Анну Василїа Марїну Іакова Аѡанасїа
Пєлагїю Василїа Їѡанна Іаникїа
Самуїла Дамїана Леѡнтїа Θєѡдора

атаман Василїа Євфросїню сочади ихъ

МѢСТО ЧЕРНЬГОВЬ:

Родъ пана Феодора Лопаты.
Іуліану, Марію, Петра, Пелагію,
Іоанна.

// арк. 59

МѢСТО Корѡл року 1683 мсца іюніа 12

обозны Сіси ги ипомлүй раба своего Петра Агапію Іѡанъна,
енералны Анну, Евдокію, Петра, Іѡанъна, Анну, Анастасію Анъну,
сотник Сіси ги ипомлүй раба своего Тихона: **МѢСТО Сосницѣ** родъ пна Андреѣ
Дорошелка Феодора, Агафию, Васіліа, Іѡана, Феодора, мл: Петра, мл:
Васіліа, мд: МарѠу, мл: Марину, Іѡана:
Род: пна Савы: Пелагию: Марка: Евдокію: род: пна Іѡсифа
Кузмовича, Ірину: Марию: Усопшихъ Козму: род: сщєно Іереѣ
Григоріа: Агафию Іереѣ: Іѡанна
Анну:

полковник МѢСТО Новгородокъ¹³

сотник Лукъанъ Ивановичъ, Ирина, Тимофѣй
Маріа, мд Григорій мд Тимофѣй Анна
мд Анастасіа, мд Стефан мд Иаков
мд Параскевіа мд Елена,
Усопшіє:
Софоний, Іѡанъ, Єкатерина Евдокіѣ
Магдалена Леѡнтий Анна мд Анастасіа

Родъ Афанасію Зарудзкого протопопы
Новгородского
Іереѣ Аѡанасій, Параскевию, Алєзѣй, Андреѣ
Иоан Єчвфиміа. Козму Евдокію соча их
Преставлшіиса Богданъ, Миколай, СоѠию
Алєзѣй, Елена, млднцѣ: Даніиль, Козма
Стефанъ, млдца Ульана, Анна Ульана

// арк. 59 зв.

мѢСТО Почеп¹⁴. на днь Сгго Пѣтра

протопоп Сіси ги ипомлүй раба своего сщєнно іереѣ Іоанна Дарію
Алєзѣа, Костантіа, Симєѡна, Євфросимію, Домникію, Оуліану.
мертвіє. Іереѣ МатѠєа. Іѣкова, Агафію Кирилла, Павла, Марію, Анну.
Сотник Сіси ги ипомлүй раба своего Наума Анастасію Філіппа
Феодсію Флѡра Савкж Григорію Меланію Лукж Васіліа

13 Новгородський (Новгород-Сіверський) сотник Жоравка Лук'ян Іванович (1693 – 1709)

14 Почеп розташований на території української історичної землі Стародубщина, що належала до Чернігово-Сіверщини, нині місто в Російській Федерації, адміністративний центр Почепського району Брянської області. Населений пункт відомий з кінця XV ст. Перша згадка в Литовській метриці належить до 1447 р. Протягом XVI – XVII ст. місто було оборонною фортецею. З 1654 р. – у складі Гетьманщини як частина Стародубського полку. З 1750 р. місто належало гетьману Кирилові Розумовському, тут він збудував палац, собор та парк. У 1781 р. зі скасуванням сотенного поділу Почеп став містечком у складі Мглинського повіту Новгород-Сіверського намісництва, а з 1802 року – Чернігівської губернії. У 1917–1918 рр. місто перебувало у складі Української Народної Республіки (УНР) і Української держави П. Скоропадського. З 21 січня 1918 р. Почеп став центром повіту у складі Чернігівської губернії. Після більшовицької окупації постановою НКВС від 9 липня 1919 р. північні повіти Чернігівської губернії були передані до складу новоствореної Гомельської губернії РРФСР. З 5 травня 1923 року по 1929 рік Почеп і повіт перебували у складі Брянської губернії РРФСР.

Усопших: Пелагию:
род пна Йѡсана Бѣлзорецко҃го. усопшихъ Тимоѡѡа. Ѡнну.

взйть родпана Григорїа Пелáгїа Сѣргїю Ѡнну

писарь род пана Ѡнтонъа Татїанж Леонтіа Свѣѡїмїа Трофима

атаман Кврїло Татїанж Пѣтро Марїю Алѣзи Ѡнтона Мазим Леонтіа

Село Баклань: род пна Герасима. Марию. усопшихъ. Ѡнтонїа. Скатерїнх.
Ѡлексѣа Матѡѡа.

Род: пнѣ Харитины Ширайхи: Ѡфтанасїа. Свѣдокїю: мл: Йѡсана

// арк. 60

мѣсто Мѣхлинъ¹⁵

сѡтник Сїси гї и помлїй раба свое҃г. Йѡанна ѡѡдосїю

взйть Сїси гї и помлїй раба своѡго Васїліа Анастасїю Григорїе
Ѡндреа Татїанж

Романѡв Сїси гї раба своѡго Йѡанна Ирїнж Анастасїю Алѣзїа
скы

наместник Сїси гї ещѣнноїереа Малахїа Ѡгаѡїю Йѡанна Артѣму
Йѡакїма ереа Григорїа Марїа: **МѣСТО ЧЕРНѢГОВЪ:**
Род Ѡрхидїиѡна: Германа. усопшихъ. Конона. Йнокїю. Мїнодорх:
Род: намѣсника Ѡнтонїа. Йереа. Григорїа. Марию. Йеремонаха: Ѡмбросїа

Рокх ^{ауїї16}

Род: пна Васїліа Борковска҃го. Сїнклитїкыю. Сѣфанїдх. мл:
Мїхаїла

... октов: мл: Ѡндреа. Устинїю. Ѡнну. Анастасїю. Сїмеѡна. ѡѡдосїю.
Усопших. Васїліа. Йереа. Сѣфана. Йереа. Петра. Йереа Йѡана.
Татїанх. Скатерїнх. Ѡнастасїю. Ирїнх. мл: Варварх. мл: Наталїю.
мл: Пелагию: Ѡнастасїю Сѣфанїдх. Сїмеѡна
ѡѡдосїю. Свстафїа, ѡѡдора, Йѡанъна
Ѡгафїю, Сїмеѡна, Марїю,

15 Мглин розташований на території української історичної землі Стародубщина, що належала до Чернігово-Сіверщини. Нині місто в Російській Федерації, адміністративний центр Мглинського району Брянської області. На землях сучасного Мглина в XII ст. існувало давньоруське сіверське місто Зартий (Заритий) Чернігівського князівства, воно було спалене ханом Батием у середині XIII ст. З XV ст. Мглин уходив до складу Великого князівства Литовського. 1501 року місто відійшло до складу Московського князівства, а на початку XVII століття – до Речі Посполитої. Протягом 1649 – 1782 рр. Мглин перебував у складі Гетьманщини. Він був сотенним містом Стародубського полку. З 1760 р. місто належало гетьману Кирилу Розумовському. 1781 Мглин став повітовим центром Новгород-Сіверського намісництва, а з 1802 року – Чернігівської губернії. У 1917 – 1918 рр. Мглин входив до складу Української Народної Республіки і Української держави, був повітовим центром Чернігівської губернії УНР. Після більшовицької окупації в 1919 р. місто було приєднане до Гомельської губернії РРФСР. 1926 р. після повернення Гомеля до складу Білорусі Мглин залишився у складі Брянської губернії РРФСР.

16 1718.

// арк. 60 зв.

року ^{axins17}

Чернѣговѣ

Списи Гсди **Θεωδοσία** Архієписпа Чернѣговскогѡ

Іер: Никитѣ, Марію, Іоанна

Іеромонахъ Никонъ Васіліа, Татіану, Архи

мандрить Іоанъ.

// арк. 61 зв.

Род Стефана сотника Бахмацкого

Списи Гди и помлѣй Стефана: **Θεωдорѣ**

Єреміа, Рѡмана Мрїю: Соломонїду: млднцѣ

Анѣнѣ: мл: Мрїю.

Род бщеника Бахмацкого Симеѡна Дмитрїевича

Списи Гди и помлѣй бщенаго Симеѡна: Мрїю

Іоана Мрїю млдца Ємелїана: Анѣнѣ

Род Василїа Чзикевича.

Списи Гди Й помлѣй Василїа

усопшю Марію, Семіѡна, *усопшый* Григорїа

Іакова, Евдокїю, Єленѣ, Нас

тасїю, Агафію, Єкатеринѣ

Татїанѣ, Аннѣ *Іакова, Григорїа* Помѣни Гди *ѣ*

сопших

Іер: Іоана, Іер: Тимоѡеѣ, Іер: Петра,

Григорїа, Алєзїа, **Θεωдорѣ**.

// арк. 62

мѣсто Чернѣгово

протопоп

Списи гѣ бщѣнно іереѣ Стефана Стефанїду

Шзѣи

Сїе Поминанїе Ісакїа Васинкевича архиман:

Чернѣговскогѡ Єлецкогѡ. Списи Гсди и Помлѣй

Прокѡпїа, Аннѣ, Татїанѣ, Данїїла, Маѣзїма,

Іакова.

сотникъ

Списи гѣ раба своѣго Никѡлае Агаѡїи Іоаннѣ **Євѡдо**

Роискы

кїю

буймис

Списи гѣ раба своѣго Степана Аннѣ **Илїа**

отрошѣнко

сотник

Григорїа Єкатерїна

намѣс: Печер: Іером: Іларїѡна. Инокїи: Анатѡлїю.

Гурїа Козмѣ. Демїана. Іоанна. Іер: Калистрата.

^{ayc18}

Поминанїе Митрополита Рязанскогѡ Стефана

Іаворскогѡ.

Глас ти приносим разбойничъ: Помѣни

нас Гсди вї царствїи твоєм Стефана Іакимѡа

Павла Марію Пелагїю Василїа Євфїмїю

17 1686.

18 1705.

ПарѠенїѧ ѠеѠдора Анастасїю, Марїю

Помѧни Гди грѣшнаго Никона
помѧни Гсди многогришног ГедѠона
мнстра Стлѧ Хр: Николаѧ Крупицког Архим

// арк. 62 зв.

градъ Стародзѣ

**полковник
наказны**

род єго млсти Пана ТимоѠа АлѣзїѠвича
Сїси гї и помлїи раба своѠго ТимоѠа Марїю
ївана Марїю Єлена Алѣзїа Агапїю

**судїа
Стародзѣ
скїи**

Сїси гї и помлїи раба своѠго Самоїла Єкате
рїнж усПрокїпїа Євдокїю їѠанна Орїнїю ѠеѠдра

схимъ

Сїси гї и помлїи сїщенно іереѧ їакѠѧ ѠеѠдру и чѣд их
Сїси гї и помлїи раба своѠго СпиридѠна
Татїану Стѣфана СпиридѠна ѠеѠдра Єлену їакѠѧ
їнокїню Єлену їнокїню їраїду їнокїню Євдокїю

Прото
попа
Стародзѣ
бовзскїи

Сїценаго іреѧ Самуїла Иѧкова Кѣзенїю соча
ды ихъ: усѠбзшюю Настасїю:

їѠѠѠѧ, Анна, Василїи, їѠанъ, Андрей
Марїа: мл: оумершыѧ ѠеѠдоръ, Параскевїа

// арк. 63 зв.

у
Кравецѣ

генералї

Род Костантїа їванѠвїча ГѠлѣба бун вой их цар пресвел запор
Поменї гї и помлїи раба своѠго їѠанна Марїю
СїмеѠна Марїю Грїгорїа Зїснїю їакѠѧ ѠеѠдра Параскевїю Анастасїа
Костантїа Меланїа Васъсїа Захариѧ Параскевїю Андрїю Марїю Петра

УсѠпших дїшах

Помѧнї гї дїше умѣпших рабѠѧ своих Поликѧрпа Євдо
кїю Григорїа Марїю Єремїа, мл. ЄвѠїмїю мл. їѠанна мл
Єремїа Анну їѠанна Євдокїю мл. Лѣкїѧна ДорѠѠа ѠеѠдра
їереѧ Гаврїла їереѧ Димїтрїа Татїану, мл. Євсѣвїа Анаста
сїа, мл. Климѣнтїа мл. Маѣма СимѠѠна Марїю Парасковїю

генералны **Род Савы** Прокóповичисара **вой св црс прѣсвел** запорзьского
Помѣни ги дше рабъ своих оусóпших **Прокóпѣа Илїю**
Настасїю Ёфрѣма **Петра** **Власїа** **Никóлае** **Ёкатери́ну** **Пара**
скѣвію **Їреа** **Лазара** **Їреа** **Васїліа** **млднци** **Марию** **Їзліану**
Ёсóдра **Їакóва** **а сѣ живые** **Сава** **Ирина** **Їоанна** **Семїона**
Стефанъ **Васїліа** **Анна** **ѡ Іакóв**

род пана сръпина Ненадъ ѡцѹ Вѹца ѡ Ма

гъдалина ѡ и ѡ гроша

род Никола Милевичъ сръпина

// арк. 64

мѣсто Нѣжина

род Маѣзѣма **Журахóвского** **полковник** **воис их црс прѣсвел** **Запор**
Помѣни ги дше оусóпших **рабóв** своих. **Козмъ** **Симео́на** **Евфи**
мїа **Пелагіа** **Їоанна** **Суме́она** **Ёсóдра** **Романа** **Матео́а**
Ёсóдсїа **Алѣ́ѣа** **Костантїа** **Пелагію** **Парасковїю** **Дорое́а**
Данила **Евдо́тїа** **Ёсóдру** **Горпину** **Михаїла** **Тимо́ео́а** **Анну**
Зенїю **мл** **Евдо́тїю** **мл** **Параскевію** **млд.** **Пелагію** **млд.** **Леон**
тїа **Ирїну** **млд.** **Їакóва** **млд.** **Костантїа** **млд.** **Ёсóдра** **млд.**
Ёкатери́ну **млд.** **Анаталїю** **млд.** **Їоанна** **млд.** **Михаїла** **млд.**

Маринѣ

Асѣ живїе **Маѣзѣма** **Ирїнѣ** **Лукїана** **Васїліа** **Симео́на**
Їоанна **Романа** **Анастасїю** **Анну** **Григорїа** **АгаѠїю**
Їоанна **Їоакїма** **АгаѠїю** **Григорїа** **Анну** **Ёсóдра** **Їоанна**
Анѣна **Анѣдрей** **Їакóвѣ** **Настасїа** **Парасковеѣ** **Елена**

бурмїсрѣ **Дѹмитрашко** **АгаѠїа** **Тарасїа** **Ёкатери́нѣ**

ѹсóпшеѣ **Микóла** **Дѣспа** **Афѣна** **Микóлаи** **Юрїа** **Стану**
Катеринѣ **Стефана**

ѹсopшиѣ. **Гурїа**. **Ёсóдорѣ**. **Анѣдрейѣ**. **Марию**. **Софїю**.
асѣ живїе **Анѣдрейѣ**. **Анну**. **м:** **Стефана**. **млд:** **Анастасїю**.

грѣчини **род Сава** **Мари́а** **Софїа** **Костантїна**

гречин **род Дѣлы** **Аны** **Геóргїа** **Їоакѹмъ** **Трендафїла**
род пана **Сербїны** **Станїслава**

// арк. 64 зв.

Мѣсто Батѹрино

генералны

Маѣпа **Сїси** **ги и** **помлїи** **раба** **своего** **Їоанна** **Мари́а** **Стефана**
Магдалинѹ **Евдокию** **Варварѹ** **Самѹїла** **Варварѣ** **Ѹліанѹ**

род пана **стóлѣника** **Їоанна** **Обедóвскаго**

полковник Павловски Сїси ги и помлүй раба своёго Іакѡва Марію Петра Сїмеѡна Пāvла Прокопа Марію Пāvель Євѡимію

асаулъ Миклашев Сїси ги и помлүй раба своёго Михайла Євдокію Наста сїю Данила.

Ігумень Іосифъ Бѣлѣцкій з братією
Іакова Анастасію

// арк. 65 зв.

мѣсто Конотоп

сотник рѡд пана **Θεοδρά** Татїана Андрію Акилінж Євздо кїю **Оуліанїю** Андрію ТимоΘею.

Родъ Васїлиа Жұраковскогo Асаула Єнералног поминанїе оусопших
Маѣима, Марин҃, Лукїана, Симеѡна, Іѡанна, Романа, Θεѡдор҃, Анастасію, Ан҃н҃; Поминанїе Живих,
Василїа, Марію, Пет҃ра, Анастасію, Іѡанна, Григорїа
Θеѡдосію, млд: Ірин҃, млд: *Анн҃*, Свїцно Іереа Григорїа Євдо кїю

мѣсто Ичня

сотник Сїси ги и помлүй пана Іѡанна Марію Стѣфана

взїтъ Сїси ги и помлүй раба своёго Сїмеѡна **Ивана** Исаїа Стѣпана Димитро
Сїси ги и помлүй раба своёго **Романа** **Ирина** Андріи

Сїси Гсди раба своёго Димитриа з подружїемъ, Й чада ихъ:

Упокой Гсди рабовъ своихъ Маѣима Євдокію, Й всѣхъ сродниковъ.

// арк. 67

Мѣсто Прилука ^{ахпв19} ф зї

рѡд пана Лазара Полковник **вой** их **црск** пресвел Запорѡзкы

Хролевий Сїси ги и помлүй раба своёго **Лазара** Єфросїн҃²⁰

Ивана Стѣпана Дмїтріа Стѣпана

мрѣтвїе Θεοδρά Марїа вх Агапїа Пāvель Аврама

судїа Сїси ги и помлүй раба своёго **Іаны** Параскева Хрїсто Кало юнко *Стефанъ* Анн҃ Θεѡдора Іакова Θεѡдосію Марию

асаул Сїси ги и помлүй раба своёго **Ивана** Анастасїа Іѡанна хм Іѡана

пїсар Сїси ги и помлүй раба своёг Сїмеѡна Агапїа Пāvель

взїтъ Сїси ги и помлүй раба своёг Григорїа **Ирина** Геѡргїа

атаман Сїси ги и помлүй Сїмона Марїа Дмїтра Тимош Алєңїа Іѡн

19 1782

20 Єфросинїя, дружина Л. Горленка.

род писар пол Васи́лиа Хри́стин҃у Іоана Агафію
Прилуцкоз, Петра мл: Григори́а мл: Анато́лию
Іере́миа б́щено Іере́а Сѣвастіана Саву
Васи́лиа Марию

род пана сотника **Прилуцкого**
Іаков Мари́а

// арк. 69 зв.

Іа́нна Гео́ргіа
в ро́ку мнсти́рь Гү́стиньскій Ігү́мена іеромона́ха Іо́ва со все́ю
авг²¹ Тро́ецкій Прилуцкій о́ Хр҃стѣ́ Браті́єю Єгѡ.

Игү́мень Іеромонах Прокі́пій из браті́єю,

Родъ Честнаго ѿца Прокі́па Ігү́мена на тотъ часъ
Гү́стиньскаго. Помѣ́ни Бже́ раба своего́ Ме
летія. Софію, Марию. Але́џандра, Ека́терин҃у
и прочи́ихъ.

Родъ Недостоинаго Іермонаха Іакова на *тот*
час Ігү́мена Гү́стиньскаго. Помѣ́ни Гсди рабовъ своих
Іакова Θεо́дора Анн҃у и прочі́их. Року ахчѡ²²
и прочію́ всю Ихъ братію́ нш҃у.

// арк. 76

мѣсто **Стародуп**

род пана полковника Стародупьскоз Михаі́ла Іюліа́нїю
Адре́а Тихона Стѣ́фана Анастасі́а Параскѣ́віа
А́нна Ма́ріа: хс млд. Симео́на Евдо́кію Іоа́нна
Θεόдра Андре́а Стахі́а Ирї́н҃у Євдо́кію Іоа́нна Θεόдра
Θεόдра

Супруга жиющаѣ́ Анна
Супруга преставлшаѣ́ся Улі́ана

Род, пна́ Гарасима. Марию́ Конона Анн҃у Прокі́па Зѣнію́ Агафію́ Мари

мѣсто **Козальць**

род Стѣ́фана Іако́влевича Жү́рүвскаго. Стѣ́фана Ма́рію
Іако́ва Ма́рію Θεόдора Костанти́на Параскѣ́вію Мавру́ мл: Анастасі́ю
род Іако́ва Солони́на Євдо́кіа
род писара Созо́нта Грапо́всказ Григори́а Ма́рію Лепеди́ха сочед их
род Костанти́на Солони́на. АгаѢ́іа Андре́а. е́реа Петра
род Іва́на Фалско́всказ. Анастасі́а Данила Васи́ліа Ма́рію
род Θоми Сү́лімовича Євдо́кіа
род аса́ула полко́ваз. Илі́а Параскѣ́віа
род Никола́й Тарковскаго. е́реа Никола́е іеромонах Іако́ва

21 1705.

22 1699.

// арк. 79

Сїе поминанїє Пна Іакова Лизогуба мѣсто Чрънихово

Іванъ. Кондрать; Агапиѣ; Ѡвдокиѣ; Настасиѣ;
Татиѣнѣ; Семѣна; Григориѣ; Ивана; Васил; Софѣю;
Парасковею; Иоана; Кондратиѣ; Агафию; Нас
таисю; Ѡвдотию; Настасию; Семеона; Григо
риѣ; Васи́лиѣ; Софѣю; Паросковею; Дмитриѣ;
Але́зеѣ; Климентиѣ; Григориѣ; Афанасиѣ;
Кирила; Ѡмѣ; Николаѣ; Ирину; Павла; Любовь;
Иоана; Ѡвдотию; Кондратиѣ; Агафию; Анас
тасию; Си́меона; Григориѣ; Иоана; Грипину;
Павла; Пелагию; Татиѣнѣ; Евфимию; Ирину;
Игнатиѣ; Аннѣ; Паросковею; Стефана; Пелагию;
Агафию; Евстратиѣ; Антониѣ; Ирину; Феодору;
Иоана; Іакова; Стефана; Анну; Иосифа; Романа;
Иоана; Феодосиѣ; ЕвѠимию; Татиѣнѣ; Татиѣнѣ;

Род Романа Высоцкого живих Григорий Роман.
Але́зандра Іереѣ Козма

мертвѣх

Помѣни Гсди Марка Агафию; Меланію; Марию.
Стефана. Іереѣ Стефана. Зѣнію. Іоанна

// арк. 79 зв.

Родъ Его Млсти пна Стефана Забѣли
полковника Нѣжиского Списасѣя Рокѣ аѣѣѣ
мосцѣланѣариѣ ка: днѣ

живиѣ,

Василиѣ, Мѣрию, Татиѣнѣ, Емѣлиѣна,
Але́зеѣ, Анастасиѣ, Аннѣ, Стефана
Сѣмиона, мл: Василиѣ, мл: Иоѣна, Аннѣ,
Тарасиѣ, Юриѣ, Михаила, Татиѣнѣ,
Параскевию, Екатерина, иереѣ Григориѣ, Агафию,
мл: Стефана, мл: Василиѣ, мл: Евстафиѣ,
мл: Христинѣ, мл: Марию. Стефана МарѠѣ
тогож родѣ мертвие мл: Иоанна
Михаила Агафию Петра, Параскевию,
Стефана, Василиѣ, Костантиѣ Григориѣ
Иоана, Евдокии, Тарасиѣ Христини
мл: Иоана, Василиѣ Марка Евдокии
Татиѣни, Пелагии Евдокии Евдокии,
Меланиї Іереѣ Андреѣ Прокопиѣ
Іакова Катеринѣ

// арк. 82 зв.

Родъ Его млсти пна Евфиміа Лизогуба
полковника войска Его црського прѣстолого влчства
Запорозкого Чернѣговского. списан рокѣ ^{аѣѣѣ} апр:

Списи Гсди Рабовѣ свойхѣ.

Блгородного Раба Бжїѣ Евфиміѣ. Агафию. Любовь
Андреѣ, Іакова, Сѣмеона, Наталію, Евдокию.
Марию, Домнікію, Пелагию, Васѣлїѣ, Иоанна,
Агафию, Катеринѣ, Евдокию, Татиѣнѣ; Параскевию,
Ѡеодорѣ, Ирину, м: МарѠѣ, Григориѣ,

Помяни Гсди преставшихся рабъ своихъ:
Кондратиѣ, Дорошеѣ, Петра, Анну, Параскевию, Григориѣ, Стефана,
Іоана, Климетиѣ, Іакова, Евфимиѣ, м: Василиѣ, Матѣѣ
Василиѣ, Софию, Марию, Татиану, Анну; въ Іноцехъ схимницю Ма =
рию: Пантелимона, Іноковъ Диоисиѣ, Іосифа; Раб Садока.
іоана, рабу свою Анастасию

// арк. 83

Рокѣ ^{дѣв:} апр: кѣ:

Мѣсто Прилука

Родъ его млсти пана Димитріа Горленъка полковника
войска его црського пресвѣтлогъ влчества Запорозкого Прилуцкого
ѿ здравіѣ:

Димитріа Марию: Евфросинию: Андреѣ Марию
Іоана: Григориѣ Агафию: Стефана Марию: Васи =
лиѣ, Симеѡна, Павла, Феѡдосію, Анну, Марию, Пара =
скевию; Параскевию Стефана Александрѣ: Василиѣ:
Агафию, Павла; Іоакима: с подружіемъ и чади ихъ
раба Бжїѣ Даниїла с подружіемъ и чади ихъ
раба Бжїѣ Іоана с подружіемъ и чади ихъ
-----ѿ упокоениѣ усопшихъ -----

Лазара: Феѡдора Лукѣна Іоана Феѡдора Захарїа
Петра Іоана: мл, Павла: мл Феѡдора: мл, Петра:
мл Феѡдора: Іоана, мл: Василиѣ: Іереѣ Андреѣ:
мл Іоана: Симеѡна Тимофеѣ Іоана Іоана: мл
Трохима инокини Афѣ Анѣ Асїю Павла

// арк. 83 зв.

Симеѡна, Стефана, Мартина, Костанти, Іоана
Григориѣ: Симеѡна: Іакова: Феѡдора: Іакова:
Іоана: Николаѣ: мл, Іоана: Григориѣ: Андреѣ
Марию: Анну: Марию: Агафию: Марїю: Агафию:
Зенїю: Агафию: Марию: мл, Анну: мл, Марїю:
Анастасию: Марию: Феѡдору: мл, Евдокию
мл Марию: мл, Евфимию: мл, Меланию: Улиѣну:
мл: Улиѣну: Меланию: Параскевию;

Родъ еи млсти панѣ Агафѣ Раковичовой

ѿ здравїи

Агафѣ, Глїкерию, Павла, Андреѣ Ефросинию сочадї ихъ
мл: Андреѣ, мл Михайла, мл Димитріѣ, мл: Анну
мл: Марию, мл Параскевию.

усобшиѣ

Симеѡна убиеннаго Григориѣ, Анастасию Михайла,
Улиѣну

// арк. 91

Родъ Егò млсты Пнѣ Іѡанна Черниша Гспдара
замку Батурьинского: живые

мертвие

Татиѣну. Іоанна. Маѣзима. Тимофѣѣ.
Дарїю. Назарїѣ. Єлену. Рлїну. Параскевию.

Євдокію. Курьїлла. Даниїла. Єленю: Петра
Анну Ірину мд: Іуліану. Марію

МЕРТВЫЕ

Θεодора. Маѣзима. Васи́лиа. Андре́а. Суме
она. Євдокію. Марію. мл: Сумеона. мл: Захарію.
мл: Євдокію. Єрѣа Матфе́а. Григорі́а. Анастасію

Петра Мрїю

Спаси Гди помилуй раба своего Іоана Марфу Андре Єкатерину мд
Іоана Анастасію Ірину мд: Даниїла Θεодора Іоана Сумеона Анаста
сію Анну Єлену Іакова Євдокію

// арк. 96

Мѣсто Прилука

Родъ Его Млости Пна Полковника Ігнатіа Галагана
Его Црского Пресвѣтлого величества войска Запоровска
го року бжїа ^{авт}здрави
Ігнатіа Єлену м: Григоріа Інокіну Параскевію

оусобшіе Іоанна Антоніа Ефімію Θεодора
Макарію Парасккова Анастасію
бгродного Ібана Гетмана блгородной Анастасій Гетмановой
Івана Софью. Аньдреа Аньну *сочади*
Марину. Фтеодора Єкатерину
усопшихъ

Марка Єлену. Агафью. Пелагию Марию.
иєреи Кондратіа. Пелагию. иєреи Стефан.

// арк. 106

город Глухов судю

Родъ его млсти мсць пна Θεодора Лисенка
Асаула полкового Чернѣговского;

жйвіе

Θεодоръ; Θεодора; Іоаннъ; Анастасіа; Ага
фья; Андрей; Іоакимъ; Анастасіа; Анна,
Татіана, Θεодоръ Трофимъ, МарѠа
Й прочаа; Агафью; Анастасіа;

усопшіе

Іоаннъ, Θεодоръ, Никифоръ, Іліа, Спири
донъ, Григорій, Іосифъ, Трофимъ, Ага
фья; Іоаннъ, Іоаннъ, Петро и прочаа
тоест вес родъ Ихъ же Ймена самъ Й считаа
множество звѣздъ и всѣмъ им Ймена нарицаа и
Гсдь да впишет во книгахъ жйвотѠа, Й да прло
летса: их: родитеса рекше ѡко Ймена ва
ша написанна сѣт на нѣт; им да сподобят их
Гсдь да сїе блженство на всехъ сѣмъ родѣ испол
нитсѣа; млтваніи стѣхъ достохвалнихъ отцовъ
же в горѣ стѣй АѠонской.

// арк. 107

Родъ Ігнатиѣ Василевича Пана Сотника
Мѣнского в року ^{дѣтѣ} мѣца Августа кд:
Ігнатъ: Зѣновиѣ: Іоанъ: Евдотиѣ: Петръ: Але
зѣй: Ѳеодора: Іоанъ: Ирина: Григорій: Василий: Іаковъ
Ѳеодора: Павель: Іоанъ: Василий Ѳеодор:

Усопшиѣ сродники

Василъ: Борисъ: Агафиѣ: Павель: Агафиѣ: Марию
Филипъ Симеонъ: Іоанъ: Мариѣ: Зѣновиѣ: Василий
Гавриѣль: Іоанъ: Іаковъ: Іаковъ: Настасиѣ: МатѲеѣ
Маѣимъ: Варлааамъ: Ігнатий:

Ро Родъ Павла Ивановѣча жѣвѣ,
Павла Ивановича живие
Павель; Йрѣна, Захарий, Йулиѣна, Ѳеодор, Василий
Меланиѣ Иоанъ,

Ѳеодор живѣ

Усопшиѣ,

Анна, Назарѣа, Іеръ Симеона, Агафию, Іакова
Петра, Інокію Таісію, монаха Ѳеодосіѣа, Ѳеодора
Марию,

// арк. 107 зв.

Родъ живие пѣна, Андреѣа Миклашевского
Андреѣа Марину Анну Елену Анастасію
Іоана Улиѣну

мертвие

Михаила Георгиѣа Василиѣа Анну Акилину
мл Андреѣа Тихона Симеона

род пана Анто́ніа Власовича
ѡздравіе Уласіѣа Марию іереѣа Васіліѣа Еккатерину
Антоніѣа Анну Стефана

живые

Родъ Ериѣа Новѣцкогo Софѣю Іосифа Марию
Елену Ірину Даниіла Григорѣа чадами их

// арк. 108

Помінаніе сѣтой ѡбытел

Рыхловской.

Іеромонаха Діѡнісиѣ	ігѣмен
Іеромонаха Гедеѡна	намѣс
Іеромонахов прочі их	
Сѣлвестра. Софроніѣ	
Іларіѡна Константіна	
Кипрѣана Нікодѣма	
Діакони	
Нікона Доментіана	
Ісаію Ореста. Герасіма.	
моханов:	Домнікиѣ:
Макаріа Паисіѣ	Кліментіѣ
Й всю ѡ Хрсте братію	
сѣл ѡбытели	

// арк. 108 зв.

Домъ Господаря Гетманского
раба своего Іоанна, Анну соча =
ди ихъ.

Родъ Пана Симеона Савича Писара Войскового
Енерального

Жывые

Симеона Татиану Ѳеодора Анастасию
Романа Марию мл: Михайла

Мертвые

Прокопѣ Саву Ірину Леонтиа Евфимию
Іоанна Стефана Марию Екатерину

Жывые;

Родъ Ерѣя Новѣцкого: Софѣю; Іосѣфа; Марию
Елену; Ірину; Даниила, Григорѣя, чадами ихъ,

живые

Род П: Захарѣй Юрѣвича Искри.

Захарѣю, Евдокию, Климентѣя, Карпа, Елену
Григорѣя

// арк. 109

за упокой

Поминать раба своего Іулиана
рабу свою Евдокею. За поминовѣние
дано один рубль

// арк. 109

Родыснѣ велможного его млсти пана Гетмана
Іоанна Скоропадского,

живые

Іоанна, Анастасію, Іуліану, Іоанна
Евдокию, Василѣя, Андрея, Ану,
Іоанна, Ѳеодору, Стефа, Евдокию,

мертвые

Ілію, Анастасію, Марка, Агафію
Костантиа Іуліану, Іоана, Павла
Анастасію, Іоана, Марию, Григорѣя,
Стефана, Григорѣя Ирину, Павла
Татиану Леонтиа, Симеона,
Іерея Иоанна;

Жывые

Родъ Ерѣя Новѣцкого: Софію; Іосѣфа; Марию
Елену Ірину; Даниила, Григорѣя чадами ихъ

// арк. 110 зв.

Родъ пана Демьяна
Демьяна Григорѣя Анастасію сочади ихъ

Стародубъ

Род дружины старос Ропского
Іакова Анну сочады,

городъ **Стародубъ** 1734 годъ
Родъ Ёскусовъ: певчого дому ея імператор
ского величества Івана Ісаева Гурского Ёсуса
о' здоровіи помянуть
Рабовъ своихъ Марію Захарія Евдокію
Іоана Дарію Грігоріа Марію: мл: Симеона
Іосифа /Васіліа:/ Настасію Марію Та-
тіану Антоніа ПетрА; І прочі их
сродниковъ -----

за упокой
ПОМЯНУТЬ

Родъ Ёскусовыхъ же: рабовъ своихъ Ісаіа
Ірину Домнікію Іакова: Ірея' Ѳеодора:
мл: Ігнатіа Тимоѳеа' Савеліа Никиту
Агафію пан Іакова Петра Грігоріа Евдокію Рабовъ *Бжїи* Анну
І всѣхъ сродниковъ помъани Гди

// арк. 111

Городъ Глуховъ, род Ігната Павлова. Помянуть о здоровіи
Павла, Марію, Василія, Ігнатія Григорія, Алезандра,
Филона, Андрея, Василія, Іерея Дионисія, Іосифа, Іерея
Василия, Іерея, МатѲея, Анну, Ірину, АгаѲію, Уліянх,
За упокой,
мд: Грігорія, мд: Даніила, мд: Анну, мд: Евдокію,
мд Уліянх, Елену, мд: Ѳеодора, мд: Гликерію, Іерея
Андрея дал на молитвы *десят* алтынъ

// арк. 111 зв.

Городъ Прилука. Родъ Лазора Дмитриевича
Ѳо здоровий Помъануть
Дмитриа, Марию
Матрону, Афанасіа

За упокой
Савх, Анну

Еремю, Антоніа
Афанасіа, Кззмх,
Лазора, Дмитриа
Микиту, Монаха ІеремѲа.
иереа МатвѲа Иванна.

Дальна молитви Полтину.

Городъ Коропъ о' здоровий помянуть
Петра Марию Михаила Евдокию
Анрея Анну Агрипину Ісидора Іоана салдата
Михаила Уліянху МарѲу МатвѲа АлезѲа
Василия І всѣхъ сродниковъ моихъ
За упокой
Терентія МаѲима Єросимию Євфимія
Герасима Варфоломея Гавриила Димитрія
Ігнатія Дарию Наталию Пелагию м Евдокию
м Пелагию м Акулину м Вассу І всѣхъ сродниковъ
нашихъ
дал на поминование сродниковъ полттину
дому ея Імператорского величества пѣвчий
АндрѲій Терентевъ

Города Ичнѣ 1734 года Іюля 11 числа.

Родъ Василя Люстрицкаго пѣвчого дому ея императорского величества

Ѿ здравии

Маѣма Анну Василя Андрея Стефаниду Матфея.

За упокой

Самуила Иѡана Феодора Василя

даль на молитви полтину.

Феодора Василя

// арк. 112 зв.

За упокой Іерея Бориса Акилины Евдокіи,
Стефана млдца Іоанна млдца и ихъ сродников преставль
шихся Семіона Марѣи

// арк. 113

Городъ Прилука.

родъ Андрея Дмитриевича Горленка оѿдравіи
Андрея Марію. Епископа Іѡасафа Андрея
Анастасію. Павла Григорія. Евдокію. Іоанна
Параскевію, Стефана МарѦх. Андрея Іуліанну.
Агафію, съ счади ихъ. схимонахиню Параскевію. Ігу-
мена Митрофана

за упокой

Димитрія, Марію, Симеона, Василя, иеромонаха
Пахомія, Григорія. иереа Ігнатія, младенцовъ.
Пелагію. Іоанна. Іуліанну. Николая. Владимира.
Іуліанну. монахиню Анастасію. Лазара. Ефросинію

родъ Андрея Андреева сѣна Горленка полковника
Полтавского Ѿдравіи

Андрея и Анастасію. Іоанна, младенцовъ Марію
Симеона.

За упокой. младенци Елисаветъ.

и всѣхъ ихъ сродниковъ, и послужившихъ. Писана
1748 году: ноѣбра 3 дня въ Полтавѣ

Родъ Симеона Лизогуба въ Чернѣговѣ.

Ѿдравіи Іринѣ сочади. Ѿупокоеніи

Симеона, Анну МарѦх. Евфиміа.

// арк. 115 зв.

аминь

Мѣстечка Сосницѣ. ^{август} году іюля. аї.

Родъ Василя Іванова сѣна Мультанского, пѣвчого дому
Ея Императорского величества. прошу всемиренно
сѣихъ горь мнстра изуграфского, въ немъ живущихъ
сѣихъ оцъ, помануть ниже списавшій родъ мой.
о здравіи и упокой, да вѣщими сѣими мѣтвами.
удостоятса стати о деснѣю Христа Спсителя, судій пра –
веднаго, въ часъ страшнаго суда, и наслѣдять црства
нбснаго. даль на мѣтвы. полтину денѣгъ

о здравій

Іоанна, Іакова, Васи́лія, Пела́гію. Іер: МагѠ́а: сщ҃ен: Іереа
Ѡеофила́кта, Іеромон: Патрі́кія, Іере́а: Іосифа; Рома́на
Іеромона́ха Тара́сіа, Іеромона́ха Зо́сіма, Ємелі́ана, Іере́а
Але́ѣѣя, Іоанна, Євфимі́я, Григорі́а. Ѡе́одора.

за упоко́й.

Стефа́на, Іри́нѣ, Ѡе́одора, Ма́рїю, Іри́нѣ, Та́тіанѣ,
Ємелі́ана, Євдокі́ю. Ѡаннѣ, Ѡе́одора, Григорі́а, Зѣні́ю, Козмѣ,
Ѡндре́а, Тимофѣ́я. Євдокі́ю. Іеромона́ха. Євстраті́а.
Іере́я Димитрі́а, Іере́а Сімео́на. Иоанѡ́на: вх: Мел'Ани
Єкатерины Ѡеклы Андѣре́а Петра Никиѡ́ара:

и всѣ́хъ сроднико́в моих по плѣти зна́емыхъ и незна́емыхъ.

// арк. 116

Мѣсто Бережани року ^{ахче}

Сіси Ги и помил҃їи, раба своѣго Іер: Іоанна, Ѡеодосію.
... прѣставши́хъсѧ, Іер: Іоанна, и Тати́аннѣ. Іер: Опофрїя
... Крестинѣ. Іер: Тимофѣ́еѧ, Іер: Іоанна. Іер: Іоанна.
Іере: ТимоѠе́а. Іер: Заха́рїю. Аннѣ. Іер: Ѡеодора Крестинѣ.

// арк. 116 зв.

Мѣсто Варва ^{о́здравїи}

Родѣ Его Млсти Пана Васи́лія Андри́евича
Васи́лія Евдокі́ю и сочади́ ихъ.

Рабу́ свою Екатерину́ Михайла Анастасію Ио́ана
мл Михайла мл Петра мл Григорі́а мл Анастасію ^{оупоко́й}
Анастасію

Родѣ чеснаго ѡца́ Иоана́ Васи́лиевича Варвинскаго: Иоана́
Євдокі́ю мл Геѡри́а; мл: Мосѣ́а; померши́е Іеѣ́а Васи́лія
Петѣра;

Родѣ Семіона Презѣвитера Рождѣства Прес: Бѣи
Ѡеодора Зѣні́ю
Семіона Таіану мл Петра мл Пелагі́ю Анну иер *МатѠе́а*
Матрону иер Иоана мертвіе́ Зѣні́ю Васи́ліа Ѡеодору Марі́ю
иер Иоана иер Семіона иер Власіа иер Васи́ліа Параскеві́ю
Марі́ю *Петра*

проскоми́ця 1748

писа Никонѣ ѡ града Вирита ѡбѣ Іоаннѣ
мти а снѣтъ Насарѣ Марта Гефгїе Ламо́ю

Свмео́нѣ Кури́ло Іри́ну Костанѣдинѣ Іана
Єреи Трофимѣ Маѡе́и Иѡковѣ Петрѣ
Лукианѣ

Шумило Сергій Вікторович – директор Міжнародного інституту афонської спадщини в Україні, головний редактор наукового альманаху «Афонська спадщина» (м. Київ).

Serhii Shumylo – Director of The International Institute of the Athonite Legacy,
Editor in chief of the scientific anthology «The Athonite Heritage»
(Kyiv, Ukraine), institute@afon.org.ua

The article is devoted to the study of the manuscript of the XVII - XVIII centuries, found in the archives of the Bulgarian Zografsky Monastery on Athos, which is called the “Russian Zografsky Memorial” and which records information about the clans of Ukrainian hetmans and Cossack foreman, who carried out from 1639 to the end of the XVIII century, donations to the Zografsky monastery on Mount Athos. In particular, the article highlights the ties of the Ukrainian Cossack foreman of the Chernihiv-Sivershchina with the center of Orthodox monasticism on Mount Athos in the XVII - XVIII centuries.

Keywords: cossacks, foreman, hetmans, charity, commemoration, Athos, Zograf, Chernihiv-Sivershchina.

Дата подання: 4 листопада 2019 р.

DOI: 10.5281/zenodo.3593535

ХТО Й КОЛИ НАДАВ МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО КОЗЕЛЬЦЮ І ОСТРУ

(універсали Я. Казимира підготував до друку та
прокоментував о. Ю. Мицик)

Надання магдебурзького права населеному пункту є важливою подією в його історії, і в більшості випадків цей момент є підставою для початку відліку його років існування саме як міста. Це право сигналізувало також про належність українських міст до європейського світу (у самій Росії такого права ніколи не було, якщо не брати, скажімо, Україну чи Білорусь, де його надавали королі Польсько-Литовської держави). З такого начебто поважного видання, яким є «Історія міст і сіл Української РСР», довідуємося, що магдебурзьке право було надано Козельцю 10.10.1656 р. гетьманом Богданом Хмельницьким, у 1666 р. його підтвердив царський уряд, а в 1716 і 1718 рр. – гетьман Іван Скоропадський¹. Ще цікавіше про цю подію розповідають автори нарисів про Остер, розміщеного у тій же «Історії»: «Воссоединение Украины с Россией содействовало развитию города. В 1662 г. Остру дано магдебургское право»². Судячи з контексту, це право надав місту царський уряд, але ж знаємо, що він тільки нищив міське самоврядування за європейським зразком. Як же було насправді? Спочатку подивимось у зібрання документів (універсалів та листів) Богдана Хмельницького. Ці документи були опубліковані у 1961 р. й були відомі авторам нарисів про Козелець. Але нічого подібного гетьман не видавав! Є його універсал Козельцю, виданий 20 (10). 10. 1656 р., але ним гетьман наказував залишати міщанам міські прибутки³. І все! Про місто Остер не знаходимо взагалі згадок у документах Хмельницького. Вперше вони з'являються в Московських статтях гетьмана Івана Брюховецького 1665 р., але про магдебурзьке право Остру нічого не говориться.

Відповідь на питання, яке нас зацікавило, знаходимо в історичних джерелах. Зараз публікуються, особливо в Вільносі, книги Литовської Метрики – давнього архіву Великого князівства Литовського. З сотень рукописних її томів нас природно цікавлять два десятки з них, де міститься Руська (Волинська) метрика. У 1999 р. вийшов том, у якому відомий український історик д. і. н. Петро Кулаковський опублікував книгу за 1652 – 1673 рр.⁴ Там є зокрема універсал короля Речі Посполитої Яна Казимира від 29 грудня 1663 р., яким Козельцю надавалось магдебурзьке право. Самому Остру він надав магдебургію трохи раніше (26 грудня). Нагадаємо, що тоді король очолював похід військ Речі Посполитої на Лівобережну Україну (він хотів повернути панування Польщі над лівобічною Гетьманщиною), але, дійшовши до кордонів з Московією, не зважився продовжувати похід, бо його військо зазнало великих втрат у ході боїв в Україні. Так от кому треба дякувати за це важливе надання! Королю, а не гетьману чи царю! Не московським «визволителям», а польським завойовникам! А автори відповідних нарисів в «Історії міст і сіл Української РСР» зробили звичайну підтасовку – фальсифікацію, звичну для радянської історіографії, яка знаходила заслуги Москви навіть там, де їх близько не було.

1 Мандрика В.Е., Шам В.А. Козелец // История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. К., 1983. С. 323.

2 Кононенко М.Н., Литвиненко И.С., Руденко К.Е., Санжара А.П. Остер // История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. К., 1983. С. 334.

3 Документи Богдана Хмельницького 1648 – 1657. К., 1961. № 412. С. 539 – 540. Те саме бачимо і в новітній публікації гетьманських документів: Універсали Богдана Хмельницького. К., 1998.

4 Руська (Волинська) Метрика. Книга за 1652–1673 рр. Острог-Варшава-Москва, 1999.

У цих універсалах містяться також важливі згадки про привілеї, які надавали Остру й Козельцю попередники Яна Казимира, починаючи від Сигізмунда-Августа II (панував у 1548 – 1572 рр.), а саме про виборність міської старшини, важливі дані про соціально-економічне життя цих міст, про торги та ярмарки в них тощо. Тоді ж Ян Казимир видав і універсал від 26. 12. 1663 р., яким підтверджував права остерським боярам, хоча чимало з них втратили необхідні документи⁵

Тут треба сказати про велику й малу брехню. Власне вся історія СРСР чи КПРС сповнена великої брехні. Я, наприклад, коли вчився на історичному факультеті Дніпропетровського держуніверситету, **ніколи** не чув з уст викладачів чи читав в якійсь радянській книзі про голодомор-геноцид 1932 – 1933 рр. або, скажімо, про секретні додатки до пакту Ріббентроп-Молотов (про те, що існував ще договір про дружбу з нацистською Німеччиною 1940 р. й поготів!). Але є й мала брехня. Підправлення якогось факту, замовчування або перекручення якогось джерела, його підробка тощо – це не що інше, як фальсифікація. Класичний приклад наведу зі свого досвіду. У 2005 р. ми з колегами здійснювали двотижневі автоподорожі Україною. Були ми і в історичному музеї Путивля. Я звернув увагу на документ Лжедимитрія I початку XVII ст., написаний польською мовою химерним тогочасним почерком, який для пересічного відвідувача зрозумілий як китайська грамота. Зате музейниками було надруковано коментар, в якому зазначалося, що цим листом Лжедимитрій I обіцяв віддати полякам Путивльську землю у разі, якщо стане московським царем. Оскільки я здавна працюю в архівах над польськими документами, то легко прочитав текст і цієї цидулки. Отже, це дійсно документ Лжедимитрія I. Але він є звичайною розпискою! Самозванець дав її своєму тестю Єжі Мнішкю, засвідчуючи той факт, що він позичив у нього 4000 злотих. Оце і все! Нічого крамольного! Ніякої тобі зради, ніякої передачі сіверської землі іноземним панам... Інший приклад. У музеї авіації м. Армавір мені розповідали про дяка Крякутного, котрий ще в 1738 р. здійснив перший у світі політ на повітряній кулі. На моє зауваження, що це відомий дореволюційний фальсифікатор Сулакадзев трошки підправив рукопис, переправивши «немец лютор», тобто лютеранин, на «дяк Крякутний», мені невдоволено відповіли: «У нас есть такая легенда, и мы считаем ее достоверной!». До речі, про цього дяка я довідався з підручника з природознавства для 4-го класу, коли ще вчився у школі. Тоді навіть поштову марку на честь міфічного «русского изобретателя» Крякутного, котрий нібито здійснив перший у світі політ «на аэростате», видали у 1956 р.! Такої брехні хоч греблю гати. То носяться з «Велесовою книгою», то виводять українців від Чингісхана і т. д.

Історія – це наука, яка ґрунтується на фактах, здобутих у достовірних джерелах. Тому, щоб поставити крапку на питанні про магдебурзьке право Остру та Козельцю, наведемо тексти королівських привілеїв. Оскільки вони в оригіналі були опубліковані польською мовою, наведемо їх у перекладі українською. Універсал Козельцю майже тотожний тому, що надавався Остру. Тому задля економії місця подамо тут тільки його регест, процитувавши тільки найважливіші фрагменти.

х х х

№ 1

1663, грудня 26. – Остер. – Універсал короля Речі Посполитої Яна Казимира Остру.

«Ян Казимир і т. д.

Ознаймуємо і т. д., що є поданий до актів метрики нашої руської Київського воеводства канцелярії великої коронної пергаментний привілей, вписаний нижче, підписаний нашою королівською рукою і стверджений великою коронною печаткою, оправлений бляхою. Він є цілий, здоровий, не порушений і не підлягає жодній підозрі, містить у собі надання магдебурзького права, також і підтвердження різних прав і привілеїв, які служать місту Остру. Котрий привілей такого змісту:

⁵ Руська (Волинська) Метрика. Книга за 1652-1673 рр. Острог-Варшава-Москва, 1999. № 135. С. 363– 366

Ян Казимир, з Божої милості король польський (*далі йде повний королівський титул. – Ю.М.*). Всім взагалі і кожному зокрема, кому про це тепер і в майбутні часи буде належало відати, подаємо до відома, що для тривалішого зміцнення королівств і держав у давно пануючому світі між іншими способами не меншою є далекоглядна енергійність, коли міста і цілі провінції є забезпечені писаним правом та добрим урядом. Що й ми самі бачачи, в ці задніпрські краї прибули з військами для визволення наших підданих з тиранських рук і повернули їх до споконвічного вірного підданства нам. Однак для ґрунтовнішої твердості й зміцнення, затримання наших підданих у вірі й послушенстві добрий уряд і право для чинення потрібної справедливості, визнаємо потрібною і слухною справою. Для цього у відповідь на супліку славетних бурмістра, вїйта, райців, лавників і всього посполства нашого міста Остра, котре лежить у Київському воеводстві, а за посередництвом наших панів радників, котрі були в цей час при нашому боці, підтверджуємо всі права, привілеї, декрети, вольності, які були здавна цьому ж місту надані найяснішими монархами, польськими королями, нашими попередниками, але одні з них через неспокої і різні замішання минулих часів у цих краях погублені чи погнили, бо були закопані в землю. Або самим неприятелем як найманцем, а не справжнім пастирем овечок, наших підданих, частково забрані, частково пошарпані, одні в оригіналі, інші в копіях збереглися. Також і самі давні їх звичаї, котрі праву Божому і свіцькому і самій слухності не суперечать, нашим королівським авторитетом відновлюємо і маґдебурзьке право цьому ж місту Остру, котрим досі судилися, надаємо на вічні часи. Згідно з ним мусять урядуватись всі остерські мешканці, бурмістр з райцями, вїйт з лавниками, всі свої великі й малі справи й інші, в т. ч. кримінальні, у добром уряді міста судили міщанам, своїм мешканцям, й іншим людям всякого стану, які будуть потребувати негайної справедливості. Нею маєте керуватись у своїх судах згідно з описом маґдебурзького права за прикладом інших наших міст. Однак не забороняли б апеляції стороні, яка була б обтяжена міським декретом, спочатку до вельможного чи уродзого остерського старости або його намісника, як до *intermedium iudicem*. І взагалі з повинності своїх урядів наскільки це можливо у більших справах допускали, а тому кожному скривдженому має бути вільна апеляція до нас і до нашого суду, ми наказали чинити процес і видавати свої автентичні декрети скривдженій стороні. Також щоб кожного року на середпостя перед Воскресінням Господа Христа мали між собою елекцію, самі обирали нових бурмістра, вїйта, райців, шафарів та інших урядників або підтверджували старих. Обраних кандидатів презентували б вельможному або уродзому нашому теперішньому і майбутнім остерському старості чи його намісникові. Кожного нового урядника, обраного і презентованого міщанами, вельможний чи уродзоний наш остерський староста або під час його відсутності його намісник владою і авторитетом нашим королівським підтвердить на кожен рік. Однак поки міщани приступлять до елекції, щоб перше за день чи два перед цим треба відібрати й квітувати від старих урядників рахунки міських прибутків та видатків, це ми хочемо й ухвалюємо на вічні часи. Також ремісникам, тобто кравцям, шевцям, кушнірам, столярам, теслям, ковалям, слюсарям, пекарям, різникам, пивоварам, шинкарям, склярам, гончарям та іншим будь-яким ремісникам закладати братства або цехи, писати собі артикули (статті) для кращого урядування в цехах й презентувати їх для уваги міському уряду. А потім отримувати конфірмацію від нас і найясніших монархів, наших наступників, польських королів, на що даємо владу і міць. Отже, щоб сидячи під одним правом, підлягаючи міському уряду, один над другим не підносився, багатший біднішому, сильніший слабшого не кривдив, декларуємо і, стосуючись до посполитого права, ухвалюємо на майбутні часи, щоб всі міщани, коморники, ремісники як цехові, так і цехові мешканці й інші особи, котрі мають доми, фільварки, ґрунти чи в самому місті, чи на передмістях; як і ті, котрі не маючи власності, поживи собі в місті шукують, знали міську юрисдикцію, бурмістрам, вїйтам, раді та їхнім намісникам щодо справедливості доброго уряду і самої слухності буде належним, були послушними, податки здавна повинні і в правах описані, також данину, ексакції, й інакшим будь-яким іменем названі тяжари, також згідно з володінням чи кондицією кожного, тобто

багатший більше, бідніший менше, як нам, Речі Посполитій, так і вельможним чи уродзним нашим остерським старостам, віддавали, платили й несли, також уряди над право і слушність не обтяжували, наказуємо. Тоді, піддавши під магдебурзьке право наших остерських міщан, звільнюємо їх від гродських, земських, трибунальських і всіх інших судів, до котрих вони з права не належать, чинимо вільними. При цьому нам були показані автентичні пергаментні привілеї, як от перший від найяснішого Сигізмунда Третього, пана отця нашого, виданий у Кракові на вальному сеймі роки Божого тисяча п'ятсот дев'яносто п'ятого дня п'ятнадцятого березня, який містить у собі конфірмацію і проголошення першого привілею святої пам'яті найяснішого польського короля Сигізмунда Августа, прадіда нашого, наданого у Вільні дня двадцять сьомого місяця липня року Божого тисяча п'ятсот шістдесят другого тим же остерським міщанам на вільність від мита всяких товарів, риб, як сушею, так водою (привезених). Привілеї писаний по-руську, рукою найяснішого святої пам'яті цього ж нашого пана отця підписаний і восковою коронною печаткою, висячою на шнурі, стверджений. Другий від цього ж найяснішого святої пам'яті нашого пана отця у Варшаві дня двадцять шостого місяця березня року від Різдва Божого тисяча шістсот двадцять сьомого виданий на торги і два ярмарки щорічно, тобто один на свято Водохрещі або Трьох королів, другий на десяту п'ятницю після Великодня згідно з руським календарем з описом певних повинностей, рукою короля його мості підписаний і коронною печаткою у бляшаному обрамленні, висячою на шнурі, затверджений. Третій від найяснішого брата нашого Владислава Четвертого, польського короля, і в той час обраного великим царем московським, у таборі під Смоленськом над Дніпром даний дня восьмого місяця лютого року від Втілення Господа Христа тисяча шістсот тридцять четвертого, який містить у собі підтвердження прав на вільність від мит, автентичний, рукою цього ж найяснішого пана нашого брата підписаний і коронною печаткою, прив'язаною на шнурі у восковій оправі стверджений. Четвертий від цього ж короля його мості Владислава Четвертого, обраного великим царем московським, у Глоскові дня двадцятого місяця листопада року Божого тисяча шістсот тридцять четвертого затверджений, який містить у собі апробацію привілею святої пам'яті нашого пана отця вище описаного на два ярмарки і на торги, що відбуваються щосуботи з кондиціями там же описаними, рукою цього ж короля його мості підписаний і меншою коронною печаткою, у бляшаному обрамленні підвішений, стверджений. П'ятий від цього ж найяснішого Владислава Четвертого, нашого пана брата, у Варшаві дня дев'ятого місяця червня року від народження Дівою Сина Божого тисяча шістсот тридцять п'ятого наданий, який включає в себе підтвердження люстрації міста Остра тисяча шістсот десятого, рукою як багато разів згадуваного нашого пана брата підписаний і меншою коронною печаткою у мідному обрамленні стверджений. Оскільки всі ці привілеї явні, ясні і не мають жодного сумніву чи суспіції, ми вирішили їх зміцнити нашою королівською владою і авторитетом й ствердити. Це нинішнім нашим листом (в quantum з правом нашим посполитим згоджуються і в їх уживанні були) стверджуємо і зміцнюємо, щоб в подальші часи мали свою вагу, права наші королівські, Речі Посполитої, римського католицького Костьолу, також і уродзоних наших остерських старост цілком зберігали. На що для ліпшої віри, ваги і певності нашою королівською рукою підписуємося і доручили ствердити коронною печаткою.

Дано в Острі під час нашого перебування дня двадцять шостого місяця грудня року Божого тисяча шістсот шістдесят третього, панування нашого королівського польського п'ятнадцятого, шведського – шістнадцятого року.

Ян Казимир, король.

Місце великої коронної печатки, воскової, в бляшаній формі, висячою на шнурі.

Стефан Ганкевич, секретар і писар його королівської мості».

(Руська (Волинська) Метрика. Книга за 1652-1673 рр. – Острог-Варшава-Москва, 1999. – № 134. – С. 359-363)

1663, грудня 2.– Остер. – Універсал короля Речі Посполитої Яна Казимира Козельцю (регест).

«Ян Казимир і т. д.

Ознаймуємо (*початок універсалу майже тотожний остерському. – Ю.М.*).

«А що не тільки нашим королівствам, але і всьому світу явне є наше старання, як ми пильне око мали все, щоб ці держави (хоча ми їх посіли на початку нашого панування замішані громадянською війною), в цілості, в мирі і доброму уряді, коли Бог благословив наші праці, щоб ми тяжкі і тривалі внутрішні війни, які нищать і вважай пожирають внутрішці нашого королівства, також напади іноземних держав з особливою Божою поміччю... щасливо заспокоїли... А що наше місто, яке називається Козелець, засноване понад тридцять років уродзним Стефаном Аксаком, остерським старостою, досі через різні перешкоди правами і добрим порядком не укріплене, тоді ми зичачи, щоб згадане місто Козелець першу окрасу взяло на себе і як своїх фортуна чим далі, тим більше посилювалося, потугу і оборону проти неприязельських нападів, а потім зміцнившись під різні українні тривоги могло бути притулком для жителів всієї околиці, на супліку славних Олександра Івановича Долинського, Самійла Брилевича, Тимофія Юрковича, Григорія Василевича, Карпа Колесниковича, Василя Коропка, Юрія Івановича, Павла Григи, Івана Чамарного, Трохима Яскевича, Петра Созоновича, суплікуючих від свого і всього міста Козельця іменем, а за посередництвом і думкою наших панів радних, які тоді були при нашому боці, ми задумали надати права, вольності і добрий уряд, які надаємо. А насамперед право німецьке або швидше магдебурзьке і саксонське право всім цим козелецьким міщанам і жителям приділяємо і даємо на вічні часи» (*Далі знову йде текст, майже тотожний попередньому універсалу. – Ю.М.*).

«Бурмістра, райців, війта, лавників, гмінних економів або шафарів, підскарбіїв та інших міських урядників, щоб самі між собою кожного року на новий рік і свято святого Василя згідно обирали людей гідних, мудрих, осілих і поштивих *seguata pluralitate* або підтверджували давніх, а обраних кандидатів на бурмістерство і війтівство презентували тільки нашому теперішньому чи потім будучому уродзному остерському старості або його намісникові». (*Далі знову йде текст майже тотожний попередньому універсалу. – Ю.М.*). «Щоб легший був тяжар і бурмістр з райцями могли мати кращий уряд у місті, тоді згідно зі звичаєм інших міст дозволяємо їм обрати дванадцять мужів або гмінних з посполства, пристойних людей, які мають свою осілість в місті. Вони мають бути в усьому помічниками і радниками бурмістру і райцям, між котрими має бути значний чоловік і досвідчений старший, обраний і титулований, старший гмінний або народний трибун (*tribunus plebis*)... А респектуючи на праці й труди, котрі біля міського уряду бурмістр і райці часто мусять нести, їх, тобто бурмістра і райців, звільняємо від сплати чиншів, приватних міських податків, які здавна існують в інших містах. До цього прагнучи, щоб на ремонт міста, ратуші, доріг, брам, башти, парканів будь-яку мали інтрату, дозволяємо під ратушею і коло ратуші мати повідерцизну, вагу для важення всяких товарів, помірне, постригальне, воскобийню, купецькі крамниці, м'ясні й пекарські ятки, побудувати міським коштом для потреби і прикраси міста і в них за умовлений чинш торгувати, мажі з сіллю ставити, і дьоготь продавати тільки під ратушею, а не деінде, мають продавати. Під цією ж ратушею можуть мати публічний підвал, у котрому можуть шинкувати для порятунку міста різними горілками, медом, пивом й вином. Міщанам же всім, як старшим, там і молодшим, і кожному з них зокрема даємо вільність і дозволяємо, щоб своїх власних добр як рухомих, так і нерухомих, придбаних або спадком чи якимось іншим способом набутих, вживати, дати, дарувати, продати, замінити, всілякі торгівлі й купівлі як в своєму місті Козельці, так і по інших коронних задніпрських містах, як суходолом, так і водою без сплати приватних мит і незвичайних ексакцій (за винятком нашого і Речі Посполитої мита, котрі мають сплачувати) провадити, купувати, перекуповувати, торгувати без всякої перешкоди. Для цього вільно буде козелецьким міщанам мати бровари, варити й шинкувати пивом та медом, також палити

горілку і оптом чи гуртом продавати кому хочуть, шикованне ж горілки залишаємо при самій ратуші. Ремісникам також, тобто золотникам, кушнірам, шевцям, кравцям, столярам, теслям, різьбярям, токарям, стельмахам, колодіям, ковалям, слюсарям, кочегарам, пекарям, різникам, пивоварам, медоварам, склярам, гончарям, ткачам та іншим будь-яким згаданим ремісникам закладати братства або цехи, писати собі артикули (статті) для доброго урядування в цехах й подавати, презентувати їх для уваги міському радецькому уряду чи слухні вони чи ні». *(Далі йде текст подібний до остерського універсалу. – Ю.М.)*.

«...ухвалюємо в цьому ж місті Козельці чотири ярмарки на рік: перший в провідну неділю після Воскресіння Господня; другий на запусі святого апостола Петра; третій на Успіння Прсвятої Диви Марії, Богоматері, тобто на Успіння, четвертий на масницю, тобто в зимові запусі, а кожен з них має тривати повних два тижні. Також два торги щотижня, тобто один у понеділок, а другий у п'ятницю дозволяємо мати й відправляти. На котрі ярмарки й торги так, як описує посполите право, вільно купцям і людям всякого стану, як і стороннім іноземцям, звідусіль з всякими товарами, напоями, будь-як названими (аби тільки такі особи не бували, котрих посполите право відкидає) суходелом і водою приїжджаючи, перебувати, торгувати, замінити, котрим під час ярмарків і торгів, також під час дороги їдучим і назад повертаючимся, ми гарантуємо всіляку безпеку, чого мають пильно перестерігати самі наші уряди як замкові, так міські. Врешті, щоб вище надані нами вольності, права і порядки були збережені, для запечатування всіх справ і екстрактів дозволяємо їм мати дві печатки: одну для бурмистра і всього радецького магістрату більшу міську, на котрій має бути козел з малими рогами, між ріжками котрого має бути вирізьблений значний хрест, а біля козла й хреста напис: печатку міста й. к. м. Козельця. А печатка має завжди бути при самому бурмистру. Другу ж подібну печатку меншу дозволяємо, а напис довкола: вїтївська печатка Козельця. Вона має завжди залишатися при вїтї. Також на міській хоругві має бути козел з ріжками і з хрестом намальований на білому полі. А що місто Козелець має мало землі, то посаджене на власних остерських ґрунтах і полях. У цьому пункті пошлемо наших комісарів, щоб вчинили згоду між містом Остром і Козельцем, розмежували на вічні часи, що належить Остру, а що Козельцю». *(Далі йде текст майже тотожний остерському універсалу. – Ю. М.)*.

Дано в Острі під час нашого перебування дня двадцять дев'ятого місяця грудня року Божого тисяча шістсот шістдесят третього, панування нашого королівського польського і шведського шістнадцятого року.

Ян Казимир, король.

Печатка великої коронної печатки, в бляшаній банці, висяча на шнурі.

Стефан Ганкевич, його королівської мості секретар».

(Руська (Волинська) Метрика. Книга за 1652-1673 рр. Острог-Варшава-Москва, 1999. № 133. С. 353 -359).

о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трьохсвятительська, буд. 4, м. Київ, Україна, 01001).

Yuriy Mytzyk – Doctor of History, Professor, Chief Scientist at the M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (vul. Trokhsviatytelska, bud. 4, m. Kyiv, Ukraine, 01001)

Дата подання: 3 вересня 2019 р.

ДВА ДОКУМЕНТИ 1708 Р. ПРО КОНФІСКАЦІЮ МАЙНА ТА КОШТІВ І. МАЗЕПИ У БІЛІЙ ЦЕРКВІ ТА КИЄВІ

1. 1708, грудень. Розпис знайданого у скарбниці Білоцерківської фортеці

Роспись пожиткам Мазепиным, которые привезены из Бѣлой Церкви

31 партице матерей золотных и серебряных разных цветов
2 чапрака серебряные турецких тканых
16 партиць бархатов разныхъ цветовъ да остатокъ два аршина
2 падушки золотных
Завѣса золотная подложена красною рамкою
2 одеяла пластинчетых собол и у одного верх отласной
вышит серебром турецкой работы
У другога верхъ золотной
4 кафтана золотных у трех мѣхи пластинчетые собольи один с очонками и у
четвертого мѣхъ псичего соболя
1 кафтан байберековой
2 кафтана бархатных
1 суконной с мѣхи пластинчестые соболий
2 мѣха пластинчетые соболие мѣхъ горностаевой
3 сорока и восемь пар соболей лисица черная
10 килимов турецких бумажных ткани з золотом и серебром
завѣса золотная черес полосу разных матерей
2 завѣсы турецкие кусяще золотные красные с опушки зеленые
Завеса китайская отласная шита
Завѣса китайская шита по краю камнем с опушки зеленая
Завѣса китайская с опушка бархатная и середина отласная бѣлая
Ковер столовой золотной
Ковер турецкой столовой бархатной
Золотной подложен тафтой полосатою
Сукно столовое росшивное из разных тафтъ
Шкатула обклеена кожею в ней 2 дюжины ложекъ и ножей и вилокъ пара ножей
больших серебряных да ложка большая столовая
В 17 бочонках 63397 ефимков
В 11 бочонках 25 877 рублей серебряных и чехов
Шпага ефес золотой сыскры яхонтовым и изумрудными гречекской работы
20 портищ сукон шиптух
Да из Бѣлой же Церкви привезено Искриных пожитков
2 сундука а в оных платя, лисицы, луки, сафяны и ыные дробные убогие вещи
Да Макѣвского сундук с платем
Да маленькой сундучок в нем посуда серебряная
19 ложек в том числѣ 12 вызолочены
Кубикъ с крышкой вызолочен
Расольникъ без крышки вызолочен
2 блюдочка одно вызолочено
4 тарелки вызолочены
Стопи с ручкою с черня

2 крушки вызолочены

2 ломпады

Узда наборная с наперстю и с падыми вызолочены¹.

1708, грудня 15. Київ. Лист київського воєводи Д. Голицина О. Меншикову

Светлѣйший княже ко мнѣ милостивѣйший

Доношу Вашей свѣтлости. Получил я известие, что Мазепины пожитки есть в Печерском монастыре, и я послал того монастыря по наместника и о том спрашивал и наместник обевил: Мазепиных у них денег восемь бочонков, и когда оные оставлял, говорил им: когда ему будут надобны и он Киеву возмет, а ежели не надобны и оные б отдали на монастырское строение. И о тѣх денгах, что ваша свѣтлость повели б.

При сем остаюсь вашей светлости всепокорнейшим слугой Д.Голицын

С Киева 15 декабря 1708 года².

Дата подання: 1 листопада 2019 р.

1 Архив Санкт-Петербургского института истории РАН. Ф.83 (Походная канцелярия А. Д. Меншикова). Оп. 1. Д. 2930. Л. 1-2 зв.

2 Архив СпбИИ РАН. Ф.83. Оп.1. Д. 2830. Л.1.

* Підготував до друку С. Павленко.

о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко

●

З НОВИХ ДОКУМЕНТІВ ДО ІСТОРІЇ СІВЕРЩИНИ (XVII–XVIII СТ.) (Частина 17)

У публікації представлені документи гетьманів Івана Скоропадського, Дем'яна Многогрішного, Данила Апостола, Кирила Розумовського, ряду полковників та інших старшин, різноманітна ділова документація (купчі, векселі, скарги тощо).

Ключові слова: універсал, лист, гетьман, Церква, купчі.

У черговому випуску ми продовжуємо вводити до наукового обігу документацію, яка стосується Сіверщини (про наші пошуки в архівосховищах і необхідність публікації документів з історії Сіверщини вже говорилось у попередніх частинах даної статті). Всього в цій частині статті наводяться тексти 44 документів, у т. ч. 21 – XVII ст., а 13 – XVIII ст., три у вигляді реєстру (№ 16а, 32, 43). Майже всі наведені джерела зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Лише по одному походять з Центрального державного історичного архіву України у Києві (далі – ЦДІАК) (№43) та з Російського державного архіву давніх актів (далі – РДАДА) (№ 16а). Ще один документ передрукований з книги акад. М. Возняка (№ 18)¹.

Серед документів цієї частини нашої статті необхідно знову виділити ті, котрі доповнюють «Український Дипломатарій XVI-XVIII ст.», тобто універсали й листи гетьманів, полковників, взагалі старшини. У першу чергу тут представлені документи гетьманів Івана Скоропадського (5 документів, універсал), Дем'яна Многогрішного (1), Данила Апостола (1), Кирила Розумовського (1), генеральних суддів Сави Прокіповича (1), Олексія Туранського (1), полковників: ніжинського (Пилипа Уманця) (1), Петра Толстого (1), Генеральної військової канцелярії (1), батуринського сотника Стожка – 1.

Почнемо з документів XVII ст., яких збереглося менше, і вже тому вони більш цінні. Першим за хронологією йде випис з чернігівських міських книг 1659 р., який містить у собі купчу (№ 1). Тут говориться про купівлю у Чернігові «пляцу», який купив о. Петро Кричевський, священник Спаської церкви. Як свідчить дещо пізніший запис на документі, о. Петро і його син (на жаль, його ім'я не вказано), теж священник, були й чернігівськими протопопами, а дружина сина по його смерті вийшла заміж за обозного (чернігівського?) і подарувала цей «пляц» архієрейському двору. Далі йдуть два дуже близьких документи 1663 р. (2, 3), по суті два варіанти одного документа. Це угода щодо млина між жителями Кролевця: М. Дулею та І. Григоровичем (Голубом?). Перший з них – це вірогідно той, що був кролевецьким сотником у 1650, 1656 рр. і котрий, як бачимо, жив ще в 1663 р. Другий, можливо, пов'язаний з родом Голубів, можливо, йдеться про батька генерального бунчужного у 1678–1687 рр. Костянтина Голуба. У документі вказано тодішню соціально-політичну верхівку Кролевця, причому можна дещо продовжити каденцію городового отамана Давида Юхимовича. Досі вважалося, що він був на цій посаді у 1657-1658, 1662, 1666, 1671 рр.², а тепер ясно, що він обіймав її і в 1663 р.

Першим з гетьманських документів йде універсал 1665 р. Дем'яна Многогрішного (№ 4). Він був виданий священникам м. Любеч (храми Різдва Богородиці і велико-

1 Возняк М. Хто ж автор т. зв. літопису Самовидця? Львів, 1933. С. 62–63.

2 Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Ч. 1. К., 2005. С. 96–97.

мучениці Параскеви) на озеро Святе. Важливо й те, що він стверджував невідомий досі універсал чернігівського полковника у 1654–1657 рр. Івана Аврамовича (Поповича). Далі йдуть універсал ніжинського полковника Пилипа Уманця (4) та рішення стародубського полковника Петра Рославця (5) щодо млинів.

Подаємо купчі, які традиційно непогано представлені. Тільки у XVII ст. їх було створено 11 (з документів даної статті). У першій з них 1669 р. (№ 7) говориться про продаж глухівськими міщанами частини млина у с. Полошках під Глуховим та ін. Пилипу Грудяці, вірогідно батьку глухівського сотника в 1688-1689 рр. Кіндрата Грудяки. До цього документа прилягає угода того року, але складена пізніше (№ 8), що стосується Михалка та його пана, згаданого у попередньому документі Пилипа Грудяки (Гридяки). В якості городского отамана тут згадано Омеляна Івановича Жураковського, можливо, родича глухівських сотників Василя й Яська Жураковських, каденції яких припадають відповідно на 1667 та 1669, 1672–1676 рр. У купчих 1687 і 1696 рр. (17, 19) мова йде про глухівського сотника Кіндрата Грудяку, котрий купив у жителя с. Полошкова Стефана Шмина «плец... з хатою з огородом и з двома садками и з гаєм». А у 1696 р. він придбав сіножать у орловських жителів.

Дві купчі 1675 р. (9, 10) стосуються Ічні, що перебувала у складі Прилуцького полку, та Стародуба. Тут мова йшла про продаж сіножаті над р. Удай та будинку в Стародубі. Купча 1676 р. (11) стосується Кролевця і генерального бунчужного Костянтина Голуба, який купив землі під містом, що належали кролевецькому міщанину Івану Лучинцю. В якості городского отамана названий Василь Яковлевич. Це, поза сумнівом, той самий отаман, який значиться і під іншим прізвиськом: Дейнека. Кролевця стосуються ще дві купчі 1681 р. (13, 14). Тут мова йде про продаж млина Захаром Голубом згадуваному Костянтину Голубу, рідному брату. Говориться й про іншого власника млина – згадуваного вище козака Дулю. У купчих часто називається склад міської й сотенної верхівки, і ці купчі є типовим прикладом цього. А в документі 1685 р. (16) місцем дії знову ж таки є Кролевець і знову йдеться про млини. Згадується Василь Дейнека, але вже як померлий, і його син Григорій; померлий хорунжий Кролевецької сотні Василь. У купчій № 12, яка була створена у Батурині 1676 р., йшлося про купівлю сіножаті на р. Тютчі козаком с. Митченки. Купча 1682 р. (12) стосувалася Сосниці й сіножаті. Вона дозволяє продовжити каденцію сосницького сотника Павла Кричевського, котрий був на цій посаді вже у 1682 р., а не у 1684 р. як досі вважалося. Можна уточнити походження роду Холодовичів, з якого вийшли ряд сотників та вихованців Києво-Могилянської академії. Як бачимо, родоначальник Іван Холодович був міщанином та купцем містечка Вороніж. Наступний документ датований 1685-1686 рр. Це великий звіт (понад 150 арк.) про московське посольство піддячого Микити Алексеєва та українського гінця Івана Лисиці, тому подаємо тільки регест деяких фрагментів. До речі, про цього посла трапляються справи у РДАДА, зокрема у фондах «Малороссийский приказ» (№ 136. ч. 2) та «Малороссийские дела». У звіті мова йде переважно про татарські та турецькі справи, однак є дещо, що стосується України й дипломатичної діяльності Івана Самойловича та Івана Мазепи. Закінчуються документи XVII ст. даної публікації двома пам'ятками іншої категорії. Одна з них – заповіт 1697 р. (20): житель с. Добротове (суч. Кролевецького р-ну Сумської обл.) Захар Пулинченко призначав свою спадщину дочці Орині та онукам, позбавляючи спадку двох синів, бо вони були марнотратними. Друге джерело 1695 р. – це уривок з судової книги Козельця. У ньому несподівано знаходимо літописний уривок про очаківський похід козаків та його керівника, київського полковника Костянтина Мокієвського. У ньому досить детально розповідається про перебіг подій, згадуються гетьман Іван Мазепа, полковник Семен Палій, важливі подробиці щодо діяльності Івана Мокієвського, населені пункти Сіверщини (Батурин, Козелець, Остер).

Тепер переходимо до документів XVIII ст. Найбільшу цінність тут являють п'ять універсалів гетьмана Івана Скоропадського. Перші три (22, 23, 24) були створені у 1709 р. Першим надавалося с. Макове «Федору Олшанскому, товаришеви войсковому значному». Другим поверталася земля («остров») під Бахмачем удові шаповалівського сотника у 1694-1700 рр. Андрія Небаби, родича знаменитого чернігівського

полковника Мартина Небаби. Третім надавалося село Райгородок Михайлу Забілі, осавуду полковому ніжинському в 1694–1708 рр., причому цей документ дозволяє стверджувати, що Забіла був на цій посаді і у 1709 р. Зазначимо, що села Макове і Райгородок існують і нині відповідно у складі Шосткинського р-ну Сумської обл. та Коропського р-ну Чернігівської обл. Наступні два універсали (27, 28) були створені пізніше, у 1715 та 1717 рр. Першим підтверджувалися два універсали Павлу Дублянському, писару Стародубського полку в 1709–1715 рр., новоміському сотнику в 1715–1730 рр. Вони були видані йому стародубським полковником, очевидно, Лук'яном Жоравкою на володіння с. Лопатні, заснування слободи у Мглинській сотні та збудування млина. Другим стверджувалося рішення комісії щодо конфлікту за землю між селянами с. Левенка Стародубського полку і удовою Івана Тимошенка. На самому початку XVIII ст. було створено три купчі, причому перші дві 1702 та 1711 рр. збереглися у виписі з батуринських ратушних книг (21). У першій з них жителі с. Митченки продавали греблю й млин на р. Тютчій згаданому вище Павлу Дублянському ще як військовому канцеляристу. Купча важлива й тим, що серед членів батуринської верхівки називає й городского отамана Гордія Хрисановича, що дозволяє трохи продовжити кінець його каденції (з травня по серпень 1702 р.). Ця купча доповнюється іншою. У 1711 р. під час перебування у козацькому таборі біля порога Ненасицець Дублянський перепродав греблю й млин Івану Чорнишу (Чарнишу), гадяцькому полковнику в 1709–1715 рр. Третя купча 1714 р. (26) стосувалася того ж села Митченки Батуринської сотні. Цього разу о. Іван, настоятель храму Різдва св. Іоанна Хрестителя, продавав свій митченківський фольварок згаданому полковнику Івану Чорнишу. Свідками названі насамперед духовні особи: о. Григорій, священник Свято-Вознесенської церкви у Митченках та о. Павло Сиротенко.

Батурина стосується й документ іншого різновиду 1713 р. (25) – лист-клопотання батуринських городского отамана Івана Гордієнка та вїйта Івана Стефановича до генерального судді Семена Чуйкевича (?). У ньому йшлося про козака Івана Марченка, жителя Батурина. Під час ярмарку в день свв. мучеників братів Маккавеїв він купив коня, якого проміняв на іншого у глухівського козака Микити. Але оскільки його посланець чомусь не прибув у призначений термін у Глухів, виникло непорозуміння, яке необхідно було розв'язати. У супліці 1722 р. (33), адресованій наказному гетьману Павлу Полуботку, отамани, які доглядали коней, скаржилися на те, що їхній загін було притягнуто для пошти та інших потреб у Конотопську сотню і просили вжити відповідних заходів. Ще одна супліка 1729 р. (36) була направлена о. Мойсеєм Кривецьким і парафіянами с. Попівки Конотопської сотні гетьману Данилу Апостолу. Говорилось про те, що вони закінчують будувати у селі Спаському церкву, але потребують допомоги жителів довколишніх сіл для підвозу дерева, і тому просили гетьмана видати відповідне розпорядження.

Дуже цікавими є документи під №№ 38 і 39. Вони звертають на себе увагу вже тому, що писані жінками, а це не так часто траплялося в ті часи. Перший лист 1738 р. був написаний Христиною Мойсеївною Ракушкою-Романовською з с. Костенич до Петра Іскрицького у справі про супуречку щодо його озера Слабоня. Христина посилалася на дозвіл стародубського полковника в 1709–1719 рр. Лук'яна Жоравки ловити там рибу й косити сіно на берегах. Христина – це невістка Романа Ракушки-Романовського – автора знаменитого літопису Самовидця, друга дружина його сина Івана, мглинського сотника в 1682–1687, 1689–1705, полкового хорунжого у 1689, полкового судді в 1705–1708. Відомо, що вона жила в Мглині в 1719–1728 рр., у 1733 р. дякувала листом своєму куму мглинському сотнику Олексію Єсимонтовському за позичені гроші, горілку та гречку. До речі, озеро Слабоня належало до с. Костеничі, яке гетьманськими універсалами було надано Івану Ракушці-Романовському. Щодо спірних озер, то його онук (син Христини) Максим Михайлович Турковський, мглинський сотник в 1733–1735 рр. (він бував також на посадах мглинського вїйта й осавула) і його дружина Ганна листувалися з Іскрицьким у 1745 р.³ Другий лист (39)

3 Дзюба О. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини). К., 2012. С. 132, 136–137.

є не менш важливим. Він був написаний у 1743 р. Наталею Розумовською («Розумихаю»), матір'ю Олексія та Кирила Розумовських і був адресований сину Олексію, який був громадянським чоловіком цариці Єлизавети. У листі вона клопоталася про батька й сина Івана та Якіма Сахновських, які обіймали посади відповідно чернігівського полкового обозного в 1739–1768 рр. та менського сотника в 1739–1743 рр.

Далі йдуть документи інших категорій. Насамперед це свідчення по кримінальних справах. Першою йде справа 1720 р. (29), підписана Михайлом Григоровичем Огроновичем, прилуцьким полковим обозним у 1717–1737 рр., який був тоді, як свідчить цей документ, ще й прилуцьким наказним полковником. Справа точилася про вбивство п'яним козаком Варвинської сотні Іваном Грищенком своєї дружини. Друга справа мала місце у 1722 р. (32), і злодій Федір Романенко дав свідчення про свої злочини у Сумах, за які був покараний відрізанням вуха. Але він знову вчинив злочин, цього разу в Ніжині, і знову попався. Його засудили до смертної кари, але з огляду на його молоді літа жорстоко покарали киями, відрізували носа й вигнали з міста. Нарешті третя кримінальна справа 1746 р. (40) стосувалася вбивства Оришкою Кравець своєї щойно народженої дитини, а її свідчення були зняті в містечку Глинськ під Ромнами. Згадані в справі й села Андріївка, Хоминці (нині – Роменського р-ну Сумської області).

Невеликий документ 1721 р. (?) (30) являє собою рахунки Андрія Горленка. Відзначено, що 6 червоних було дано глухівському сотнику Андрію Марченку. Це – Андрій Маркович, який сотникував у Глухові в 1709–1714 рр.

Завершують дану подачу два документи, які стосуються церковного життя. 1767 р. священник Іван Білокожа (?) (42) написав генеральному підскарбію Якову Марковичу (знаменитому мемуаристу) розписку щодо сумлінного виконання пастирських обов'язків у його маєтності с. Сварків під Глуховом. Зазначимо, що дві подібні розписки 1763 та 1766 рр. нами вже були надруковані⁴, і там згадані деякі ті ж особи. Нарешті в останньому документі (43) 1786 р. подано регестом рапорт ігумена Свято-Онуфріївського монастиря в Жаботині Мелхиседека Шаховського про ігумена та ченців обителі. У ньому говорилося про походження ігумена та ще одного ієромонаха з Чернігівщини.

Насамкінець зазначимо, що підписи-автографи в документах підкреслені нами, а слова, які не вдалося прочитати, – знаком (...)*. Квадратними лапками позначені пропуски в тексті через якісь дефекти (обірвана частина тексту тощо) або відновлені по смислу слова. Датування, переважно подане кириличними літерами, переводимо арабськими цифрами.

Сподіваємось, ці джерела будуть цікавими і краєзнавцям, оскільки проливають додаткове світло на історію населених пунктів Сіверщини, на соціально-економічну, церковну і культурну історію краю.

* * *

№ 1

1659, вересня 10 (серпня 31). – Чернігів. – Випис з міських книг, який містить в собі купчу.

«Въпис с книг міських права майдеборского ратуша черниговского.

Року Божого тысяча шестсот пятьдесят девятого мца августа тридцать первого дня.

На уряде міском черниговском перед нами, Григорием Ивановичем Яхимовичем, войтом, а Григорием Олешковичом, бурмистром, и годом (?) зуполна в ратушу черниговском, ставши очевисто пан Веремій Корнеевич и Григорий Анѣдреевич Москаленъко, месчане черниговские, явне, ясне и доброволне до книг міських черниговских признали, иж оны, маючи пляц цальый, тут в самом місте Чернигове обмеж пляцов Мишка, райцы, з другое стороны през лиц обок до кляшътору, с третее стороны тылом през лиц до паркану, с четвертое стороны так же през лиц напроти-

⁴ о. Юрій Мицик. Цікаві документи до біографії мемуариста XVIII ст. Якова Марковича // Соборний майдан. № 2 (92). Березень-квітень 2019 р. С. 2.

вко Тимоха Гупы, волний свой власний никому ни в чом не пенный и не заведений правом вечистым, назад не ворочаючимся, на вичностъ всечестному господину отцу Петру Крическому, спаскому черниговскому, ему самому, паней малжонце и потомком его за осимнадцать коп грошей личбы литовское продали и, гроши одобравшы, квитовали, даючи моць и владзу на том пляцу господинови селитесе, будоватесе и на оном спокойне мешкати и од себе кому хотіти дати, продати, даровати, записати. Того сознаючи, они сами, жони и потомкове их вичными часы боронити не мают и мочы не будут под закладом другое таковое сумьмы. А на далшее утвержене тое продажи тые сознаючи просили нас, уряд, о придане панов радных на подане в посессию того пляцу, што мы с повинности своей урядовой придалисмо с посродка себе панов радных славетных пана Алексія Матвіевича и пана Ивана Елисіевича Гумнича, райцов и месчан черниговских, и при нас опатрного Марка Подгорского, слугу урядового міского, которые там бывшы за добровольным поданем выш речоних сознающих моцью уряд своего подали, завели и вечным поссессорами всечестного господина отца Петра Кричевского, священника спаского черниговского, его самого, панию малжонку и потомки его zostавили. Которого поданя в посессию пляцу выш менованого ниhto не боронил з жадным правом належности, за трикратным воланем слуги урядового міского ниhto не отзывал и не был и того пляцу не боронил. И на том тую свою реляцью до книг міских со(зна)ли(?). Што все для памети до книг міских есть записано. С которых и тот выпис под печатю міскою ратушною черниговскою ест выдан.

Писан в ратушу черниговском.

Емельян Иванович Яхимович, міский черниговский писар.

Записи на звороті: «Запис вечистое продажи пляцу од пана Веремія Корнеевича и Григория Аньдреевича Москаленька, месчан черниговских, на вичностъ всечестному господину отцу Петру Кричевскому, свесченнику спаскому черниговскому, ему самому, жоне и потомком его сознанный року 1659 мца авьгуста 31 дня.

Сей плец пні обозная до двору архиерейского подаровала по своем тестю, небожчику отцу Кричевском, и по мужу своем первом, а его сну Кричевском, по пропопах черниговских».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 50452. Оригінал, завірений підписом і печаткою)

№ 2

1663, листопада 22 (12) і 1671, липня 28 (18). – Кролевець. – Угода.

«Выпис с книг міских кролевецких.

Року тысяча шестсот шестдесят третьего мца ноемврия дванадцатого дня.

Перед нами, Гарасимом Стасенком, сотником на тот час кролевецким, Давыдом Евхимовичем, атаманом городовым, Иваном Роменцом, войтом, Яском Евстафовичем, Грицком Борысовичом, бурмистрами, урядом кролевецким, а при нас будучи Ивана Хижняка, Дацка Виндиченка, Данила Кгудженка, Грицка Романенка и при иных многих зацних особах сталася певная и неодмінная угода: з едное стороны славетного пана Михайла Василичевича Дули, мелника подоловского, а з другое стороны пана Ивана Грыгоровича (*тут дописано олівцем у XIX ст. слово «Голуба».* – Ю.М., І.Т.) в тот способ, иж пан Михайло Василевич Дуля добровольне позволил пану Иванови Грыгоровичу на той же гребли подоловской на реці Реті от міста Кролевца наперед старых млынов на протві бывшой млын постановити таким способом: скриня по половині, на которой скрині заставок дві Ивана Грегоровича, а з другого боку, кгда поспіет уробит Михайло Василевич Дуля заставок дві, а поднимат взвыш воды от старых млынов жадною мірою не важился Ивану Грегоровичу и иных будынков и приробков кромі двох заставок, абы вже болшы не важыл ставит под зарукою на его млсти пна полковника ніжинского таяров сто, а на сотника кролевецкого таяров десят. Що обідві стороны позволившыся, просили нас, абы то было записано, що и ест записано. А ров (?) фундамент різанный повинен Михайло Дуля по половині платит Ивану (*в іншому списку: «Грегоровичу».* – Ю.Т., І.Т.). С которых то книг и сес выпис (*в іншому списку «при печати звычайной міской ест выдан и стороні потребуемой по-*

дан в Кролевцу року вышше именованного. Корыкговал с книгами Ярош Стефанович, писар міський кролевецкий». – Ю.М., І.Т.). пну Захарію Івановичу в року тепер идучом 1671 мца июля дня 18 при подписі рук уряду нашого кролевецкого и печати міської ест выдан.

Василий Яценко, сотник Войска его царского пресвітлого величества Запорозкого кролевецкий.

Семіон Мартинович, атаман городовый.

Иван Шмайтан, войт кролевецкий, з бурмистрами.

Кость Маркевич (...) * писар кролевецкий, рукою».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 50453. – Оригінал, завірений печаткою. Інший ушкоджений список, який не має додатку 1671 р., знаходиться у тому ж фонді під номером 50453. Запис на звороті: «Выпис з книг кролевецких на греблю подоловскую»)

№ 3

1663, листопада 22 (12). – Кролевець. – Угода.

«Выпис с книг справ міських кролевецких.

Року 1663 мца ноябра 12 дня.

Перед нами, Гарасимом Стасенком, сотником кролевецким на тот час, а Давыдом Евхимовичем, атаманом городовым, Иваном Роменцем, войтом, Яцком Остапевичем, Грицком Борисовичем, бурмистрами, урядом кролевецким, а при нас будучи Ивана Хижняка, Дацка Видиченка, Данила Кгудженка, Грицка Романенка и при інших многих зацних особах сталася певная и неодменная угода: з едное стороны славетного пана Михайла Василовича Дули, мелника подоловского, а з другое стороны пана Ивана Григоровича в тот способ, иж пан Михайло Василевич Дуля доброволне позволил пану Иванови Грегоровичу на той же гребли подоловской на реці Реті от міста Кролевца наперед старых млынов на протве бывшой млын постановити таким способом: скриня по половині, на которой скрині заставок дві Ивана Грегоровича, а з другого боку, кгда поспіет уробит Михайло Висилевич Дуля заставок дві, а поднимат взвыш воды от старых млынов жа[дно]ю мірою не важился Ивану Грегоровичу и інших будынков и приробков [...] дома тых двох [зас]тавок, абы вже [...бо] лшей не в [...]ил[...]ви[...] под[...]], що обідве стороны дозволившись[...]или[...], що ест и записано, а ручхудомент (?) рі[...] подане Михайло[...] половину платит Ивану Грегоровичу. С которых то книг и сес выпис при печати звыклой міської ест выдан и стороні потребующей подан в Кролевцу року вышше именованного.

Корыкговал с книгами Ярош Стефанович, писар міський кролевецкий».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 50454. Оригінал, завірений печаткою)

№ 4

1665, лютого 31 (21). – Батурин. – Стверджувальний універсал чернігівського полковника Дем'яна Многогрішного.

«Демко Игнатович, полковник вірного Войска его царского пресвітлого величества Запорозкого чернігівский.

Ознаймуем сим писанем нашим каждому, хто бы того міл потребоват, тепер и по нас наступуючым антецессором, и кому би колвек показано сее наше писане до відомости доносим. Отец Григорий Пронкович (!) и отец Ерофій, священники любецкие, покладали перед нами лист от бившого чернігівского полковника пна Ивана Аврамовича на озеро, прозываемое Святое, на храм святое великомчницы Пераскове и на храм Рождества Пресвятой Бцы, церкві любецкие, на вічност наданный и просили нас, абысмо и от себе особливий лист на тое ж выдали (?). Теды мы на прозбу помененных священников будучи склонными и самое ж озеро и от себе лист дали, хотячы по каждом того, абы в том озері и вси хто так обывателей любецких и иных не был наименшою перешкодою и ..не важился кривды чиныты и отдалят. А хто бы мимо сее писане сміл и важился якого колвек в ловленю [...], кождый таковой [...] міет заплатит ко[...]чы приказуем кон[ечне?...]».

З Куликовки июля [...].».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 50456. Оригінал, завірений печаткою. Запис на звороті XVIII ст.: «Універсал полковника черниговского Демка Игнатовича подтвердительный 1665 года июля 21 д. по представлению щеников Грыгория Прокоповича и Ерофия, состоявший на надание до храмов Рождественского и Параскевского озера, прозываемое Стое, и о нечиненій в том им ниякой перешкоди»)

№ 5

1668, лютого 26 (16). – Батурич. – Універсал ніжинського полковника Пилипа Уманця.

«Филип Иванович Уманец, полковник Войска его црского пресвітлого величества Запорозкого ніжинский.

Ознаймуем сим нашим писанем кому о том відати належало, а особливе и меновите пну сотникови новомлинскому, атаману городовому, вуйтови тамошнему до відомости доносим, иж мы респектуючи на кошт и працу и робленя греблі пна Ивана Омеляновича и Опанаса, товаришов войскових и обывателей новомлинских, у росториговами (?) млин на реці Лутаві и Крупце з едною заставкою, теди если оные своим коштом млин и сипане греблі поднімали, яко войсковые люде повинни всіми трома мірочками пожитковати. А если хто втручался на посилок их, помочи додавал, повинни по половині тот доход, приходячий зо млина, брат, а част половины [в] опатрности зоставати. Зачым оным тые всі пожитки пускаем им, козаком новомлинским, до ласки нашой и войсковой, варуючи, абы так старшина новомлинская, яко теж товариство и послулство, найменшое им чинити кривди не важилсЯ. А если бы хто сміл и важилсЯ мимо сей виразный універсал наш заживати трудност, таковой, яко супротивний волі и росказаню нашему, каждый не увоидет войскового караня, иначей не будет.

Писан в Батурич 16 февраля 1668 року.

Звыш менований полковник ніжинский».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 50455. Оригінал, завірений печаткою)

№ 6

1668, листопада 6 (жовтня 27). – Стародуб. – Рішення стародубського полковника Петра Рославця.

«Копія козака сотні 1 полковой Илариона Омелкова.

Діялося в Стародубі октоврия двадцат сегого тысяча шестсот шестдесят осмого року.

Передо мною, Петром Рославцем, полковником Войска Запорозкого стародубовским, ставши очевисто Стефан Федоренко, обыватель кгарцовский, и Михайло Никитович, козак з Борознина сотні Стародубовской, сами пред себе сознавши, реч свою подали, же в прошлом тысяча шестсот шестдесят шостом року септеврия первого дня за позволенем стародубовского воеводы ново на реці Росусі под Борознином, нижей села Росухи, млин своім коштом а накладом збудовали и греблю заняли. В котором млині колес дві, хлібомелное и валюшное при одном камени постановили и от того ж воеводы за працу и мозуль свои слободи в оном своем млині по первое число септеврия в року тысяча шестсот шестдесят осмом позволенем уживавши и выдержавши послідший термин от воеводы назначоний, нам самом сповистили и писма от нас на часть свою мелницкую жадали. Теди взглядох и праці и кошті на жадане их мелницкое части не отдаляючи от них, в вичност им заховуючи, надали и уважовали, же до скарбу войскового дві мірочки з каменя и з валюшни дві части отдаючи в оном млині, третеею частью владіючи одними роки и з валюшни часть ку пожитку своему мают брати и пожитковати (...)»* и с того до скарбу войскового мают платити. В том их и потвержаем бить волно части третей мелницкой ни от кого перешкоды и в отракті (?) не міли и яко хотячи оного яко своею владіли и к найліпшому своему пожитку оборочали и міл бых и хто ото ку праву отзиват, таковой под виною на вряд слушающий речи справы коп шестдесят грошей платити мает. На цо задля стверженя и певности ліпшое сей наш лист реченним мелников с подписом руки нашой и при печати дали.

Діялось в Стародубові року, мца и дня вышей описанних.

В подлінном подпис таков:

Петро Рославец, полковник Войска Запорозкого стародубовский.

Свідетелствовали: хоружий полковий Григорий Савіцкий.

Вахмистр Иван Ващинский (?).

Такову подлінную крепость по засвідителствованіи от коммисіи принял и росписался козак сотні полковой Дорофей Ларионов син Омелков».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 50457. Тогочасна копія. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: «мисто печати»)

№ 7

1669, лютого 6 (січня 27). – Глухів. – Купча.

«Я, Иван Гаврилович ис сыном своим Иваном, мещане и обывателе глуховские, чиним явѣне и свідомо сим нашим писмом, кому то потреба відат тепер и в потомные часы, иж есмо з доброй воли нашей продали третью част у млину, стоячом гребли пана и пастыра новгородского и всего Сивера, в сели Полошѣках на риці Слипороді, к тому теж ис полем и з дворищем и зо всем осадовем за с[уму] готовых грошей, то ест за золотых сто личбы литовской[...]. Продал есми ему самому Филипу Охрїмовичу Гру[дяці, жо]ні его и потомству его. Волно ему, гді хотя п[родат] и дароват, и кому хотя продат и на свой пожиток об[ернут] яко свое власное. До которой продажи третей части у[...мено]ванного Ивана, так теж и во всем осадові помененой сам ся[...] субмитовал вічными часы помененного Филипа Груд[яку...] не турбоват и во вшеляких місцах ни в чом не гамоват. На що для [лі]пѣшой віри и певности сий мой добровольный запис даю менованному Филипу Грудяци при людях зацных и віри годных: при пану Филипові Уманцу, на тот час сотнику глуховскому, при пану атаману городовом Данилу Рубану и при войту глуховском Федору Яковлевичу, Данило Ясмовский, Степан Осипович, Михайло Лескович, шапочник, Степан Михайлович, могоричники оные персоны.

Діялося в Глухови року 1669 мсця ануария 27

Устне и очевисте прошоный о подпис руки от вышменованного Ивана Котляра Гавриловича Кирил Корніевич, писар глуховский, рукою

А к сему то запису устне и явѣне прошоный от Ивана Гавриловича Роман Михайлович о подпис руки, козак и обывател глуховский.

Устне прошоный от того ж Ивана о подпис руки Карп Яковлевич Шаравара, мещанин глу[ховский].

Устне и явѣне прошоный от Ивана Гавриловича Роман Михайлович о подпис руки, козак и обывател глуховский.

Устне прошоный от того ж Ивана о подпис руки Яков Романович Рыхлик, писар сего запису».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 50459. Оригінал, завірений підписами і печаткою)

№ 8

1669, вересня 17(7). – Глухів. – Угода.

«Року тысяча шестсот шестдесят девятого мсця септеврия семого дня.

Перед нами, врьдом города Глухова, меновите передо мною, Яском Михайловичом Жураховским, сотником Войска Запорозкого глуховским, а при мні будучим Омеляном Ивановичом Жураховским, атаманом городовым, так теж Федором Яковлевичом, войтом глуховским, и при иных людех зацных и віри годных, при пну Данилу Есманскому, козаку и обывате[лю] глуховском, и при Ходку Щебрянском та теж и при пну Степану, [...]ріку полошковском, иж що была спорка и турбация Михалц[и....] ченку с пном Филипом Гридякою за заслужоное свое зо трина[...] літ, за которую заслугу его во всем ему досит (...)*[...] меновите во всіх трох руках под онои ниве ув одной руці под горунови[...]ром из засівом, полтори осмачки жита, у другой руці у Есманском [...вер]ху(?) ниву дал засіяна яриною осмачки дві овса [...]то проса[....] и в третьей руці целины осмачок на сім ему, Михалце, у вічност за грошей золотых

двадцат, вола, коровы дві, третью телицу, свиней о[см...]рицатеро, пол одинадцота золотого на двоих одежи дадем ему, Михалку, найпірви жупан, кожух, сермягу и все що колвек было потреба за[...] всем тое ему, Михалце, за заслугу его зоплатил. На що для ліпшой віри и певности их, обох сторон, слушное в заплаченю его, Михалки, заслуги поеднане казалисмо до книг міських глуховских зописат и выписавши с книг, выпис казали дат ему, Михалце, пну Филипу Гридяце на себе вічний зопис, абы его в том яко его самого, так малжонку и потомство вічними часы не турбовал. При выш написаном уряде и людех зацных писан в Глухові року и дня выш описаного с подписом рук и при печати [...].

Лаврентий Захаревич Долинский, писар на тот час будучий глуховский, руку свою приложил».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 50462. Оригінал, пошкоджений, завірений печаткою)

№ 9

1675, квітня 20 (10). – Ічня. – Купча.

«Року тисеча шестсот семдесят пятого, мсця априля десятого дня.

Перед нами Остапом Гологарем, вуйтом, Ониском Корогвичем и Мартином Редкою, бурмистрами, на сей час будучими иченскими, ставши очевисто, Хвеско Білоцерковец, сознал речевисто, доброволне до сего запису, иж продал сіножат свою власную, никому ни в чом не заведеную над Удаем, помеж Василевой Грицащенкой сіножати лежачую. Которую купил был Білоцерковец у Ива[на] Яценка посполу з Гришком Антоненком. Прето кром Гришковой половицы свою половицу сіножати и лозу понад рекою Удаем, Давиду Петровичу за вусим золотых полской личбы вічними часы. На чом для вшелякое віри и далшой памяти и сее писмо Хвеско Білоцерковец перед нами вышеописанным урядом и при печати міскою Давыду Петровичу для спокойного ему тое сіножати уживаня даем.

Писано в Ичні року и дня вышей описаного.

Устне прошоный от Федора Білоцерковца о подпис руки Федор Пісоцкий рукою».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 50668. Оригінал, завірений печаткою)

№ 10

1675, квітня 30 (20). – Стародуб. – Купча.

«Выпис с книг справ міських стародубовских права майдебурского.

Літа от нароженя Сна Бжия тисеча шестсот семдесят пятого мсця априля двадцятого дня.

Перед урядом міским его црского пресвітаго влчства стародубовским, передо мною Иваном Михайловичом, войтом, Лаврином Яковлевичом, Тимофіем Игнатовичом Нагаскою, бурмистрами, райцами, лавниками, ставши очевисто Александра Григориевич Голиченок, козак полку Стародубовского, доброволне признал в тот способ, иж продал половицу двора своего власного, светлиц дві передних и комору, никому ни в чем не пенную и не заведенную ни в какой суммі, стоячий в місті об межу з едной стороны от Костантия Ларионовича, небощика, бывшаго войта, а з другого боку од ринку против шпиталья, за певную готовую, сполно до рук моїх одличоную, сумму пнзей, то ест за коп сімъдесят грошей личбы литовской монети доброй пану Василю Яковлевичу, мешчанину стародубовскому. Од которого подвора помененый Александра Голиченок, оддаливши себе самого, жону и покровних своих, вічними часы не мает упоминатися и встренту міти. Волно пожитковат ему, Василю самому, жоні и потомком и жадним крвним на вічние часы албо теж продат, дать, даровать и ку своему пожитку оборочат. Просили зобополне, абы до книг міських стародубовских было записано. А по записаню и сей выпис з тых же книг ему, Василю Яковлевичу, мешчанину стародубовскому, з подписом руки мене, войта, писара міского при печати врядовой для подпартия ест видан. Писан в Стародубі.

Иван Михайлович, войт стародубовский, зо всім маистратом.

Иосиф Мартинович, міщанин, стародубовский писар».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 50669. Оригінал, завірений підписами і печаткою)

№ 11

1676, травня 20 (10). – Кролевець. – Купча.

«Року 1676 мсца мая 10 дня.

Перед нам Яном Николаевичем Маковским, сотником кролевецким, Василием Яковлевичом, атаманом городовым, Иваном Шмайданом, войтом, Михайлом Роменъцем и Гапоном Горьбаченьком, бурмистрами, врядом кролевецким, тудеж при бытности так товариства, яко и мѣщан немало, на тот час на справах мѣских засядаючи, постановывѣвшись очевысто Иван Никифорович Лучинец, мѣщанин кролевецкий, сознане свое добровольное учинил, иж продал поля своего власного ныв седм, лежачого в кгрунтѣ кролевецким, во всѣх руках славетному пну Константъю Ивановичу Голубу за певную сумъму, исполно до рук моих отличеную, то есть талярый тридцать, ему самому, жонѣ и потомком его на вѣчные, а непорушоные часы з волним шафунком и обовязком от кожного такового хто бы мѣл уступовати до оной добровольной продажи моеей, варую [...]им власным коштом и накладом (в каждого уряду) отбувати и очищати [...] жона моя, яко и потомки мои и с крвних ближных и далных жадного [...] до пна Константыя не мѣли. Волно ему яко актору и деръжавъци вс[...] поссессией мѣючи и дыспозыцией яко хтѣт ведлуг умислу своего шафо[вати...]. При которой продажи моеей (а на тот час при зебраню до выш намененного уряду) бы[ли] люде зацные и вѣры годные, Конону Ивановичу, Евстафию Лукъяновичу, Ивану Макаровичу, Лукашу Ивановичу, Ивану Кунашовичу, Василию Бабыченку и при [иных] немало будущих и неименованых. Що просили нас о актыковане запис так выш менованного уряду, яко и подукуваных (?) особ, щосмо казали записати и выдати пну Константъю Ивановичу с подписом рук писара мѣских и притыснением печати мѣской кролевецкой, яко и есть выдан року и дня звыш пысанъного.

[...] Максименко, писар мѣский кролевецкий, рукою».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 50470. Оригінал, завірений печаткою. Запис на звороті: «Купчий запис на сім нив во всѣх руках пну Костантъю Голубу от мѣщанина кролевецкого Ивана Лучинца»)

№ 12

1676, травня 26 (16). – Батурич. – Підтвердження купчої.

«Року Бжого тысяча шестсот сімдесят шестого мсця мая шестогонадцет дня.

Ознаймовал передо мною, Яреміем Андріевичом, сотником батуринским, помененний Пархом Перека, обывател вѣзду нашего Батуринского, з Митченок, иж закопал (описка, слід читати «закупил». – Ю.М., І. Т.), на Тютчи прозиваемої, лежачую подле заджели (?), на которую сіножат упросил нас урядовне, абы ништо ему жадною перешкодою не бил в кошеню з обывателей митченских, так и иных людей, бы жадной ништо не мѣл (?) утички до тоей сіножати, а ежели би хто мал отдаляти Пархома Переку вишей помененного, на такового заруки покладаем до шкатули войсковой талярей сорок и комишин в фляк (?) сто. Для ліпшой зас певности казалем и печат свою приложит.

Діялося в Батуричѣ року и дня вишей описанного.

Ярема Андріевич, сотник батуринский, Федор Білик, атаман городовой».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 50471. Оригінал, завірений печаткою. Запис на звороті: «Купчая от Гички на сіножат надтютчовскую. Року 1719 декаврия 16»)

№ 13

1681, вересня 21 (11). – Кролевець (?). – Купча.

«Року Бжого 1681 септеврия 11 дня.

Перед нами Иваном Николаевичем Маковским, сотником кролевецким, Романом Дубовиком, атаманом городовым, Аверкием Антоновичем, войтом, Григорием Мартиновичем и Петром Ивановичем, бурмистрами, персональне ставши пн. Захарий Иванович Голуб, чинил нам, зуполному вряду кролевецкому, оповедь, иж рожоному своему пну Костантому, бунчуковому войсковому енералному, продал за талярей сто четвертую заставку в млині горішнем подоловском от Дулі тримающую. Юж теди до

того млина горішнього и до нижнего на ровчаку я, Захарий, жона и потомки мої не міюся и оны интересовати и жадних алтераций правных з едноутробним братом моїм я сам, жона и потомки мої не повинны вчинати под зарукою совитою проданного млина на суд енералний варую, рожоному зас моему жоні и потомкам его вікуисте владіти, уживати и кому хотіти тож продати и даровати волно им свое доброе. Що для документалнійшого свядецтва писмо сее до книг наших міських кролевецких казалисмы записати, що ест пред выш менованным урядом кролевецким и записано.

С подлінного запису читал сотенний кролевецкий писар Яким Мосціпанов».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 50477. Копія XVIII ст.)

№ 14

1681, вересня 21 (11). – Кролевець. – Випис з кролевецьких міських книг, який містить у собі купчу.

«Року Бжого 1681 септеврия 11 д.

Перед нами, Иваном Миколаевичем Маковским, сотником кролевецким, Романом Дубовиком, атаманом городовым, Аверкием Антоновичем, войтом, Григорием Мартыновичем и Петром Ивановичем, бурмистрами, персоналне ставши пан Захарий Иванович Голуб, чынил нам, зуполному вряду кролевецкому, оповід, иж рожоному своему пну Костантому, бунчучному войсковому енералному, продал за талярей сто четвертую заставку в млыні горішнем подоловском от Дулі, тримающую, юж теды до того млына горішнього и нижнего на ровчаку я, Захарий, жона и потомки мої не міюся и оны вічными часы интересовати и жадных алтераций правных з единоутробным братом моим я сам, жона и потомки мої не повинны вчинати под зарукою совитою проданного млына на суд енералный варую рожоному зас моему, жоні и потомкам его вікуисте владіти, уживати и кому хотіти тож продати и даровати волно, як свое доброе. Що для докоменталнійшого свядецтва писмо сее до книг наших міських кролевецких казалисмо записати. Що ест пред звышменованным урядом кролевецким и записано.

Захарий Иванович Голуб.

А сей выпис з книг міських при печати міскою ствердивши и выписавшы, дан до рук его млс п. Костантому Ивановичу Голубови, бунчучному войсковому енералному.

Иные особы духовного стану и свіцкого, при том записі будучые, до которого п. Захарий руку свою подписал и печатію своею ствердил.

Тому ест свідомый честный гсдн отц Грыгорий Михайлович, презвитер храму стителя Хва Николая, намісник кролевецкий.

Другой честный Гсду отц Григорий Иванович, сщенник Всемилоствого Спаса, передміский кролевецкий.

Павел Ведера, Максим Джумін, Сава Сокалский, Ярема Швец, Ведерин зят, значные жытелі кролевецкие.

Иван Миколаевич Маковский, сотник кролевецкий, рука власная.

Роман Дубовик, атаман городовый.

Аверкий Антович (!), войт кролевецкий.

Григорий Мартынович, Петро Иванович, бурмистры кролевецкие, пры подписі рук и печатію міскою писмо сее конфірмовали.

Петро Грыгориевич, писар на тот час будучый кролевецкий, тут подписал».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 50475. Оригінал, завірений печатками)

№ 15

1682, лютото 25 (14). – Сосниця. – Купча.

«Року Бжого тысяча шестсот осмдесят второго мсца феврал[я] четвенадцетого дня.

Пред нами, урядом ншим міским сосницким, пред нами Павлом Кричевским, сотником сосницким, Кузмою Кондратовичем, войтом сосницким, Григорием Кондратовичем, Иваном Даниловичем, бурмистрами, и при бытности Василем Тимофіевичем, ктитором Сто-Троецким сосницким, ставши очевысто Даниел Сухомлиненко, жител и товариш войсковый сосницкий, чинил добровольную оповедь, иж свое власное займище у Ворониже з середним окном млиновым з частью належачое сіножати до

того окна на реці Есмани против ліса Трояна продаю и в посессию подаю пну Ивану Холодовичу, мешанину и купцу воронизкому, за певную сумму талярей двадцят сполна личбы полкое у вічност. В том варую, абы я сам, жона и діти нши, и с кривних нших близких и далеких не втручались и жадного утиску пну Ивану Холодовичу не важилис чинити под совітою заплаатою сумми выш мененое. Волно будет пну Ивану Холодовичу тим займищем и на нем застаючим окнум млиновим ему самому, жоні и потомству его вічне диспонувати, цале деклярую. Мы, уряд вышменений, чуючи добровольное Данила Сухомлиненка сознание в продаже займища у Воронижу з середним окном и частю належачой сіножати и з прозбы его ж казалисмо записати и стороні потребуемой з подписом рук и притисненем печати урядовой выдати.

Писан в Сосниці року выш мененного.

До тоей справы уряд подписался:

Павел Кричевский, сотник сосницкий.

Козма Кондратович, войт сосницкий, з бурмистрами».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 50478. Оригінал, завірений печаткою)

№ 16

1685, березня 26 (16). – Кролевець. – Випис з кролевецьких війтівських книг, який містить купчу.

«Випис с книг ратуша кролевецкого войтовских

Року Бжого 1685 марта 16 дня.

За відомом пна Костянтина Ивановича Голуба, бунчучного Войска их црского пресвітлого влчства Запорозкого енералного, перед нами Иваном Миколаевичем Маковским, сотником кролевецким, Калеником Федоровичом, атаманом городовым, Петром Ивановичом, войтом, Григорием Мартыновичем и Стефаном Ювѣхимовичом, бурмистрами кролевецкими, постановившыся очевисто Дацко Ващенко, жител и козак наш кролевецкий, обополне с Тимошем, роженным меншим братом своїм, нам, зуполному урядови кролевецкому, чинили оповедь, иж на реці Рети низше Резникового млына, а вышшей его млсти пна бунчучного и Аверченкового, гребля их положенем застаючая. На которой гребли кул двы мучних, а третий ступний в клітці одной през небожчика Васка отца их сполне з небожчиком Василием Дейнекою их власьним коштом и працею обопольною на мененной гребли млин ест збудованный. С которого розміровых прыходов так Васко небожчик, бывший хоружый сотні нашой Кролевецкой, як и Васил Дейнека, небожчик, значный товариш бывший сотні ншой и жытел кролевецкий, они сами як товариши до смерти одбирали и ужывали. А по смерти их жоны и потомки их же аж по сее время половинную часть збирают и уживают. Зачим тепер Дацко и Тимуш Ващенки с порады своих приятелей и з своего обополного зезволения свою отцевьскую половинную часть млына, то ест камінь один и половину ступника, продали Григорию Дейнеці, козакови и жителеві ншему кролевецкому, яко ближшому до тоей своей же половины товаришевы своему за зуполную сумму готовых грошей пятсот золотых и талярей двадцяти. Ме[не]ные Ващенки при отобранню грошей своей отцовской проданной половинной части вічными часы выреклись, а Григорию Дейнеці тым купленным млыном ему самому, жоні и потомком его вічысте диспонувати, спокойне уживати и кому хотіти продати и даровати волно. Продажа добровольная и купля сая ест до книг наших міских кролевецких записанная для памяти в потомьные часы и выпис с книг міских слово в слово выписавшы, при звыклой печати міской потребуемой стороні писарови міскому выдати велілисмо.

Діялося в ратуши ншом кролевецком року и дня звыш описаного и пред выш мянованною енеральною особою и пред зуполным урядом ншим кролевецким.

Иван Миколаевич Маковский, сотник кролевецкий, руку свою приложил».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 50480. – Оригінал, завірений підписом і печаткою. Записи на звороті: «Петро Григориевич, писар міский кролевецкий, рука власная», «Купчий випис з книг міских кролевецких Григорию Дейнеці на купление одного камня мучного и половины ступного на греблі на реці Реті между вишшою Го-

лубинскою и Аверковскою, и нижшою Резниковою будучой, от Дацка и Тимоша Ващенко в року 1685 марта 16 данний»)

№ 16а

1685-1686.—Звіт про московське посольство піддячого Микити Алексеева та українського гінця Івана Лисиці (регест)

Грамота царів Івана V і Петра I від 10.11. (30.10).1685 р.

Скарги на ординців, які вчинили наскок на Полтаву і взяли великий полон.

Відписка посла до В.В. Голіцина 22 (12).12.1685 р. (з Батурина)

Я прибув у Батурина 5 грудня, 6 числа був у гетьмана Самойловича, а 7 числа послав до Мазепи перекладача Аврама. 11 грудня до мене приїздив Мазепа. Я затримався в Батурині, бо гетьман Самойлович буде писати до константинопольського патріарха; думають, кого послати зі мною. Були у Самойловича в Батурині запорожці. Мова йшла про ординців.

Відписка посла до В.В. Голіцина 3.01.1686 (24.12.1685 р.) (з Батурина)

Були переговори з гетьманом, мова йшла про Кочубея. Самойлович хоче писати листа до кримського хана, користуючись okazією.

26 грудня треба виїхати з Батурина. З послом гетьман дав свого посланця «Лисиченка» з трьома чоловіками.

Відписка посла до В.В. Голіцина 15(5).2.1686 р. (з Перекопа)

З Переволочної виїхали на Січ. Перед Січчю нас зустрів осавул з 15 козаками з військовим прапором. 16 січня прийшов до посла та «Івану Лисице». Рада в колі. Військовий прапор з польським гербом (одноголовий орел). Посол передав лист щодо його пропуску і провідників, який прочитали в раді.

Були у хана і з ханською грамотою посол вирушив у Константинополь.

Лист Магмет-султана до Абу-Бекіра, в якому мова йшла про запорожців.

Лист патріарха Досифея до боярина.

(РДАДА. Ф. 89. Оп. 1. № 1685 р. Арк. 60, 103, 105, 107, 109, 116, 143-145, 158.

Оригінал)

№ 17

1687, вересня 21(11). – Глухів. – Купча.

«Року 1687 мсця септеврия 11 дня

Передо мною Васи́лем Феодоровичем, сотником глуховским, Войска их црского прес. вел. Запорозкого, Алексієм Михайловичем Туранским, городовим атаманом, Герасимом Тимофіевичем, войтом, Демяном Ивановичем, Яремою Михайловичем, бурмистрами, инных людей зацных товариства войскового и мещан при том немало было.

Постановившися очевисто перед нами, урадом, Стефан Шмы[н], обывател села Полошковка, сознавал явне, ясне и доброволне, мовячи таковым словом, иж панове урад продадем плец свой з хатою з огородом и з двома садками и з гаем власний мой, ни в чом никому не пенний и не заведений, лежачий на селі Полошкові, межею од Ивана Маджуги, а з другой стороны межа улицею од Андрія Соплі, за готовую суму золотих сто. Продадем пну Кондрату Филиповичу Грідяці, козаку и обывателю глуховскому, ему самому, жоні и дітям его у вічност и в спокойное держане. Волно ему, пану Грідяці, сюю куплю свою дат, дарова, зміняти, на церков ликговат и як хотя диспонуват. А я юж, Стефан, в тую помянутого продажного пляцу отдаляю самого себе, жону и діти мої приятелей близких и далеких, жебы нихто не важился юж пана Грідяку за тую мою продаж турбовати, для чого и рукоданной сее писмо мое пану Грідяці даю, при звыклой печати урадовой и з подписом руки писарской.

Діялося в Глухові року и дня вышей написанного.

Гаврил Ясликовский, писар глуховский, рукою»

Запис на звороті: «От Стефана Шмина, жителя полошковского, на плец з двором, садами в селі Полошкові пну Грудяці».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 50485. Оригінал, завірений печаткою)

№ 18

1695 р. – Уривок з судової книги Козельця, в якому містяться відомості про кийівського полковника Костянтина Мокієвського.

«Експедиция Очаковская.

Року 1694 п. Константин Мокієвский, полковник киевский, за позволенем ясно-велможного его мл. пана Иоана Мазепа, Войска их царского пресвітлого величества Запорозского, с приданными полками охотноохочими Пашковського и Михайла Палаженченка и с Палієм ходили под Очаков, где значную добычу взяли и чтири корогвы янчар збили и корогвы побрали. А то справил своею отвагою мененный пан полковник киевский, который сам вперед з своим полком на піхоту янчарскую скочил, много порубали и много побрали живцем. Діялося в пяток 3 августа, с которими неволниками отдали п. гетману и три корогві, бо четвертую в бою подрано. А корогвы были жовтії. З неволниками послано с полку нашого Киевского п.Ивана Фалковського, Романа Рожанського, сотника гоголевського, на Москкву, придавши им з каждой сотні по килка товаришов, которих значне пожаловали их цар. пресвітлое величество. По той значной вікторії над неприятelmi помененного пана полковника, гди Бог немалим фрасунком навьидити рачил, бо ему жона Анастасия Зеленковна року 1695 в похвалную субботу померла, зоставивши дві дочки маленькії Анну и Настасию. Была тая пані барзо мудрая, набожная, убогих великая милосниця, нігды не прожновала, завше албо читала, албо до церкви Божой що справовала. Тіло еи отпровоажено до Остра. Которое зоставало през свята воскресенские на слободі в церкви мурованой, а по святах воскресенских отпровоажено до Печерского и там также килка недел зоставало в преділі, а потим погребено там же на цминтарі печерском в гробі мурованом. Потим того ж сестренец мененного п. полковника Иоан в той же Пост Великий помер и в Вербную субботу похован у Преображения Господня в Козельцу. Потим брат его рожоный Андрей в Батурині помер и похован в Барышполі. Того ж року пані Войнеровская (!), сестра рожоная его мл. пана гетмана, померла, хорою постригшися в иноческий чин пречестною госпожою Мартою Магдалиною, Мазепиною маткою, а игуменією печерскою. Того ж року ясневелможный его мл. пан гетман Иоан Мазепа з их царского пресвітлого величества войсками Кезикермен, Ослам, городок Шиндерія и Таван узяли и доценту знесли и в Тавані свое осадили войско. Трвали тие городки под турецким цесароом близко пятидесят літ, але Таван барзо давно, як пишет Білский, взято. В тих городках барзо много армат и скарбов, тилко барзо зле учинили, иж як рабовали, запалили и много и наших погоріло. Много над всіх и там доказовал той же прерожоный пан Мокієвский, полковник киевский, бо на самый стос сам собою ис товариством кидався, до которого из инших полков товариство охоче приставало ис своим полком, тилко ему приписуючи славу, отказуючи, хто спитал: и мы Киевского полку, бо и наперед там в ниж січы под городки водными суднами зайшол и станол и зараз неприятелеві подгородки показался. Много того зацного и отважного мужа рицерских ділностей, которих трудно до выписаня. Носит той дом за герб ключ жолтый в полю блакитном, от давних літ продком его за услуги их, которые отчизні своей и Речи Посполитим (!) морем и полем отправовали, в татарскую и турецкую землю впадаючи, от королев полских данный».

(БШАН. ВР. № 280. Арк. 115 зв., 116 зв. Оубліковано: Возняк М. Хто ж автор т. зв. літопису Самовидця?. Львів, 1933. С. 62-63)

№ 19

1696, червня 16 (6). – Глухів. – Купча.

«Року Бжого тысяча шестсот девятыдесятого мсця июня 6 д.

Я, Галька Матвіїха Гречаная, з пасинками моїми Аньдрушком и Стефаном, жителі орловские, відомо чиним и сознаем явне в кожного суду и права писмом, иж продалисмо сіножать свою власную, нікому не пенную и не заведеную, лежачую взявши от Слизниці понад Свесою уз шлях ямьполский до сіножати Василя Соловейка ямпольского, его мл. пану Кондратови Филиповичу Грудяце за сумму грошей золо-

тих тридцять. Якую руками нашими принявши, тую от нас проданую сіножать, так як наменило, в мощь в посесию и вічне владініе ему, пану Грудяце, пуцаем, же вже не повинни мы сами, так малжонки и потомькове наши, пртелі близкие и далекие, инътересоватися и жадного уступу міты. Якую теды куплю и продажу оповювши уряду міському, тих же для стверженя лучшого и просилисмо его млсти пана Василия Федоровича, сотника глуховского, пана Алексія Туранского, атамана городского, Савы Федоровича Почаповця, войта, Давида Яковлевича, Ивана Прокоповича, бурмистров, о притиснене печати міской и о подписи руки писарское.

Діялося в Глухові року и дня звыш писанного.

В. Игнатович Безпалій, писар[...].»

Запис на звороті: «От Гречаной данная купчая на сіножат от Слизниці над Свесю».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 50506. Оригінал, завірений печаткою)

№ 20

1697, травня 24 (14). – Кролевець. – Випис з кролевецьких вїтївських книг, який містить заповіт.

«Випис з книг міських кролевецьких.

Року Бжого тысяча шестсот девятдесят сегого мсця мая 14 дня.

Перед зуполным урядом міским кролевецьким, Иоаном Николаевичом Маковским, сотником, Федором Королем, атаманом городовым, Максимом Ефремовичом, войтом, Иваном Андріевичом, Федором Иосифовычом, бурмистрами, и при бытности жителей добротовских віри годних, при Конону Мірочнику, Павлу Малому, Тимошу Михайленку, Трохиму Сотченку, Панку Гриценку, Антону Чайці, Остапу Пулынченку и Денису Пулынченку, алтыновских я, раб Бжий, Захарий Пулынченко, жител добротовский, чиню відомо сим моїм остатним тестаментом, иж будучи близьший ко смерти, нежелы ко животу, а видячи сынов своїх Грицка и Карпа пустодомцов и марнотратцов, не памятаючих страху Бжого и приказаня моего не слушаючих, еще при совершенной памяти распоряжаю все имение свое отцевское и набытое. Во первых Грицко, сын мой старший, жебы ні до чого діла не міл, бом двойчи на господарстві сидылем, а оного марно потратыв. Карпу, теж сынови меншому, ежели попростанет лотровати и господарства пилновати будет, то двор мой ему отказую. Которий купилем в Лыхацкого з огородом и зо всім будынком, гай над Тереховою з одного боку од Алтыновки по ярюк и [...шутков]ский. Ему ж, Карпу, дочці моей меньшей Орині отказую млын на речці Коропі з обох сторон з лісами и з гаями, другий на Тереховой млынок тож з гаями ей же, Орынї, в Алтыновці огорохов два и поле все Орынї. Так теж и двор, где сам живу, з обома огородами и зо всім кгрунтом, в Добротові лежачий, Орынї. Грицкувым дітем, а моїм внукам, Кирику отказую быка, а дівчатам корову и дві овці. А тіло мое многогрїшное по преставленїи дочка моя Орына повинна (*це слово написано двічі. – Ю.М., І.Т.*) по християнску погребти яко то сорокоуста [...] и столи всі пооправлят. А хто бы мів сей мой остатней волі и тестамент сей касоват, з сынов албо з родычов, з близьких и далеких, илы теж перед яким урядом, то таковый мает зо мною расправитися пред нелицемірным судиею егда имат воздает комуждо по ділом и подпадет тому идеже должен (?) рок. На що для ліпшой віри и певности за мої сей тестамент при печати міской и сотницкой, в потомние часы служачий, веліли мы выдати.

В Кролевецю року и дня вышписаного».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 50509. Оригінал, завірений печаткою)

№ 21

1702, серпня 7 (липня 27) і 1711, червня 30 (19). – Батурин. – Випис з батуринських ратушних книг, який містить у собі купчі.

«Випис с книг міських ратуша батуринского.

Року тысяча семсот второго мсця июля двадцят сегого дня.

Перед нами, Димитрием Нестеренком, сотником, Гордіем Хрисановичем, атаманом

городовим, Романом Тимоновичем, войтом, Самуїлом Григорієвичем, бурмістром, батури́нскими, ставши очевисто Исай вмісто отца своего Матвія Ющенка, недавно перед сим змерлого, и Тимуш Сро́кгий, жителі митченковскіи, ясне, явне и добровольне, без жадного примушення зезнали в тие слова: Міючи мы у себе млынок вешняк по половині о едном колі мучном на греблі, сполним коштом нашим засипаной, нижей Роговнлчиного млынка от Сейму на річці, зовемой Тютчой, там же, в Митченках, построений, з ставком в конци тоей же Тютчой учиненним, ловлею рыбною и лозою на ставку будучою, якая лоза особно мні, Тимушу Строкгому, належала, продалисмо его млсти пну Павлу Дублянскому, канцеляристі войско[во]му, за сумму доброй монети личбы литовской тысячу чтиринадцят золотих и, отличівши всі сполна, поділилися з собою, що кому з нас довелося. Зачим яко самих себе, так жен и дітей нших, и приятелей близких и далеких, от того помененного млынка отдаляем и цале оного зрекаемся. А его млсти пну Павлу Дублянскому, канцеляристі войскому, яко посессорові, панюй малжонці и потомком их волно есть и будет оним млиному владіти, дати, продати, даровати, диспонувати и як хотя по своей волі з оного пожитки отбїрати, не дознают жадное и наименшее ні от кого турбациі. А если бы хто міл з потомков наших или з покровних близких и далеких турбацию взновлял, теды мы сами повинни ставши у каждого права и суду и, где тая потреба укажет, пна Дублянского заступати, такую выну кладучи на турбатора и отзовцу неслушного, абы ему, пну Дублянскому, вишей речонную сумму сувито поповнял.

Мы теды, уряд міський батури́нскій, внимателно вислухавши, велілисмо жо книг записати, а з книг слово в слово виписавши, потребующей стороні, пну Павлу Дублянскому, з притисненем печати міской и з подписом руки писарскої видалилисмо.

Лукиян Федорович, писар, рукою.

Року тысяча сімсот первогонадцят мсця июня девятюгонадцят дня над рікою Дніпром у порога Ненаситьца в таборі будучи, продадем греблю, в Митченках лежачую, з млыном вешняком и ставом, як ся в себі мает, его млсти пну Ивану Чернишу, польковникови гадяцкому, за сумму якая есть выражена внутр сего купчого писания моего и вручивши оное его млсти в вічность во свідителство, абы и в потомние времена віра была дана, власною моею рукою на оной купчой подписуюся.

Павел Дублянский, писар полковий стародубовский».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 50686. Оригінал, завірений печаткою)

№ 22

1709, січня 20 (9). – Чернігів. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Его царского пресвітлого величества Войска Запорожского гетман Иоанн Скоропадский.

Вам, войтови села Макова зо всіми тамошними посполитими людми, ознаймуем иж донеслося нам відати, же вы, бунтовничый узявши перед себе способ, самовольне и неналежне хотячи з посполитой в[илама]тися тягости, не хочете державці своему п. Федору Олшанскому, товаришеви войсковому значному, отдавати послушенства. Зачим міти хочем и рейментарско пилно приказуем, абысте яко прежде во всяком найдовалися послушенстви и належитую в подданстві отбывали повинность, тако и теперь ему, п. Федору абысте в оной же подданской найдовалися повинности. Докладаем зась тое, же если бы хто з тяглих вашего села Макова людей ухороняючися от подачек, похотіл до реестрового козацкого вписатися компуту, до которого з давних час не належали. Теды приказуем пилно, абы таких людей яко до компуту и реестру козацкого не приймовано и не вписувано, тако если бы хто насильовне схотіл и упарте о тое старатися, такого позволяем не тилко на худобі, леч и на здоровю карати.

Дан в Вороніжу року 1709 януар. 9

Звышменованый гетман рукою власною».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 57810. Копія кінця XIX ст. рукою О.М. Лазаревського)

№ 23**1709, лютого 6 (січня 26). – Ніжин. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського.**

«Его царского пресвітлого величества Войска Запорожского гетман Иоанн Скоропадский.

Пану полковникові Войска его ж царского пресвітлого величества Запорожского ніжинському з старшиною полковою, п. сотникови бахмацкому и всім як войсковым, так и посполитим, тоей сотні обывателем, кому бы колвек о том відати належало, ознаймуем иж прекладала нам жалобливе через суппліку свою п. Феодосия Мойсієвна, овдовілая жона небожчика п. Андрія Небаби, зейшлого сотника шаповаловского, что за антецессора нашего бывшего гетмана первой остров еї отчизный з сіножатми, под Бахмачем лежачий, отобрано и для кошения сіна до двора бахмацкого обернено, а напотом и част, якая от давных часов з млына там же, в острові под Бахмачем будущого, на ных ишла, третий год тому отнята и туда ж обернена. И просила нас, абысмо по прежнему в владіне оной и остров тот з сіножатми и част тую з оного млына, перед сим на ных отбіраемую, знову привернули и універсалом нашим потвердили. Мы теды, гетман, оказуючи оной наше политоване, взглядом удовства еї, а респектуючи и на войсковие зейшлого малжонка еї услуги и праці, приворочаем оной тие сіножати в зуполное прежнее владіне и часть розміров, з оного млына приходячих, знову при ней заховуем, позволяючи оной як сіножатми, так и частью того владіти и пожитковати. Якую нашу волю и універсалом сим нашим ствержаючи, пилно міти хотим и рейментарско приказуем, абы жаден як з пп. старшини вышписанной, так и нікто инший з войсковых и посполитых, меновите бахмацких обывателей, не важилися оной в отбіраню части з оного млына, на ней належной, и владіню оних сіножатей жадной найменшой чинити трудности и перешкоди.

Дан в Ніжині року 1709 януария 26 дня.

Звыш менований гетман рукою власною».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 50688. Оригінал, завірений підписом і печаткою)

№ 24**1709, вересня 12 (1). – Глухів. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського.**

«Пресвітлійшаго и державнійшаго великого гсдра его црского сшеннійшаго влчства Войск Запорожских обоіх сторон Днепра гетман Иоанн Скоропадский.

Пну полковникові Войска его црского пресвітлого влчства Запорожского ніжинському, старшині полковой, а особливе пну сотникові короповскому з тамошным урядом и кождому, колвек о том відати надлежит, сим універсалным писанем ншим ознаймуем, иж просил нас пан Михайло Забіла, ассаул полковый ніжинский, о надане себі села Райгородка в сотні Короповской знайдуючогося. Мы прето, гетман, слухному его прошенію давши у себе місце, а до того респектуючи на его от молодых літ в Войску Запорожском услуги и заслуги, которые и тепер, застаючи на том ассаулства полкового ураді, неліниво ронит яко тое село Райгородок зо всіми до его принадлежащими кгрунтами и угодиями ему, пну Михайлу Забілі, надаемо. Так позволяем от тамошных посполитых людей всякие повинности и послушенства отбирати. Зачим абы пан подковник ніжинский з старшиною полковою, а особливе п. сотник короповский з тамошним урядом, и нікто з войскових и посполитых всякого чину людей не сміли и не важилися ему, пану Михайлу Забілі, ассаулові полковому ніжинському, в владіню того села Райгородка и в отбіраню от тамошных посполитых людей повинности и послушенства, найменшой чинити перешкоды и трудности. Тут же абы греблю Царувскую по давнему обыкновению общим шарварком допомагано гатит и як належить умоцняти, поневаж тая гребля всім ест до переїзду потрібна, пилно приказуем.

Дан в Глухові септеврия 1 року 1709.

Звыш менованный гетман рукою власною».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 50689. Тогочасна копія. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано «Місце печати»)

№ 25

1713, листопада 17 (6). – Батурин. – Лист-клопотання Івана Гордієнка, батуринського городского отамана, та вїйта Івана Стефановича, до генерального судді Семена Чуйкевича (?).

«Велможний мсці пне судия войсковий енералний, нам велце мстивий добродію.

Ми, ниже подписанный уряд, вносим инъстанцію до велможности вашой пну и млстивому добродієви за сим листоказателем, именно Иваном Марченком, обивателем батуринским, козаком сотні нашой, в таковом способі, иж под час битности на святых мученик Маковой помянутий Иван в ніякого на ярмарок пришелця, прозиваемого Семена, слуги также пна якогось, коня мастю світлогнідого за всім як належит и сідлом и з шаблею купив ціною за полчвартинацят коп коп, которого не тилко вун, Иван, куповав, але и много на тое ест людей, якие его куповали впрод еще сего Ивана, именно Наум Иванович и Васил Брожченко, за которого давали ціну коп одинацят, а виш писаний Иван наложивши ціну и заплатил. И при том велможний и млстивий пне немало ест людей Андрій Бондар и Антон Кравчишин зят, Гарасим Литвиненко и Кондрат Пихоненко и много, которие за того коня пили могорич. Теди напотом видячи его коня, же он на ноги слаб, променял на сей час жителеви глуховскому Никиті за коня гнідого. Которого коня отдал члвікови на віру за чотирнацят коп и тепер того коня, якого коня и в дому тепер не маеш. Теди велце велможности вашой упрошаем, даби Никита гроши чотирнацят коп в его, Ивана, принял за коня своего люб зождал, нім повернеся члвік з дороги с конем. О тое постокротне велможности вашой пна и млстивого добродія за тим козаком Иваном упросивши, в сохранение Гду Бгу зо всем благородним домом велможности вашой поручаем.

Велможности вашой пну и млстивому добродію нижайшие слуги и подножки. З Батурина 1713 мсця ноеврия 6.

Иван Гордієнко, атаман городовий батуринский, Иван Стефанович, вуйт тамошний».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 50697. Оригінал, завірений печаткою)

№ 26

1714, березня 3 (лютого 20). – Митченки (?). – Купча.

«Я, Иоан, поп митченский, настоятел храму Рождества стаго Иоана Крстителя, чиню відомо сим моім записом при людех зацних, на тот час приготившихся, именно при отцу Григорію, свто-вознесенскому митченскому, при отцу Павлу Сиротенкові и при Григорію Кияшці, иж з доброй моей волі продадем свой фолварок за коп осм славетне урожоному его млсти пну Иоану Чарнишеві, полковнику гадяцкому, а стоячий в селі Митченках у межу двора пнского, через двор тилко Лисичин. На що для лучшего имовірія подписую своєю рукою.

Мсця февруарія 20 року 1714.

Звиш менований Иоан Пучъковский рукою власною».

Запис на звороті: «Запис на фолварок Митченковский от отца Иоанна данний».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 50698. Тогочасна копія)

№ 27

1715, вересня 26 (15). – Глухів. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Копия.

Иоанн Скоропадский обіох сторон Дніпра гетман с вірным его царского пресвітлого величества Войском Запорожским.

Пану полковникові стародубовскому, старшині его полковой, а особливе пану сотнику мглинскому с тамошним урядом, и всім козацкого и посполитого полку Стародубовского обывателем и кому о том відати надлежит, сим нашим оззнаймуем універсалом, иж презентовав нам пан Павел Дублянский, сотник новоміський стародубовский, два листы открытие с респекту прежней его явной службы, на уряді полкового писарства будучой, от пана полковника своего ему ж, пану Дублянскому,

данние един на заведение футора построения млына и осажения ку помочи того ж строения слободки на містці (як по розыску высланных полковых, там в Стародубовщині будучи, показалося) и згодном и ни в чом не пенном, то ест на двох урочищах, именуемых Пустые Будища, при річці Елионці, межи грунтами села Лялич и слободки Краснович в сотні Мглынской найдуючиеса, другий на осаженье слободки на грунті, куплею от священника білогощанского и иных тамошних жителей, а до того и пустовском, от пана Покорского набутом, тож в сотні Мглынской лежачом, такою границею от Лісковаго ручайка дорогою, Великодубровянскою по ручай Галуцвіинский и по ручай Дубевский по границу Дубровянскую, зовемую Ляхову, и по границу Красновскую окрісленном, и як на тие дві его Будки строение млына и заведение хутора так и на малолюдное сельце, прозиванием Лопатни, в уїзді Стародубовском будучое, просил нашего гетманского потвержения. Мы, прето, респектуючи на его, пана Дублянского, еще прежные за антецессора нашего бывшего гетмана в канцелярії войсковой и на годности полкового писарства значные услуги, а надіючися, что и на уряді теперешнего сотничества не лїниво тие ж войсковые працы будет отбивати, выдаем ему, пану сотнику новоміскому, сей наш універсал, которого моцу и кріпостью як тие вышенамінные слободки с выразным ограничением с заведенным хутором и построенным млыном в спокойное владіние и вікуистую посессию ему ж, пану Дублянскому, а потом и потомкам его ствержаем, позволяючи в тіх слободках людям селитися из помянутого хутора и млына всякие надлежащие корысти отбирати, яко упомянутое сельце Лопатни в державі ему ж, пану сотнику, конфирмуем, даючи моц там жиючими людьми яко поддаными владіти и до послушенства употребляти, а они в том не повинны спречными быти. В якого того всего спокойном владініи абы никто старших и менших Стародубовского полку обывателей, а барзей пан сотник мглынский не важился чинити трудности и препятія пилно упоминаем и рейментарско приказуем.

Дан в Глухові с канцелярії войсковой септеврия 15 д. року 1715-го.

В подлинном подписано тако: звыш менованный гетман рукою власною».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 52525. Копія другої половини XVIII ст.)

№ 28

1717, липня 27 (16). – Ніжин. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Его царского пресвітлого величества Войска Запорожского обоїх сторон Дніпра гетман Иоанн Скоропадский.

Вам, п. Иоановой Тимошенковой сим нашим одкритим листом обявляем. Поневаж левенские селяне, поддание пна Петра Корецкого, совокупне з козаками того ж села жителями подавали нам жалостную на вас свою суплику, таковую предлагаючи скаргу, что вы о заводи о спорних кгрунтах между селом Меренковкою и между селом Левенкою лежачим, так первой перед судом войсковим енералним, яко и узнанем пна Якова Лизогуба, бунчукового войскового енералним, принявши конечное определіение, (жебы вам од села своего Мереновки, а левенцям од их села по дороге, прозиваемую Зимняк, однюд обїдвум сторонам, не переступуючи оной, кгрунтами владіти) и переступивши тое дорожное урочище, веліли землю левенскую зораты и засіяты; в чом преречонїи левенские селяне просили у нас справедливосты. Теды мы, принявши их жалобу, яко того не похваляем в. мсти, же закрилистеся над судовую росправу на особливую турбацию нашу в кгрунта, левенцям определіение, вступи-ти, так пилно и сурово приказуем, абысте не тилко до моеї землі, якая од Левенки за дорогою Зимняком лежит, вперед не иньтересовалися, леч и скопщини з поля тамошнего неслушне чрез самий упор засіяного, левенцям взяты не збороняем. Если ж бысте еще в якую противность дерзнули входитьи над сей наш указ, то декляруем, же болшую собі понесете утрату и турбацию.

Дан з Ніжина юля 16 року 1717.

Звыш менованный гетман рукою власною».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 53292. Тогочасна копія)

№ 29

1720, травня 18 (7). – Слідство по кримінальній справі.

«Року тисяча сімсот двадцятого мсяця мая сегомо числа.

На уряді ншом полковом яко и городовом прилуцком, пред нами Михайлом Григориевичем, обозним полковим и наказним полковником прилуцким, Григорием Николаевичем, атаманом городовим, Евстафіем Мойсіевичем, войтом, Павлом Шинкгірієм и Василем Кузменком, бурмистрами, был допрошуван Иван Грищенко, козак сотні Варвинской, жител дюгтяровский, з якої причини он жону свою на смерт убил. Теды оний на килкакратное наше питане одказал, же отнюд праві не помню и якої причини тое учинилося забойство, поневаж тогда збитечне пяний был.

Мы, прето, хочячи розискати совершенно о том забойстві, велівши изшукати пред себе дівчину, служебку помянутого Грищенка, которая по имени зовется Мотра (поневаж тилко и семі в его было), питалисмо єї чи свідома она, з якої причини господар єї жону свою убил. Теды она признала так: на самий Світлий ден Воскрсения Хсва пошедши господар мой з своею жоною ополдні до корчми пнскої, пили до самого вечера горілку и господар, пришедши передом до господи, звалился перед воротами своїми на дорозі. Которого увидівши члвік иванковский (якого имени и прозвания не знаю) и увойшедши у двор, сказал мині, что лежит господар мой пред воротами. Я викликавши Демка, брата господарского по отцеви родного, увела з ним господара своего у сінці и он зараз у сінцах (поневаж велми бил пяний) звалившись, заснул, а же мало згодивши и господиня пришедши, тож пяная, лягла на задворках и заснула. По заході зас слонца уже на смерканю пришедши и нам Юско Луценко, тож жител дюгтяровский, збудил господара моего и стал питатися: где жона его если дома или ніт. Поневаж, мовит, треба мні роспитати: за що драгун жону мою побил. И господар мой сказал: я праві не знаю, где она найдется. Теды Юско стал мене питати о оної господині и я сказала же на задворку лежит. И оний Юско пошел з господаром моім и найшовши на задворку спячую, збудили и стал помянутий Юско питатися єї: за що драгун жону побил. Так она сказала ему, же увидівши, мовит жона твоя у окно[...] мноє, что драгун мене пяную стал зневоляти до блудодіяния в корчмі в которой на той час нікого иного не зходилося, стала кгвалту кричат, так оний драгун, вибігши на двор, побил єї за тое. Якие слова почувши єї господар, там же з Юском стоячий, сказал, аж ти праві такая доб[...], вдарил єї сидячую ногою в чоботі будучую у шоку и кгда она од того удару звалилася, так он довольно стал єї бити и бил сколько хотіл ногою, од которого заледво помянутий Юско з Грицком Безченком, туда ж на галас пришедшим, оборонили. И когда оний Юско з Безченком пошли з двору, так он и ворота засунул. А господиня с того містца уставши, звалилася под кошарою. Я пришедши к ней, почала одігати свиткою, и она ко мні промовила: одігай праві, не одігай, а уже я не буду жива и с того містца уставши, пошла в загородку ховатися. А он пошел за нею слідом и я почала его просити, жебы поперестал уже бити. Потом малое дитя стало плакат в хаті и я господара оставивши, отойшла в хату и того уже не відаю, если найшедши, єї бил болш или ніт. Тилко взявши поясом под руки, виволі(кши) на дривотню, и стал мене кликати: иди, мовит, до своей господині, бо до мене не хоче говорити, ти, мовит, клич: нехай йде в хату. А когда я вийшла на двор и стала кликат єї, так она ні одного слова не промовила, тилко еще мало жива була и взявши оную з господаром, уволокли в хату и положили на землі, а потом, мало згодивши, положили на полу и она я як влягома и живот свой скончила.

Призвавши теж Юска Луценка, тож жителя дюгтяровского, пред себе, питалисмо его: если ходил он за яким ділом до Ивана Грищенка и чи виділ як бил помянутий Грищенко жону свою. Теды оний Юско признал так: на самий праздник Воскрсения Хсва ходил я уже на смерканю до Ивана Грищенка для роспитаня господині его: за що драгун жону мою побил, поневаж она при том била, и избудивши его в сінцах, ходил з ним жони его питатися, которая тогда на задворку спала. Теды она сказала, же за тое, мовит, єї драгун побил, что не допустила ему з мене, пяной, глумитися. Якие слова почувши од єї, муж оної вдарил єї ногою, у чоботі будучою, у шоку. А потом, кгда она звалилася, бил єї ногою довольно, где пришедши Грицко Безченко

и мачоха оного Грищенка стали говорити: не забивай ти, Иване, жони своей, она по невинности своей завтра может оправдаться и, взявши его, увели в хату, жеби болш не важился бити. Теды помянутый Грищенко одказал, же завтрашнего дня хиба жону мою побачите мертвую, а не живую, и кгда мы вийшли з двора его, так он и ворота в своем дворі забил и уже того не відаю, если был и болш еї или ніт и на завтрашний ден почувли, что оная померла.

Потом зас Мари Ющенковой питалисмо: за що еї бил драгун. Теды оная отвітила так: на праздник Воскрсния Хсва надвечор йшла я против овец и когда пришла против корчми пнской, зачула там крик. На который пришедши к корчмі, одчинила окно и увидівши, что драгун, прозиваемый Матях, борукается з жоною Ивана Грищенка, хотячи юй учинит квалт, я стала его просити, чтоб дал юй покоуй, поневаж то, мовит, жона не таковая, щоб міл насміхатися. А потом видячи, что он не покидает, учинилам окрик и он тогда уже еї оставивши вибіг на двор и стал мене нещадно бити. Питалисмо теж оною Ющихи: чи не відает она, чога ради сама жона Грищенкова осталася в корчмі. Теды оная отвітовала, же я, мовит, з ними в компанії не була и не виділа, чога рады осталася, тилко чула од шинкара и шинкарки, что оная Грищенкова упившиися велми и не могучи до господи своей дойти, лягла в корчмі спати, а оный шинкар и шинкарка собі також на особном містцу ляглы и оный драгун заставши еї в корчмі спячую, стал бил еї зневоляти до гріху вшетечного и она ему не призволилася.

По всем тож питалисмо Юска Луценка и жони его: чи честно покойная Иваниха Грищенкова мешкала. Теды они под совістю хрстіянскою сказали, же и пошла оная замуж, то нічого худого по ней не чувати било.

Мы, прето, висше писанный уряд, вислухавши такового предреченних признатя, казалисмо до уваги звірхнійшой власти записати в ратушу прилуцком року и дня специфікованих.

Михайло Григориевич, обозный полковий прилуцкий».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 53974. Оригінал, завірений підписом)

№ 30

1721 (?). – Рахунки Андрія Горленка.

«Копия.

Виклад червоних.

Ясневелможному дадем червоних тридцять.

Тернавскому тридцять.

Полуніцкому тридцять.

Писару енералному червоних чотири.

Андрію Марченку на тот час сотнику глуховскому шість червоних.

З тих червоних:

Покойный ясневелможный перво дал червоних 20.

Другим разом дал сорок без трох.

В подлинном подпис: А. Гор[ленко]».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 54103. Тогочасна копія)

№ 31

1722, вересня 29 (18). – Ніжин. – Лист ніжинського полковника Петра Толстого до конотопського сотника Григорія Костенецького.

«Мой ласкавий пртель пне сотнику конотопский.

З листовного в. мс. донесеня, же козаки числом вусімдесят члвіка, которіи за покойного ясневелможного пна гетмана палубничими и конюшщами були в селі Поповці, сотні в. мс. найдуючиеса, весма не хотят заровно з протчіими козаками общенародних нуж двигати и чинит помоществования, увістилисямося и требуеш в. мс. себі ншего настановления и указу. В отвіт прето в. мс. предлагаем, что мы будем еще о тих палубничих и конюшщих до пна гетмана наказного в Глухов писати и який на тое от его получим резон, не оставим и в. мс. извістии учинити. А что пишеш в. мс., же многое товариство, до оних под протекцию поудававшис, противни, в чом позовет

случай зостават и не хотят належитой своей войсковой службы отбувати, то в том уже великое в. мс. нерадение и оспалост. За що яко в. мсти чиним, тим приказуем, абыс всіх тих козаков, которие з подсотні поухилияс, назад по давному до сотні при-вернул, да и впредь бы не допускал им до такого самоволства забыратис, упоминаем.

З Ніжина септеврия 18 д. року 1722.

В. мсти зичливий пртель его императорского влчства Войска Запор[озкого] полковник ніжинский Петр Толстой.

Адреса: «Моему ласкавому приятелеви пну Григорию Костенецкому, сотникові конотопському, подати».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 55025. Оригінал, завірений підписом і печаткою)

№ 32

1722 р. – Ніжин (?). – Свідчення злодія Федора Романенка (регест).

«1722 г. Вор Федор Романенко показал, что будучи пойман в Сумах с поличным, отдан был «до секвестру, где по суду урядовом питан бывши кнотовим боем, зостал означен врізанием уха и за місто катом вигнан». Потом он пойман был в воровстві в Ніжині и суд полковий приговорил его: «стосуючися до права посполитого злочинцов таких карати повеліваючого, хочай он, Федор, достоин был смертного караня, еднaк для молодых літ его, надіючися, же может покаяться и перейти от тих злих своих учинков, животом даровал и всказал перше киями до полусмерти на мосту бити, а потим, означивши его, Федора, урізанием носа, мистром (?) з міста вигнати».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 53971. Регест документа, записаний рукою О. Лазаревського)

№ 33

1722 р. – Супліка Мирона Юрченка, отамана стаенного, і Федора Семивола, отамана палубничого, та ін. наказному гетьману Павлу Полуботку.

«Велможний мсці пне полковнику черніговский на містцу гетманском резидуючий, нам велце премлстивійший пне и благонадежнійший добродію

Мы, атамани стаенний и палубничий зо всім сколка товариством ншим, падши убо до стои ног велможности вшей премлстивійшему пну ншему мсти просим в том: служачи ми за преждних гетманов як и за покойного ясневелможного пна служилис-мо, досмотруючи верхового стада и на оное сіно кошовали и для корму возили, також и на палубах когда ясневелможний пан в якую дорогу поход міет, ходили и под такою протекцію и по сие время мешкали. А сего часу без відома велможного его млости пна полковника ніжинского под сотню Конотопскую притягнуено нас и нами отпра-вуется почта, стойка и прогони безчередно за всю сотню от Покрови Престия Бдци, а тепер с куреня стаенного назначили у войско козаков десят, а с куреня палубного козаков десят, тилко ж велможний и пне за убожеством ншим тоей служби не можем отбувати и под такою протекцією як пошлет Гсдь Бг новоизбранного ясневелможного пна готови служити. О такую мльсть велможности вшей, премлстивійшаго пна ншего, пренайпокорнійше просячи, а получивши оную, должны зостаем до жития ншего про здравие и щасливое велможности вшей премлстивійшаго пна ншего пановане Гсда Бга благати, будучи назавше велможности вшей, премлстивійшему пну ншему, пренижайшие подножки

Мирон Юрченко, атаман стаенний, с товариством.

Федор Семивул, атаман палубничий, с товариством, жители села Поповьки».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 55029. Автограф. Запис зверху документа: «Пол[учено] юня 11 д. 1740 году, записан декабрия»)

№ 34

1723, лютого 21 (10). – Глухів. – Наказ ГВК конотопському сотнику Григорию Костенецькому.

«Нам зичливий приятелю пне сотнику конотопский.

Мирон Юрченко, стаенний, и Федор Семивул, палубничий, атамани з товариством

своім, жетели села Поповки, прекладали нам чрез супліку свою, что в. мст будто без відома его млсти пна полковника ніжинского, привернувши их до сотні в ннішний поход Терковский з куреня стаенного десять члвк, а з куреня палубничого такое ж число опреділил марширувати. А суплікуючие як за прежних гетманов, так и за покойного гетмана Скоропадского стада верхового войскового досмотрували и сіно на тих коней сами ж кошували. А когда самому гетману гетману случается поход и суплікуючие на палубах ити повинни, жебы теде и од ннішнего походу были волни, просили ншого до в. мсти указу. Теде мы, розсуждаючи, же если по млсти императорского влчства избрати нового гетмана нам позволено будет и оному указан будет куда поход, то на палубах на яких суплікуючие ходят, не было б кому ехати, з тих мір жадаю (?) в. мсти абы их суплікуючих (*це слово закреслено. – Ю.М., І.Т.*) до ннішнего Терковского походу не веліл виправовати и жебы оны по прежнему до чого опреділені, того б свого звания и пилновали, приказуем.

З Глухова февр. 10 д. року 1723.

В. мсти зичливіе пртелі».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 55030. Тогочасна копія)

№ 35

1727, березня 30 (19). – Батурин. – «Доношение» батуринського сотника Федора Стожка в ГВК.

«В енералную малоросійську войсковую канцелярию

Доношение

Сего 1727 году февраля 10 дня получил я, нижей именованный, з енеральной малоросійской войсковой канцелярии ея императорского величества указ, даби зехати в Конотоп по ділу Василя Комашки, дозорци млинов подлипянских, з швакгром его Михайлом Олешенком, жителем конотопским, заводному и розискат подлинно свідетelmi и писменними доказателствами, а именно 1. О побої челобитчику Василю Комашці от отвітчика от отвітчика (*слова «от отвітчика» написані двічі. – Ю.М., І.Т.*) Михайла Олешенка при церкві ставшомся; 2. О побої жені отвітчиковой от челобитчика учиненному; 3. О допросу тещи челобитчиковой подлуг декрету майстратового ніжинского; 4. О осми копах у Якова Самборского, отвітчиковом узятих; 5. О одинадцяти копах у жени челобитчиковой отвітчиковом взятих; 6. О коні половом отвітчиковом отвітчиком у челобитчика на борг взятом, да и подлуг реестру отвітчикового за двадцят и за полчварти копи (?) у челобитчика імючогося, а особливе о листу писанном з Ніжина до сотника конотопского и до старости подлипянского Купцевича. Також о сліпоті коня, которого отвітчик челобитчику за спустош гаю заставил, да и о протчем покажет челобитчик. И я по оному ея императорского величества указу сего марта 4 дня зехавши туди в Конотоп, о вишше писанном чинил розиск и что з розиска показалося, тое за руками истца, отвітчика, жителей при сем доношеніи отсилаю в енералную малоросійську войсковую канцелярию

Нижайший слуга и подножок Федор Данилов син Стожок, сотник батуринский.

А вмісто его по его велению подписал сотенний батуринский писар Иосиф Рижий».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 50823. Тогочасна копія)

№ 36

1729, до травня 1 (квітня 20). – с. Попівка (?). – Супліка священника Мойсея Кривецького і всіх парафіян с. Попівки до гетьмана Данила Апостола.

«Ясневелможний мсці пне гетмане Войск Запорожских, велце нам премилостивійший пне и всеблгонадежднійший великий добродію.

Мы, единостайне сотні Конотопской села Поповки на урочищи, прозиваеом Каріковци, козаки сотенные и конюшовци и палубничие мешкаючие, еще прошлого 728 году в намірении нашом чрез поважнійший рейментарский ясневелможности вшой (до ясне в Бгу преосвященного архиепска киевского) писаний лист о строение новой церкви и до оной достойного и нам желаемого в священники ест архипастира

благословение получили и потому в начале Гспду, во блгое поспішествующу, церков во имя Всемиловитва Спса стрійтся и вже знатно надстроїлас. Леч для достроения оной единым своим куточком купленої деревні иміючоїся у устечку (без помощи тамошних нших поповцов) не можемо вивезти, а прежняя церков, и нні стоячая, поповцам за обще строена и околичние села по указу чинили у воженни дерева помоч. Того ради всі единостайне до поважных стоп ясневелможности вшой падши, за поважнійшую в начинании діла ншого до архипастира инстанцию з доземним поклонением благодарствие приносячи, поважного рейментарского до пна сотника конотопского універсалу просим такова: даби и оние всі селяне нши и вдруг (!) мешкающие села для достроения церкви по своей возможности в вивозі дерева учинили нам вспомошествование. А мы за полученную и нні надеждную рейментарскую млсть всісмо со женами и дітми ншими до конца жития ншого должны за долголїтное и щасливое ясневелможности вшей пноване Гсда Бга и Матер Бжию денно и ношно блгати, назавше застаючи ясневелможности вшой, нам всенадежднійшому добродію, всенижайшие раби и подножки

Смирений иерей Моисей Кривецкий каріковский.

Кузма Салогуб, Иван Тищенко, ктитори, зо всім братством».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 55033. Оригінал. Запис зверху документа: «Под[ано] апріл[я] 20 д. 1729»)

№ 37

1731, листопада 26 (15). – Глухів. – Універсал-наказ гетьмана Данила Апостола отаману жолдаків.

«Атамане жалдацкий з товариством.

Андрея Негейфля, капитана вшего, любо на время от команды жолдацкой отставилисмо, однак разсудивши, что в той команді надлежащаго правления без определения при оной капитана не будет, по-прежнему ему, Андрею Негефелю, полиценна от нас над вами камманда, которому міете яко командіру своему во всем, что надлежит до службы ншой, отдават послушенство и повиновение. А он, Негефель, подлуг данной ему от нас инструкции повинен спрововатис и по оной надлежащее чинит исполнение, опасуясь на себе от нас гніву и неотпустного штрафу, обявляем.

З Глухова ноеврия 15 дня 1731 года.

Ея императорского величества Войска Запорожского обоїх сторон Дніпра гетман и кавалер Д.Ап[остол]».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 51207. Тогочасна копія)

№ 38

1738, грудня 16 (5). – Костеничи. – Лист Христины Ракушки-Романовської до Петра Іскрицького.

«Мсці пане Іскрицкий, мні велце мсцівый пане и блгодітелю.

Был посланный от в. мс. мс. пана з листом о озерку Слабоні, якобы я воровским способом оное неводком тягнула. А я прежде сего в небытности в. мс. мс. пана послала лист велможного его милости пана Жоравки, пана полковника стародубовского, в котором позволено оное озерце тягнут. И сіно наше забрал староста или другые, которые люде в мс. м. пан чи за відомом вшим или ніт. Тепер на лист в. мс. м. пана отвїт чинячи: прошу всепокорне оного мні озерца тягнут не поборонить. За що впрעד всезичливе отслуживати должны.

В. мс., м. м. пана, и блгодітеля всіх добр всезичливая Христина Иванова Ракушка Романовская.

З Костенич декемврия 5 д. 1738 року.

Ежели ж в. мс. м. пан весма не хочете оного озерца Слабоні нам позволити тягнути, теди покорне прошу принамній так позволити и на власть полковничюю, и в. мс. м. пану, и нам тут же по любви елико сущой хрстианской пожаловати тягнути».

Адреса: «Его млсти пану Петру Іскрицькому, товаришеви Войск Запорожских бунчуковому, моему велце м.пану и особливому блгодітелеви, всепокорне».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 57479. С. 165-167. Оригінал)

№ 39

1743, липня 1 (червня 20) . – Адамівка. – Лист Наталі Розум (!) до сина, графа Олексія Григоровича Розумовського.

«Вселюбезнійший сину мой Алексій Григориевич.

Прежде сего писала я к вам, любезнійшому сину, об обозном бившому полковому черніговскому Ивану Сахновскому и сотнику бившом менском Якиме Сахновскому. Которой обозний обрѣтается в Санкт-Петербурхи, о(...)*ставлении илі в чем они вас, любезнійшого сина моего, просят. Того для и нні вторително вас, любезнійшого сина моего, прошу: в чем они же бившие обозний и сотник Сахновские вас же, любезнійшого сина моего, просят не оставить и содержать в високой своей милости. В чем я надежна будучи, з Божиим и моим родительским блгословением пребывая, в незабвении моих матерских молитвах вас оставлю (?), остаю навсегда

1743 (?) году юня 20 дня. Адамовка».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 57479. С. 122. Тогочасна копія)

№ 40

1746, квітня 23 (12). – Глинськ. – Зізнання Оришки Кравець у дітовбивстві.

«Копія.

1746 году априля 12 д.

Представленная при писменном виду прикащиком андріевским Костантием Соколовским в сотенное Глинское правление дівка в оном сотенном правленіи доброволно, допрашиванна, сказала: яко имя ей Оришка Кравцівна. Родилась она от отца своего Якова Кравця в селі Хоминцях, где в Хоминцях по разних людех з отцем своїм и маткою живучи по сусідах в возраст пришедши, искаючи себі місця, прошлого [1]744 году пришла она, Оришка Кравцівна, добротом в Глинск до Якова Жуковского, тогда будучаго значкового, а нині бунчукового товариша, служить. В которого Якова Жуковского, живучи поденщиком, за наем от оногo [1]744 года работала. Прошлого же [1]745 году в Петров пост пошла она, Кравцівна, з двора его, Жуковского, в вечер между челядь гулять. Где гуляючи, зойшедшись з нею козака глинского Матвія Губки син Иван, откликав на сторону ея от челяди и стал подмвлять, чтобы она от того Василя Винника, кой еї засватал бил, откинула, обявляя ей яко за себе во жену взять хочет и в тое время взявши ея, повел в свой огород и тамо в огороді насилно с нею беззаконний грѣх в иміючойся в оном огороді соломі учинил. И от того часу с ним, Иваном Губченком, много грѣх творила, от чего и бременна стала, а боліе онаго Ивана Губченка ни с ким она, Кравцівна, таковаго беззаконного грѣха не иміла. А сего [1]746 году априля 5 д., видя себе яко уже міет от нея дитина родитися, убоявшись того, живучой в наймах в означенного Якова Жуковского, жені Гапки Вовчарки обявляла яко міет бежать. Которая Овчарка говорила ней, чтобы бежавши, ишла прамо в Андреевку, мовлячи: там де в Андреевки будеш в приказщика жит. Почему она, Кравцовна, ночью тайно от него, Якова Жуковского, и бежала и пошедши за урочище зовемие Дашки, тамо в лісі, не відает под чіим огородом, дитя родила живое и убоявшись, чтобы того (!) от ней родившагося дитяти никто не увиділ, виломивши с плоту паличку, оной дитини шию наскроз до горла проколола, от чего оная дитина и умре. Которую уже неживую под тім огородом под яким и родила, под тином положивши, листям и землею нагребла и с того міста чрез село Гудими пошла прамо в село Андреевку, где в Андреевки у чоловіка, а як тому чоловіку имя и прозвание не знает, упрохалась на ноч. В которого два дни и дві ночи была, откуда прикащиком тамошним андріевским взята и в сотенное Глинское правление предъставленна и что показала, то самою правдою на том во місто себе упростила подписатись.

В подлинном подписано:

К сему допросу во місто Оришки Кравцовни яко неграмотной по ея прошению житель глинский Григорий Томашенко руку приложил.

С подлинним допросом сводил писар сотенный глинский Павел Николаев».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 54037. Тогочасна копія)

№ 41

1752, лютого 17 (6). – Глухів. – Універсал гетьмана Кирила Розумовського.

«Копія.

Ея императорского величества (*тут подано повний гетьманський титул.* – Ю.М., I.T.) Кирилл Разумовский.

Гспдам генеральной малороссийской старшині, полковникам, бунчуковим и войсковим товаришам, полковой старшині, сотникам з їх урядами, а особливо полковникові прилуцкому с полковою старшиною, сотниками, а паче сотникові варвинскому з сотенною старшиною, и кому відати належит, сим нашим універсалом обявляем: бунчуковий товариш Федор Демянович поданим нам доношением представляя предков своїх, діда и отца и его самого многие з начала 712 года понні вірно и безпорочно отправление всероссийскому престолу в войску малороссийском ронение войсковие служби и что де за оние хотя и жаловано ему, Демяновичу, половину селца, то есть восемнадцать двориков полку Ніжинского в сотні Прохорской, точию де з тіх восемнадцати двориков не толко по его характеру себе содержать, но и служби войсковою отправлять против протчих своей братті бунчковых товарищей он, Федор Демянович, не в состоянїи находится, просил о награжденїи его за ті предков и самого его в войску малороссийском ронячие войсковие служби и з свободних войскових посполитих дворами, нашего разсмотрения. И мы, респектуючи на оние предков его, бунчукового товариша Демяновича, и самого его войсковие служби, по данной нам от ея императорского величества власти опредляем ему, бунчуковому товаришу Федору Демяновичу, для ліпшого дому его снабдїния и себе с наслідниками исправления к войсковою служби в полку Прилуцком местечко Варву, в котором по ревизїи 751 году сорок дворов свободних посполитих числило, со всіми, к нему принадлежащими грунтами и другими посполитскими угодиї, в вічное и потомственное ему и наслідникам его владіние (кромі живущих в том містечке Варві козаков и их козачих грунтах и угодиї, кої при своїх волностях и владіниях ненарушимо содержати быть должни) и сим нашим універсалом ему, бунчуковому товаришу Демяновичу, оное містечко Варву со всіми к нему принадлежностями, грунтами и угодиї посполитскими в вічное спокойное и неподвижное владіние утверждаем, повелїваем, дабы полковая прилуцкая старшина полковая, сотники и никто отнюдь в том владенїи никакова помішателства чинити не дерзали, а войт тех посполитих людей со всім посполством ему, Демяновичу, и наслідникам его были б послушни и подданические должности и повинности отправляли безпрекословно. И за обявлением в полковой прилуцкой канцеляриї сего нашего універсала в оном містечку Варві всіх свободних посполитих с принадлежащими к нему грунтами и угодия отдачу ему, Демяновичу, учинити в оной полковой канцеляриї чрез нарочного старшину. Во укріпление всего того сей наш універсал за подписом нашим и печатю национальною малороссийскою.

Дан в Глухові 1752 году февраля 6 дня.

В подлинном тако:

Гетман граф К. Разумовский».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 50762 Тогочасна копія. В кінці документа намальоване коло, в середині якого вписано «Місто печати національної». Запис на маргінесі: «Записан в протоколной книги под № 901»)

№ 42

1767, лютого 4 (січня 24). – с. Сварків (?). – Розписка-зобов'язання священника Івана Білокожа (?).

«1767 году генваря 24 дня я, ниже подписавшийся своеручно, дал сию росписку его велможности генеральному подскарбию гдну Якову Марковичу в том, что за утверждением мене от его ясне в Бгу преосвященства архипастирскою грамотою о битїи мнї настоящим в селї его велможности Сваркови приходским сщеником должен я всегда его велможност яко гдна своего и дом високопочтенний его велможности почитать и честь отдавать и малїйшой противности и оскорбления не оказивая и промислу никакого, с которого ущерб би могл его велможности оказатис не буду некогда

иміть, а доволствоватис з приходу и с определенноу грунту на щеника, як прежние щеники доволствовалис. От прихожан излишних доходов не должен буду вимагать и взимать, но что надлежит указное толко взимать имію без всякой их обиди и с ними, прихожанами, должен буду обходитис честно, никакого сору и драк не оказивая, но обучать их и наставлять по своей иерейской должности, в благоговеніи, честном житіи повинен буду и во всем себе весть так имію и должен як архипастирскою грамотою мні притверженно будет. В чем и своеручно подписался с такимов обовязательством, что ежели би я вишеписанному в чем-либо не устоял, то должен буду того прихода лишитис. К сей росписки умершого щеника Петра Кохановского (?) зять его Иван Павлов Билокож виш подписался своеручно».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 20919. Тогочасна копія)

№ 43

1786, листопада 22 (11). – Свято-Онуфріївський монастир в Жаботині. Рапорт ігумена Мелхиседека Шаховського до слущкої духовної консисторії про ігуменів та ченців обителі (регест).

Ігумен Мелхиседек Шаховський походив з козаків Чернігівського полку, був уродженцем містечка Понорниці, сином сотенного отамана Стефана Шаховського. Навчався малюванню й архітектурі і сам навчав. Постриг прийняв у 1765 р. у Софійському монастирі Києва, в 1770 р. став ієродияконом та ієромонахом. У 1775 р. він керував будівельними роботами, посилався в єпархіальних справах до Москви, у 1782 р. митрополитом Гавриїлом Кремянецьким призначений ігуменом, а у липні 1785 р. переведений до Свято-Онуфріївського монастиря. З 1786 р. був також протопопом смілянським, черкаським та жаботинським.

37-річний чернець Клавдій (майбутній ігумен цього монастиря) був уродженцем містечка Салтикової Дівиці Ніжинського полку (суч. Куликівського р-ну Чернігівської обл.).

(Приватний архів о. Ю.Мищика)

о. Мищик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трьохсвятительська, буд. 4, м. Київ, Україна, 01001).

Yuriy Mytzyk – Doctor of History, Professor, Chief Scientist at the M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (vul. Trokhsviatytelska, bud. 4, m. Kyiv, Ukraine, 01001).

Тарасенко Інна Юрїївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трьохсвятительська, буд. 4, м. Київ, Україна, 01001).

Inna Tarasenko – Candidate of Historical Sciences, researcher at the M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (vul. Trokhsviatytelska, bud. 4, m. Kyiv, Ukraine, 01001).

Дата подання: 10 листопада 2019 р.

РОЗВІДКИ

УДК 94 (477) «19»

Олександр Пилипенко

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ УНІВЕРСИТЕТІВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У ХІХ СТ.

Наукова стаття присвячена вивченню соціально-правового становища викладачів університетів України у ХІХ ст. Детально проаналізовано їхні професійні права, право на працю, відпочинок, належні умови праці, оплата праці. Проведено порівняльний аналіз правового становища українських викладачів вищих навчальних закладів з викладачами університетів Західної Європи. Окреслено подальші напрямки дослідження даної теми.

Ключові слова: університет, викладачі, професор, права, статус, статут, Міністерство народної освіти, ректор, вчена рада.

На початку ХІХ ст. в Україні виникає професія ученого. Кількість науковців постійно збільшувалася. Формується українська науково-педагогічна інтелігенція. Епоха царювання Олександра І являє собою важливий період в історії університетів Наддніпрянської України. В той час у Російській імперії майже одночасно були відкриті чотири імператорські університети: Дерптський, Казанський, Віленський, а також перший університет на території Наддніпрянської України у Харкові¹. Управління цими новими університетами було організовано на засадах автономії, які забезпечували цим вищим навчальним закладам значну самостійність і внутрішню свободу.

Діяльність Харківського університету регламентував Статут, виданий 5 листопада 1804 р., за яким університет поділявся на чотири відділення (факультети): етико-політичних наук (7 професорів), фізико-математичних наук (8 професорів), медичних наук (6 професорів) і словесних наук (7 професорів)¹. Статут визначав і основні вимоги до науково-педагогічних працівників. Він дозволяв займати професорські посади ученим, які не мали наукового ступеня доктора наук. Тому навіть такі відомі учені, як перший ректор Харківського університету І.С. Рижський, І.Е. Срезневський, Т.Ф. Осиповський, І.Ф. Тимковський, Г.П. Успенський починали діяльність на професорських посадах, не отримавши докторського ступеня. Тільки починаючи з 1819 р. для заміщення посад ординарного чи екстраординарного професора обов'язковою вимогою стала наявність ступеня доктора наук, а для зайняття посади ад'юнкта належало мати науковий ступінь магістра. Ця норма була закріплена і в наступному університетському Статуті 1835 р.².

На посади професори обиралися радами терміном на чотири роки. Заміщення вакантних посад відбувалося за рішенням Ради університету. Претендент повинен був

1 Пилипенко О.Є. Система освіти в Україні на рубежі ХІХ – ХХ ст. // Київська старовина. 2004. № 6. С. 35.

2 Устави імператорських Московського, Харьковского и Казанского университетов [5 ноября 1804 г.] // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1802–1825). СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1864. Т. 1. Стб. 268 – 269. (Стб. 264 – 301).

представити свої наукові праці і прочитати три пробні лекції. Професори і ад'юнкти затверджувалися особисто міністром освіти, а лектори іноземних мов та учителі мистецтв призначалися на посади попечителем. Після 25 років викладацької роботи в університетах імперії професор отримував звання «заслуженого» і міг скористатися правом на отримання пенсії у розмірі повного посадового окладу³.

Університетські статuti висували різні вимоги до кандидатів на науково-педагогічні посади, а також чітко визначали посадові обов'язки викладачів. Так, обов'язки професорів Статутом визначені були наступним чином: вони повинні були викладати курси, поєднуючи за необхідністю теорію з практикою, поповнювати їх новими науковими відкриттями, зробленими вченими в Європі, а також здійснювати керівництво роботою ад'юнктів. Кожен професор повинен був за рішенням Ради обрати у якості навчального посібника власну книгу або працю іншого автора і нею керуватися під час читання лекцій. Курси потрібно було завершити у чітко визначений термін. Окрім нормативних дисциплін, Рада університету могла призначити додаткові предмети і доручити їх викладання екстраординарним професорам або ад'юнктам. Професори, які не мали слухачів, повинні були повідомити Раду, якою корисною для університету справою вони будуть займатись. Рада ж, у свою чергу, могла їм доручити «візитацію» гімназій і училищ навчального округу або відправити на стажування за кордон у «наукове подорожування»⁴. За своїм статусом ад'юнкти були помічниками професорів, під керівництвом яких вони займалися наукою, заміщували останніх у випадку хвороби і викладали самостійні курси. Найкращих ад'юнктів Рада періодично обирала в екстраординарні професори, і вони отримували надбавку до окладу з власних коштів університету⁵.

Проміжну ланку між ординарними професорами і ад'юнктами становили екстраординарні професори. Професійне становище цих науково-педагогічних працівників в усіх університетських Статутах дореформеної доби було недостатньо чітко визначено. Так, у Статуті Київського університету 1842 р. не наводилося чітких професійних вимог до екстраординарних професорів. Лише зазначалося, що на цю посаду призначалися особи, коли «другорядність дисципліни не потребувала окремої ординарної кафедри» або коли Рада університету не мала серед кандидатів учених, гідних для обрання на посаду ординарного професора. Але у той же час від екстраординарних, як і від ординарних, професорів вимагалось володіння докторським ступенем. Статuti передбачали, що загальне число кафедр мало дорівнювати відведений штатом сумарній кількості ординарних і екстраординарних професорів. Тобто, екстраординарні професори були, як і ординарні, очільниками кафедр, а, отже, за своїм правовим статусом стояли ближче до ординарних професорів, ніж до ад'юнктів, становище яких в університетах чітко визначалося як «помічників професорів». Способів призначення на професорські вакансії було два: обрання Радами університету і призначення Міністерством народної освіти.

Саме у Статуті Київського університету 1842 р. вперше у Російській імперії з'являється новий інститут підготовки до професорства – так звана доцентура. У загальному Статуті російських університетів 1835 р. її ще не було. Після розповсюдження доцентури у 1843 р. в усіх університетах імперії тодішній міністр народної освіти С.С. Уваров пояснив необхідність її запровадження так: «Для заміщення вакансій професорів і ад'юнктів в університетах часто не виявляється гідних кандидатів. Причиною цього можна вважати те, що здібним молодим людям, які бажають присвятити себе науковій кар'єрі, немає в наших університетах можливостей для підготовки до майбутньої професії, і тому більшість з них вимушені залишати наміри служити за

3 Общий Устав императорских российских университетов [26 июля 1835 г.] // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1825 – 1855). СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1864. Т. 2. Отд. 1 (1825 – 1839). Стб. 754 – 756. (Стб. 742 – 769).

4 Уставы императорских Московского, Харьковского и Казанского университетов [5 ноября 1804 г.] // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1802 – 1825). СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1864. Т. 1. Стб. 270 – 271. (Стб. 264 – 301).

5 Там же.

навчальною частиною. Недоліки ці були б усунені введенням при університетах посади позаштатних викладачів, внаслідок чого утворився б «розсадник» професорів, з якого можна було б обирати осіб, відомих своїми знаннями і даром викладання, для заміщення штатних вакансій, у разі їх виникнення»⁶.

Отже, Статут Київського університету дозволяв Раді університету порушувати питання про дозвіл викладачу, який володів науковим ступенем магістра чи доктора, читати лекції з окремого предмета з присвоєнням йому педагогічного звання доцент. Доценти перебували на державній службі, але не отримували регулярної заробітної платні. У разі досягнення успіхів у науково-педагогічній роботі, Раді університету надавалося право клопотання про одноразову грошову винагороду за їхню працю з бюджету університету. За задумом Міністерства народної освіти, доценти мали стати кадровим резервом для заповнення вакантних штатних ад'юнктських і професорських посад. Але процедура отримання доцентури була ще складнішою, аніж професури, оскільки кандидат на це звання зобов'язаний був, окрім володіння науковим ступенем, ще й написати і публічно захистити спеціальну дисертацію («pro venia legendi»), у той час як для отримання посади професора цього не вимагалось.

Але за умов, коли всі університети Російської імперії протягом дореформеної доби ХІХ ст. потерпали від хронічної недокомплектації професорсько-викладацьких штатних посад, створювати кадровий резерв у вигляді доцентів не мало особливого сенсу. Тим більше, що особи, які володіли науковими ступенями, могли з повним правом відразу претендувати на заміщення штатних університетських посад професора чи ад'юнкта. Втім, у дореформену добу в Київському університеті працювали чотири доценти медичного факультету: І.П. Лазаревич, А.І. Слободзинський, І.М. Станкевич і В.М. Стадіон, а у Харківському університеті таких було двоє: зоолог О.Ф. Масловський і медик Д.І. Кисельов⁷.

Професійні права доцентів, як і ад'юнктів, були досить обмеженими. Наприклад, доценти не мали права обиратися на посади ректора і декана, а також рецензувати дисертації та інші наукові праці. А ад'юнкти, хоча і могли бути членами Ради університету, але, на відміну від ординарних і екстраординарних професорів, не мали у ній права голосу. Розширення прав і повноважень ад'юнктів не раз ставало предметом дискусій серед університетської громадськості, але так і не було вирішено до кінця дореформеної доби, коли посада ад'юнкта була скасована в університетах Російської імперії Статутом 1863 р.

Також університетськими Статутами царський уряд врегульовував тривалість робочого часу та часу відпочинку викладачів. Канікули тривали з 20 грудня до 12 січня і від 10 червня до 22 липня. Не проводилося навчання у недільні дні, а також у дні державних і релігійних свят. Екзаменаційні сесії займали близько трьох місяців на рік, а вступні іспити зазвичай тривали ще й на початку нового навчального року. В результаті виходило, що професори і викладачі присвячували навчальному процесу не більше 140 днів на рік. Перевідні екзамени на інший курс для студентів, які навчалися власним коштом, відбувалися наприкінці навчального року, а для казеннокоштных вихованців – кожне півріччя і тривали протягом місяця. Новий навчальний рік розпочинався уже з 23 липня. Законодавством передбачалися адміністративні стягнення за недотримання викладачами виробничої дисципліни та інші правопорушення. Так, одному з професорів Київського університету було оголошено зауваження за слабкі показники навчання його студентів, а також рекомендовано більш сумлінно ставитися до виконання своїх професійних обов'язків. В іншому випадку йому загрожувало «законне стягнення»⁸. Застосовувалися до викладачів покарання правового характеру і за запізнення чи пропуски занять без поважних причин. Так, в університеті св. Володимира встановлювалася норма, за якою студенти мали право чекати професора в аудиторії не більше ніж півгодини, а за пропущені

6 Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 707. Оп. 22. Спр. 515. Арк. 29 – 34; Оп. 12. Спр. 444. Арк. 3 – 3 зв.

7 Державний архів м. Києва (далі – ДАК). Ф. 16. Оп. 478. Спр. 1. Арк. 288 зв. – 301.

8 ДАК. Ф. 16. Оп. 478. Спр. 1. Арк. 26.

заняття викладачі несли стягнення фінансового характеру. Але й запізнення на лекції самих студентів фіксувалися у спеціально заведених для цього щоденниках, ведення яких контролювалося інспектором. Переклик студентів на заняттях професори мали проводити перед самим дзвінком на перерву, відмічаючи у журналах відсутніх. Також були заведені журнали, в яких викладачі повинні були занотовувати короткий зміст прочитаного ними на лекціях матеріалу.

Органами університетського управління були ректор, Рада, факультетські збори, а також Правління. Посади ректора і деканів заміщувалися шляхом виборів. Університетські ради вирішували питання, пов'язані з навчальним процесом, науковою роботою, обранням професорів, викладачів, ректора, проректора і деканів, адміністративними справами життя університету тощо. До складу Ради входили ректор, декани, професори і ад'юнкти. Також існували ради на кожному з факультетів, до яких входили усі штатні науково-педагогічні працівники. Університетське Правління вирішувало справи економічного, господарчого, фінансового і поліційного характеру. Відало воно і університетським судом, якому підлягали студенти й усі службовці в університеті. Університетський суд розглядав цивільні справи і правопорушення, які не стосувались майнових питань. Університетам було надано право на власну цензуру і безперешкодне отримання підручників і наукової літератури з-за кордону. Університети контролювали роботу навчальних закладів середньої освіти (гімназій і училищ), які знаходилися на території їх навчального округу⁹.

Правове становище ректорів університетів протягом дореформеної доби XIX ст. неодноразово змінювалося. Так, за Статутом Київського університету 1842 р., який був не менш реакційним ніж загальний Статут імператорських університетів 1835 р., Рада мала подавати до Міністерства народної освіти дві кандидатури на цю посаду, після чого одну з них обирав особисто імператор. У той же час ректор Харківського університету обирався на чотири роки і лише затверджувався імператором. Першим ректором університету св. Володимира став відомий енциклопедист, дослідник історії та археології України М.О. Максимович. Контролювати поведінку студентів та навчально-виховну роботу в університетах повинні були особи, які займали посади інспекторів. Але зі впровадженням в структуру університетської адміністрації проректорів функції інспекторів значно звузилися. А з 1862 р. посада інспектора в університетах Російської імперії взагалі була скасована. Ще за царювання Олександра I почала знищуватись свобода викладання в університетах, руйнуватись виборні начала, а студенти стали підпорядковуватись суворій дисципліні. Усі ці заходи були здійснені без зміни Статуту, шляхом адміністративних рішень. Наприкінці 1810-х рр. видаються численні постанови і розпорядження, які встановили суворий контроль за діяльністю науково-педагогічних кадрів. Професорам було заборонено читати лекції без попередньої перевірки конспектів і посібників, які використовувались ними під час занять. Слідкувати за змістом і духом викладання на своїх факультетах відтепер повинні були декани, а загальний нагляд за усіма професорами (у тому числі й за тими, які обіймали посади деканів) і викладачами доручено було ректору і попечителю навчального округу. Щорічно ними складався і відправлявся до Міністерства народної освіти «звіт про дух і напрям викладання» у довіреному ним вищому навчальному закладі¹⁰. Реакція зачепила і Харківський університет, з посади ректора якого у 1820 р. вимушений був піти видатний вітчизняний математик Т.Ф. Осиповський, який відкрито виступив проти нав'язування тодішнім попечителем Харківського навчального округу З.Я. Корнеєвим релігійних догм у процес викладання¹¹.

А загальний Статут університетів 1835 р. майже повністю знищив університетську автономію, встановлену Статутом 1804 р. Так, скасовувалася система виборів

9 ДАК. Ф. 16. Оп. 478. Спр. 1. Арк. 4.

10 Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 – 1905) / Багалей Д.И., Сумцов Н.Ф., Бузескул В.П. Харьков: Типография Адольфа Дарре, 1906. С. 147.

11 Журнал министерства народного просвещения (далі – ЖМНП). 1890. Ч. 225. № 3. С. 368.

ректорів, які стали призначатися Міністерством народної освіти і були понижені до чину V класу «Табеля про ранги». Натомість була посилена влада попечителів навчальних округів, які отримали широкі повноваження і право втручатися у внутрішнє життя університетів, контролювати діяльність учених рад¹². Правління університету втрачало повноваження здійснювати судові дії щодо студентів, представників професорської корпорації, ректорів і деканів. Також збільшувалася відповідальність за пропуски занять студентами і професорами. До структури університетської адміністрації була додана посада проректора. Але вітчизняні університети не припиняли боротьбу за відновлення своїх колишніх прав, домагаючись їхнього повернення.

Починаючи з другої половини 1830-х рр., Міністерство народної освіти почало перебирати на себе все більше університетських повноважень. Так, міністр народної освіти власним вольовим рішенням призначав не тільки професорів, а й ад'юнктів. Тобто самоврядування університетів придушувалося навіть на найнижчому управлінському рівні¹³. Так само нехтувалася університетська автономія і на вищому адміністративному рівні цих навчальних закладів. Наприклад, наприкінці 1830-х рр., незважаючи на те, що Статут регламентував обрання декана на чотири роки, міністр народної освіти С.С. Уваров призначив деканом юридичного факультету Київського університету професора С.М. Орнатського терміном лише на один рік. Аналогічно Уваров вчинив і з проректором університету св. Володимира, професором С.О. Богородським, а ректора К.О. Неволіна він призначив одноосібним рішенням на два роки¹⁴. По завершенні цього терміну у 1841 р. Неволін був призначений виконувати обов'язки ректора уже на чотири роки.

Означене свавілля можновладців все ж таки було припинено, коли у 1841 р. імператор видав указ, за яким повноваження обрання ректора, проректора і деканів знову поверталися до університетів, що відповідало положенням чинного на той час університетського Статуту. Ректор знову почав обиратися Радою університету з-поміж власних ординарних професорів на термін у чотири роки, після чого, що-правда, ще мав бути затверджений на своїй посаді імператором. Деканів обирали збори факультету серед власних ординарних професорів, а міністр народної освіти затверджував вибір університетської спільноти. Навіть особи, обрані почесними членами університетів, мали затверджуватися міністром народної освіти.

Але з новою хвилею реакції, що була спричинена придушенням антифеодалних революційних рухів у Західній Європі, царським урядом було визнано за необхідне ще більше обмежити самоврядування університетів і свободу викладання в них. У результаті цього у жовтні 1849 р. Указом імператора обрання ректорів радами університетів було скасовано, і вони знову стали призначатися міністром народної освіти, а потім затверджуватися російським царем на невизначений термін¹⁵. При цьому тепер ректору заборонялося поєднувати виконання адміністративних функцій з читанням лекцій або будь-яким іншим викладанням. Також міністр народної освіти наділявся правом призначати, продовжувати повноваження і достроково звільняти деканів. Позбавлений професорських обов'язків ректор ніби виокремився з професорської корпорації і був поставлений над нею як начальник і наглядач. Головним його обов'язком відтоді став нагляд за «напрямом і духом університетського викладання». Таким ректором-чиновником у 1850-х рр. у Харківському університеті був К.К. Фойгт. Декани ж ставали безпосередніми помічниками ректора у цій справі. Їхні повноваження були настільки широкими, що вони могли за потреби піддавати утискам викладацьку діяльність своїх товаришів по факультету. А діяльність усіх науково-освітніх закладів імперії (у тому числі й університетів) стала підлягати жор-

12 Сравнительная таблица уставов университетов 1884, 1863, 1835 и 1804 годов. СПб., 1901. С. 15.

13 Письмо министра народного просвещения господину попечителю Киевского учебного округа от 17 ноября 1838 года № 12487 о назначении А. Тихомандрицкого и Н. Иванишева ад'юнктами университета св. Владимира // ЦДІАК. Ф. 107. Оп. 4. Спр. 310. Арк. 12 – 12 зв.

14 Там же

15 Копия Указа Императора от 20 октября 1849 года № 39438 о порядке определения ректоров и деканов в университеты. // ЦДІАК. Ф. 707. Оп. 15. Спр. 387. Арк. 4 – 5 зв.

сткому поліційному контролю з боку генерал-губернаторів. Наприклад, Київським університетом опікувався сумнозвісний реакціонер Д.Г. Бібіков.

З приходом до влади у 1855 р. нового імператора Олександра II почалася підготовка нових прогресивних реформ. Водночас почали відбуватися кардинальні зміни і в науково-освітній сфері. Скасовувались реакційні заходи періоду попередніх імператорів. Харківський і Київський навчальні округи, віддані у 1847 – 1848 рр. під контроль генерал-губернаторів, уже у 1855 р. повернулись під управління попечителів, а наступного року були знову дозволені відрядження професорів за кордон, тимчасово заборонені у 1848 р.¹⁶. Також в університетах були відновлені кафедри філософії і державного права. Ще до видання нового ліберального Статуту 1863 р. з 1861 р. радам університетів було повернено право обирати ректорів, проректорів і деканів. Таким чином, новий порядок призначення головних адміністративних посад у вищих навчальних закладах було наближено до загальноприйнятих європейських норм, хоча він і не скасував права міністра народної освіти приймати остаточне рішення у цьому важливому питанні. Статути Харківського і Київського університетів 1804 р., 1833 р., 1835 р. і 1842 р. та інші постанови і рескрипти про організацію вищих навчальних закладів відігравали позитивну роль у правовому оформленні професії ученого¹⁷. Ці документи визначили правовий статус професорів, викладачів і студентів, які закінчили навчання в університетах. Вони надавали науково-педагогічним працівникам статус державних службовців, який гарантував їм певне соціально-правове становище у суспільстві. Ці нормативно-правові документи забезпечували ученим право на отримання певного чину, класу, а відповідно, і можливості подальшого просування по службовій драбині.

Соціальне становище державних службовців у Російській імперії визначалося «Табелем про ранги» (запровадженим Петром I ще у 1722 р.)¹⁸. Цей документ визначав порядок проходження служби чиновниками. Відповідно до нього встановлювалися три основні види державної служби: військова, цивільна і придворна. Номенклатура чинів по кожному виду служби розподілялась на 14 класів. Найчисельнішою соціальною групою були цивільні чини, куди входили особи, які перебували на державній службі. За встановленими чинами будувалися службові й особисті стосунки, розподілялись відзнаки, нагороди і просування по службі. Наприклад, приналежність до дворянського стану звільняла від прямих податків, рекрутської повинності, тілесних покарань, надавала право володіти рухомим і нерухомим майном. Але за сумою переваг, які їм надавалися, цивільні чини поступались військовим і придворним.

Так, присвоєння найнижчого офіцерського XIV класу автоматично давало право на спадкове дворянство, незалежно від походження. Натомість цивільні чини таке право отримували лише після присвоєння їм VIII класу. Особи дворянського походження у першій половині XIX ст. не дуже охоче йшли на науково-педагогічну роботу, надаючи перевагу державній і військовій службам. Політична ситуація в Європі на початку XIX ст. висунула на перший план збільшення російської армії і флоту. Царський уряд, відчуваючи гостру потребу в поповненні армії підготовленими офіцерами, надавав значні пільги юнакам і дворянського, і недворянського станів, які закінчували університети і обирали військову кар'єру. Отже, урядові заходи не сприяли припливу у наукову сферу кваліфікованих кадрів. «Табель про ранги» продовжував діяти протягом усього XIX ст. і справляв суттєвий вплив на кадрову ситуацію у науково-педагогічних колективах університетів.

У Статуті Харківського університету 1804 р. визначалися чини, в яких перебували його професорсько-викладацькі працівники. Так, ординарним професорам надавав-

16 Шепелев Л. Е. Отменённые истории: Чины, звания и титулы Российской империи. Л., 1977. С. 12.

17 О присвоении университетским студентам чина 12, а кандидатам 10 класса [29 сентября 1822 г.] // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1802 – 1825). СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1864. Т. 1. Стб. 1532 – 1534.

18 Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1855 – 1864). Штаты и приложения. СПб., 1865. Т. 3. С. 66 – 67.

ся чин VII класу, а екстраординарним професорам і ад'юнктам присвоювався чин VIII класу. Ординарний професор, який займав посаду ректора університету, підвищувався до чину IV класу і перебував у ньому доки залишався на цій посаді. Ті випускники університетів, які набували ступінь кандидата (тобто випускники з «червоним» дипломом), отримували чин XII класу, а всі інші випускники – чин XIV класу¹⁹. Але у вересні 1822 р. була видана постанова, за якою кандидати підвищувалися до X чину, а дійсним студентам (випускникам, які закінчили навчання в університеті з атестатом, у якому середній підсумковий бал екзаменаційних оцінок був нижчим ніж 4,5 з 5) присвоювався XII клас «Табеля про ранги».

На початку 1860-х рр., за доби великих реформ імператора Олександра II, разом зі зростанням ролі інтелігенції у суспільстві, підвищився і ранг «університетської верстви». Це знайшло відбиток у загальному університетському Статуті 1863 р., який підвищив чини учених у порівнянні з першою половиною XIX ст.: ректор підвищувався до чину IV класу, ординарний професор – V класу, екстраординарний професор – VI класу, доценту надавався чин VII класу, а лектору – VIII класу. У цих чинах науково-педагогічні кадри університетів Російської імперії так і залишалися до 1917 р., оскільки останній загальний Статут імператорських університетів 1884 р. ніяких змін до структури державних чинів не вніс²⁰.

Також суттєво впливало на соціально-правове становище професорсько-викладацьких кадрів (особливо недворянського походження) отримання ними наукових ступенів. Так, наприклад, до 1845 р. чини від XIV до IX класів надавали право їхнім власникам на перехід в «особисте дворянство», а починаючи з VIII класу – у найпрестижніше «спадкове дворянство». Але суттєві перепони на шляху просування по ієрархічній драбині для учених, які були вихідцями із недворянських станів, становили обмеження, введені царським Маніфестом 11 червня 1845 р. «Про порядок отримання дворянства службою». За цим документом право на спадкове дворянство отримували лише особи, які дослужились до V класу (а не VIII, як це було раніше). Натомість, щоб отримати особисте дворянство, потрібно було дослужитись до VIII класу, а особи, які перебували на державній службі і мали чини від XIV до IX класу, набували право лише на «особисте почесне громадянство».

Тому вихідці з непривілейованих станів, які обіймали професорсько-викладацькі посади в університетах, за наявності наукових ступенів отримували значні соціально-правові привілеї, які законодавчо закріплювалися в законах держави. Влада чудово усвідомлювала, що більшість представників дворянства не дуже цікавить наукова та педагогічна діяльність. Тому для заповнення хронічно недоукомплектованих штатів університетів вона прагнула привабити талановитих представників інших верств населення та соціальних груп різноманітними службово-становими привілеями. Урядові заходи поступово змінили становище, внаслідок чого до середини XIX ст. науково-педагогічна праця університетських професорів і викладачів набула авторитету у суспільстві і стала досить престижною. У зв'язку з цим у 1852 р. тодішній міністр народної освіти П.О. Ширинський-Шихматов заявив, що працівники по «науковій і навчальній частині складають особливий стан службовців» і «назва учених належить їм як по сутності і роду занять, так і за самими умовами призначення їх на службу».

Соціально-правове і матеріальне становище професорів і викладачів імператорських університетів протягом усієї дореформеної доби XIX ст. важко назвати стабільним. Так, напередодні видання університетського Статуту 1863 р. відомий російський історик К.Д. Кавелін критикував матеріальне забезпечення тогочасних університетських працівників і саму систему чинів та рангів: «Одне з найбільших лих сучасного становища професора полягає у тому, що матеріальне становище його

19 Утвердительные грамоты императорских Московского, Харьковского и Казанского университетов [5 ноября 1804 г.] // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1802 – 1825). СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1864. Т. 1. Стб. 257 – 258. (Стб. 254 – 261).

20 Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1884). СПб., 1893. Т. 9. Стб. 1027 – 1030.

одне з найсумніших. Зі скромного працівника, який займається наукою, професор перетворюється на чиновника за навчальною частиною і шукача засобів існування, чинів, та інших службових відзнак, як необхідної умови для того, щоб з часом покращити власне матеріальне становище. Для виведення професорів з нинішнього ненормального стану потрібно значно покращити їх утримання, але у той же час позбавити їх права на чини та інші службові відзнаки. За таких обставин кафедри будуть поповнюватися лише дійсно покликаними до науки і викладання особами, і ці особи будуть займатися виконанням виключно своїх професійних обов'язків»²¹.

Суттєве значення в утвердженні соціального статусу професорів у середовищі державних чиновників мало нагородження їх орденами. Як показують свідчення сучасників, саме професори, нагороджені орденами, стояли ближче у своїх стосунках до дворянського суспільства. Взагалі, професорська субкультура першої половини XIX ст. була дуже близькою до дворянської. Культурні запити і статусна поведінка науково-педагогічних працівників університетів вимагали від них більших витрат, ніж від більшості людей їхнього рівня прибутків²². Особливістю життя суспільства Російської імперії у першій половині XIX ст. було те, що його вищі прошарки (і не лише дворяни) тяжіли до форменого одягу. Форма стала ознакою державного статусу і професорів. У період царювання Миколи I службовці повинні були суворо дотримуватись форми одягу. Так, професори зобов'язані були ходити на лекції лише у віще-мундирах, а не у цивільному одязі, а також носити ордени, якщо вони у них були. Деякі з них намагалися навмисно підкреслювати свій статус. Наприклад, ректор Харківського університету, професор історії П.П. Гулак-Артемівський, за спогадами сучасників, під час лекцій імпозантно ходив по аудиторії з неодмінно прищепленою на грудях зіркою-орденом, і навіть у себе вдома він не знімав її зі свого розкішного халата.

Іноземні професори, яких було багато у Харківському університеті на початку XIX ст., користувались такими ж громадянськими правами, як і вітчизняні учені, і навіть отримували, у порівнянні з ними, деякі пільги і привілеї. Наприклад, держава відшкодовувала їм кошти, витрачені на переїзд з-за кордону, а їхнє майно звільнялося від оподаткування на митницях. Також іноземні професори хотіли за свою службу отримати не лише матеріальні блага, але й феодальні привілеї. Так, навіть критик кріпосного права професор Л. Якоб майже відразу по приїзду до Харкова написав клопотання про надання йому дворянського титулу і, відповідно, права на володіння кріпосними. Користувалися послугами кріпосних селян іноземні професори Харківського університету А.І. Стойкович, А.А. Дегуров, К.П. Паулович і К.К. Нельдехен.

Але після війни 1812 р. і відступу армії Наполеона населення Російської імперії охопили ксенофобські настрої, які всіляко підтримувалися царською владою. Так, у лютому 1815 р. Міністерство народної освіти видало розпорядження, за яким заповнення вакантних кафедр в університетах мало здійснюватися «природними росіянами». За цих обставин лєвова частка іноземних професорів, які працювали в імператорських університетах, змушена була повернутися на батьківщину.

Соціальне становище університетської професури у суспільстві було досить неоднозначним. З одного боку, вони вважалися чиновниками, які перебували на державній службі при Міністерстві народної освіти. А з іншого боку, професори претендували на роль творчих людей, яким притаманно проявляти власну індивідуальність. Більшість професорів і їхнє оточення визначали викладання в університеті і наукові пошуки як «духовне служіння». У першій половині XIX ст. в суспільстві сформувалась теза про професорів як «жерців святилища науки»²³. Чимало професорів прагнули увійти до вищих верств населення, ідентифікуючи себе як соціокультурна еліта. Сформувавшись як нова соціальна група, об'єднана спільними професійними

21 Кавелин К. Д. Замечания на «Проект общего устава императорских российских университетов» // Собр. соч. Т. 3. СПб., 1899. С. 233 – 234.

22 Посохов С. И. Университет и город в Российской империи (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.): монография. Харьков: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2014. С. 191, 309.

23 Об учёной деятельности императорского Харьковского университета в первое десятилетие его существования // ЖМНП. 1855. Ч. 87. № 7. Отд. 5. С. 4.

інтересами і світоглядно-ціннісними орієнтирами, науково-педагогічна інтелігенція перебрала на себе роль, яку до цього протягом багатьох століть відігравала аристократія, ставши інтелектуальним і культурно-просвітницьким провідником суспільства.

Професура брала активну участь у громадському житті і допомагала вирішувати соціально-економічні проблеми українського народу в регіонах, де функціонували університети. Наприклад, у перше десятиліття існування Харківського університету його науково-педагогічні працівники доклали значних зусиль для вирішення екологічних проблем Харкова, який потерпав у ті часи від жахливого забруднення. Історик Харківського університету Д.І. Багалій писав з цього приводу: «Громада розраховувала отримати необхідні роз'яснення щодо актуальних для неї практичних питань від університетської колегії, і університет уважно і сумлінно відносився до цих питань, надаючи потрібні пояснення». Проблема благоустрою Харкова присвячували свої наукові промови, зокрема, перші іноземні професори Харківського університету Л. Якоб, В. Дрейсиг і Л. Ваннотті, які з'ясували причини незадовільної екологічної ситуації, що склалася у місті і призводила до поширення інфекційних хвороб серед місцевого населення, та пропонували шляхи вирішення цієї проблеми.

Між іншим, через украї несприятливий санітарно-гігієнічний стан у місті Харкові, що спричиняв численні хвороби, передчасно пішли з життя більше десятка науково-педагогічних працівників університету. Підтверджував значну роль харківських професорів у вирішенні даної проблеми і відомий мандрівник, мемуарист, член Російської академії наук Р. М. Цебриков: «Університетські учені, з міркувань співчуття до хворих людей, пропонували різні заходи і на публічних університетських зборах обговорювали ці питання»²⁴. Зрештою, завдяки професурі, ця проблема набула такого розголосу у суспільстві, що можновладці вимушені були вжити невідкладних заходів щодо подолання забруднення у Харкові – зокрема, облаштування міських доріг брукувкою. Наведені факти свідчать про суспільне значення діяльності професорів університетів і зростання їхнього професійного авторитету серед місцевого населення. Мали вплив професори і на розвиток естетичних смаків у побуті українців. Їхні запити, манери і звички приносили в міське середовище ряд культурних новацій. Стало модним купувати меблі, посуд, одяг як у професорів. До початку проведення реформ 1860-х рр. науково-педагогічна інтелігенція стала відігравати помітну роль у житті суспільства.

Причина цього полягала у зростанні об'єктивного значення науки і освіти при переході від феодалізму до капіталізму. Цей процес супроводжувався піднесенням громадського престижу людей науки²⁵. Можна резюмувати яких прав домоглися університети Наддніпрянської України протягом усього досліджуваного періоду: 1) максимальної самостійності й автономії; 2) скасування тотального адміністративно-бюрократичного контролю за їхньою діяльністю з боку імператора, Міністерства народної освіти, попечителів навчальних округів і генерал-губернаторів; 3) отримання права самостійно формувати професорсько-викладацький склад через демократичну процедуру обрання його вченими радами; 4) права самостійного обрання адміністративного керівництва (ректорів, проректорів, деканів, інспекторів тощо) професорською колегією; 5) можливості ученим вільно обирати методику викладання предметів і напрями наукових досліджень.

Таким чином, аналіз джерел і документів дозволяє дійти висновку, що протягом дореформеної доби ХІХ ст. університети Наддніпрянської України перетворилися на справжні освітні, культурні і наукові центри, а їхній професорсько-викладацький склад став основною рушійною силою в організації науки і вищої освіти. Ефективна різнопланова викладацька та науково-дослідна діяльність науково-педагогічних працівників мала велике громадське і культурне значення. Її основою була широка просвітницька, патріотично-виховна та науково-популяризаторська діяльність

24 Воспоминания неизвестного автора о Харькове и его окрестностях // ЦДІАК. Ф. 2040. Оп. 1. Спр. 99. Арк. 21.

25 Эймонтова Р.Г. Русские университеты на грани двух эпох: от России крепостной к России капиталистической; отв. ред. С.С. Дмитриев. М.: Наука, 1985. С. 237.

університетських викладачів. По мірі економічного розвитку імперії і переходу до капіталістичних відносин об'єктивно збільшувалась потреба у великій кількості кваліфікованих спеціалістів у різних галузях знань. Наслідком цього стало зростання соціально-політичної ролі науково-педагогічної інтелігенції у суспільстві. Недостатня кількість кваліфікованих спеціалістів пояснює процес активного залучення професорсько-викладацьких кадрів університетів Наддніпрянщини до співробітництва в різноманітних державних інститутах, навчальних закладах різних освітніх рівнів, тимчасових комісіях місцевого і загальнодержавного рівня. Життя університетів Наддніпрянської України регламентувалося статутами, які видавались Міністерством народної освіти і затверджувались імператором. І якщо перший університетський Статут 1804 р. надавав університетам права на широку автономію і самоврядування, то статuti 1830 – 1840-х рр. значно обмежили їх, зосередивши управління університетами в руках державних чиновників (міністра, попечителя, генерал-губернатора) і російського царя. Завдяки дії «Табелю про ранги» університетські професори займали подвійне становище у соціально-правовій ієрархії імперії. Уряд прирівнював представників науково-педагогічної інтелігенції до чиновників, які перебували на державній службі. Кожному рангу надавались певні права, обов'язки, становище у суспільстві, посадові оклади тощо. На соціальний стан професорсько-викладацької корпорації великий вплив мали права і пільги на службі (наприклад, звільнення від виконання військової повинності, звільнення від сплати податків). Натомість офіційна влада вимагала від професури слухняності й підготовки відданих апарату самодержавства майбутніх державних чиновників.

У середині XIX ст. значно знизилася роль університетських рад при призначенні на посади професорів і викладачів, вирішенні питань організації навчально-виховного процесу та наукової діяльності. Реакційні заходи царського уряду негативно позначились на соціальному і правовому становищі українських професорів і викладачів. Прагнення до тотальної бюрократичної регламентації навчальної, наукової і адміністративної діяльності науково-педагогічних працівників вступало у суперечність з об'єктивними потребами суспільства щодо розвитку культури, освіти і науки. Російські імперські соціокультурні реалії суперечили європейським традиціям і практиці розвитку системи вищої освіти. Але, незважаючи на шалений тиск царизму, протягом першої половини XIX ст. зміцнювались міжнародні наукові зв'язки і співробітництво вітчизняної науково-педагогічної інтелігенції з закордонними колегами у галузі вищої освіти і науки.

Постійна боротьба за академічну автономію призвела до того, що царський уряд врешті-решт був змушений піти на поступки українській професорсько-викладацькій спільноті, що було закріплено у Статуті 1863 р., який значно розширив права університетських рад у вирішенні власних навчальних, наукових і господарських питань. Це свідчить про поступове зростання впливу Харківського і Київського університетів на соціокультурні процеси, які відбувалися у суспільстві Наддніпрянської України протягом XIX ст.

Referenses

Pylypenko O. Ye. (2004) Systema osvity v Ukrayini na rubezhi XIX – XX st. // Kyiv's'ka starovyna. № 6. S. 35.

TsDIAK. F. 707. Op. 23. Spr. 317.

Ob Ustave y shtate ymperatorskoho unyversyteta sv. Vladymyra y shtate upravleniya Kyevskym uchebnym okruhom [9 iyunya 1842 h.] // Sbornyk postanovlenyyu po Mynysterstvu narodnoho prosveshchenyya (1825 – 1855). SPb. : Typohrafiya Ymperatorskoy Akademyyi nauk, 1864. T. 2. Otd. 2 (1840-1855). Stb. 233. (Stb. 227-240).

Sbornyk postanovleniy po Mynysterstvu narodnoho prosveshchenyya (1825 – 1839). SPb., 1864. T. 2, otd. 1. Stb. 762.

Obshchyy Ustav ymperatorskykh rossyyskykh unyversytetov [26 iyulya 1835 h.]

// Sbornyk postanovlenyy po Mynysterstvu narodnoho prosveshchenyya (1825-1855). – SPb. : Tipohrafiya Ymperatorskoy Akademyy nauk, 1864. T. 2. Otd. 1 (1825-1839). Stb. 745. (Stb. 742-769).

Pys'mo mynystra narodnoho prosveshchenyya hospodynu popechytelyu Kyevs'koho uchebnoho okruha ot 18 marta 1843 hoda # 2967 ob utverzhdenyy ordynarnoho professora Karavaeva v dolzhnomy dekanu medytsynskoho fakul'teta unyversyteta sv. Vladymyra po polozhenyyu na 4 hoda. TsDIAK. F. 707. Op. 9. Spr. 84. Ark. 5.

Byohrafiyecheskyy slovar' professorov y prepodavateley ymperatorskoho unyversyteta sv. Vladymyra (1834-1884) / Pod red. V. S. Ykonnykova. K. : Tipohrafiya ymperatorskoho unyversyteta sv. Vladymyra, 1884. S. 503.

Posokhov S. Y. Unyversytet y horod v Rossyyskoy ymperyy (vtoraya polovyna XVIII – pervaya polovyna XIX vv.) : monohrafiya . Khar'kov : KhNU ymeny V. N. Karazyna, 2014. S. 315.

Kratkyy ocherk ystoriyy Khar'kovskoho unyversyteta za pervyye sto let eho sushchestvovaniya (1805-1905) / Bahaley D. Y., Sumtsov N. F., Buzeskul V. P. Khar'kov : Tipohrafiya Adol'fa Darre, 1906. S. 147.

ZhMNP. 1890. Ch. 225. # 3. S. 368.

Sravnytel'naya tablytsa ustavov unyversytetov 1884, 1863, 1835 y 1804 hodov. SPb., 1901. S. 15.

Pys'mo mynystra narodnoho prosveshchenyya hospodynu popechytelyu Kyevs'koho uchebnoho okruha ot 17 noyabrya 1838 hoda # 12487 o naznachenny A. Tykhomandrytskoho y N. Yvanysheva ad'yunktamy unyversyteta sv. Vladymyra. TsDIAK. F. 107. Op. 4. Spr. 310. Ark. 12-12 zv.

Shepelev L. E. (1977) Otmenennyye ystoriyy: Chyny, zvaniya y tytuly Rossyyskoy ymperyy. L., S. 12.

O prysvoenyy unyversytet-skym studentam chyna 12, a kandydatam 10 klassa [29 sentyabrya 1822 h.] // Sbornyk postanovlenyy po Mynysterstvu narodnoho prosveshchenyya (1802-1825). – SPb. : Tipohrafiya Ymperatorskoy Akademyy nauk, 1864. T. 1. Stb. 1532-1534. (Stb. 1532-1534).

Sbornyk postanovlenyy po Mynysterstvu narodnoho prosveshchenyya (1855-1864). Shtate y prylozhenyya. SPb., 1865. – T. 3. – S. 66-67; Sbornyk postanovlenyy po Mynysterstvu narodnoho prosveshchenyya (1884). SPb., 1893. T. 9. Stb. 1027-1030.

Utverdytel'nye hramoty ymperatorskykh Moskovskoho, Khar'kovskoho y Kazanskoho unyversytetov [5 noyabrya 1804 h.] // Sbornyk postanovlenyy po Mynysterstvu narodnoho prosveshchenyya (1802-1825). – SPb. : Tipohrafiya Ymperatorskoy Akademyy nauk, 1864. T. 1. Stb. 257-258. (Stb. 254-261).

Sbornyk postanovlenyy po Mynysterstvu narodnoho prosveshchenyya (1884). SPb., 1893. T. 9. Stb. 1027-1030.

Kavelyn K. D. Zamechaniya na «Proekt obshcheho ustava ymperatorskykh rossyyskykh unyversytetov» // Sobr. soch. T. 3. SPb., 1899. S. 233-234.

Posokhov S. Y. Unyversytet y horod v Rossyyskoy ymperyy (vtoraya polovyna XVIII – pervaya polovyna XIX vv.) : monohrafiya / Khar'kov : KhNU ymeny V. N. Karazyna, 2014. S. 191, 309.

Ob uchënoy deyatel'nosti ymperatorskoho Khar'kovskoho unyversyteta v pervoe desyatyetye eho sushchestvovaniya // ZhMNP. 1855. Ch. 87. # 7. Otd. 5. S. 4.

Vospomynaniya neyzvestnogo avtora o Khar'kove y eho okrestnostyakh // TsDIAK. F. 2040. Op. 1. Spr. 99. Ark. 21.

Eymontova R. H. (1985.) Russkiye unyversytety na hrany dvukh èpokh: ot Rossyy krestnoy k Rossyy kapytalystycheskoy otv. red. S. S. Dmytryev. M. : S. 237.

Пилипенко Олександр Євгенійович – доктор історичних наук, професор кафедри гуманітарних дисциплін Національного університету харчових технологій (м. Київ, вул. Володимирська, 68).

Pylypenko Oleksandr

Doctor of historical sciences, professor of Human subjects of Nation food technology university (Kyiv, Volodymyrska str., 68)

SOCIALL AND LAW STATUS OF SCIENTIFICALLY-PEDAGOGICAL WORKERS OF UKRAINIAN UNIVERSITIES OF NADDNIPRIANSCHYNA IN XIX CENTURY

***Annotation.** The scientific article is sanctified to the study of social, legal and law position of teachers of universities of Ukraine in 19 century. In detail they are analysed professional rights, right to work, rest, proper terms of labor, remuneration of labor.*

The comparative analysis of legal position of the Ukrainian teachers of higher educational establishments is conducted with the teachers of universities of Western-Europe. Author was study many documents from Ukrainian and foreign archives, periodical publishers, newspapers, official documents from Ministry of publish education, reports from rectors of universities, government states, high educational functionary and many others. From this documents he can take multiplex pictures of the beginning and activity of first Ukrainian universities in Naddniprianschyna part of Ukraine, economics. culture, social, political occupations of Ukrainian professors, aduncts, docents and teachers, there conditions of labor and live in 19 century. Some conclusions researcher was made in first time in historical science. It cud be useful to all who interested of native history and educational history. The real aim of such sxientifical work to help understanding this period and historical century. Further directions of research of this theme are outlined

***Key words:** university, teachers, professor, rights, status, charter, Department of folk education, chancellor, scientific advice.*

Дата подання: 9 вересня 2019 р.

DOI: 10.5281/zenodo.3593572

З ІСТОРІЇ ПРОСТИТУЦІЇ В ЧЕРНІГОВІ (СЕРЕДИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті мова йде про історію проституції в Чернігові середини ХІХ – початку ХІХ ст. Розглядаються питання становлення, функціонування будинків розпусти в Чернігові в означений час.

Ключові слова: *проституція, розпушта, будинки терпимості, бордель, реєстрація, Чернігів.*

Часи змінюються, але проблема проституції залишається досить гострою. Що стосується легальних її форм, то широкого поширення вона набуває у Стародавній Греції і Стародавньому Римі. Першим організатором публічного комерційного сексу вважається афінський архонт Солон (близько 630 – 560 рр. до н. е.), який заснував кілька державних борделів і придбав для них рабинець, публічно виставлених напоказ¹.

Значних розмірів досягла проституція і у період Середньовіччя. Причому, в деяких місцях вона набула характеру цехового ремесла. Середньовічний бордель, як правило, розташовувався в державному будинку і перебував під заступництвом міської влади². Тим часом середньовічний режим терпимості по відношенню до сексу за оплату зустріч суворий осуд з боку реформації. У 1560 р. у Парижі був здійснений хрестовий похід проти проституції: поліція руйнувала будинки розпусти, конфіскувала їхнє майно, виганяла повій з міста, карала їх, таврувала³.

Однак, незважаючи на осуд і переслідування проституції в період Реформації, заборонні тенденції у законодавстві західноєвропейських держав ХVІІ – ХVІІІ ст., каральні заходи відносно повій у різний час, а також поширення венеричних захворювань, кількість жінок, які торгують власним тілом, не зменшується. Чим більше було спроб покінчити з розпущою, тим більше з'являлося таємних повій.

У зв'язку з тим, що викоринити проституцію не вдалося, держава і церква поступово перейшли до її регламентації, і до кінця середньовіччя в більшості європейських міст вона була легалізована. Продаж сексуальних послуг став допустимою поступкою з боку держави і суспільства за умови підпорядкування повій і власниць будинків розпусти лікарсько-поліцейському нагляду.

Вивчення історичних аспектів розвитку проституції в Європі дає можливість провести порівняльний аналіз з ситуацією, яка склалася в Російській імперії. До теперішнього часу більшість дослідників, які вивчають генезис цього явища в Російській імперії, так і не дали однозначної відповіді, коли воно з'явилося. Відомі до-революційні дослідники М. Кузнецов та І. Приклонський висловили точку зору, що як ремесло проституція стала розглядатися тільки за часів правління Петра I разом із початком торгових відносин з західноєвропейськими країнами⁴. Саме в цей період, незважаючи на каральні розпорядження, торгівля власним тілом прийняла масовий характер, що, як видається, було викликано низкою причин.

По-перше, створенням великої регулярної армії і флоту на основі рекрутських на-

1 Блох І. История проституции / Составление А. Обергынского. Ростов-на-Дону: Ред. Журн. «Дон». МАПРЕКОН. 1991. С.105.

2 Блашко А. Гигиена проституции и венерических болезней. М.: Тип. И. Сытина. 1909. С.13.

3 Шашков С. Исторические судьбы женщины, детоубийство и проституция. СПб.: Тип. Н. Шигина. 1871. С.553.

4 Кузнецов М. Проституция и сифилис в России. Историко-статистические исследования. СПб.: Типография В. Балашова. 1871. С.42.

борів і введенням обов'язкової служби для дворянства. У результаті велика кількість молодих здорових чоловіків тривалий час не мала можливості створити сім'ї і вести нормальне статеве життя, що і породжувало інтерес до продажних жінок.

По-друге, посиленням в епоху петровських перетворень західноєвропейського впливу і змінами демографічної ситуації, пов'язаними з міграцією населення країн Західної Європи, в тому числі і жінок, які займались проституцією.

По-третє, масовою секуляризацією суспільної свідомості, що характеризувалась толерантним ставленням до питань позашлюбних зв'язків.

Секуляризація суспільної свідомості, яка розпочалася ще в першій чверті XVIII ст., остаточно закріпилась у Катерининську епоху, супроводжуючись падінням моралі, зняттям жорстких релігійних заборон. Незважаючи на переслідування проституції, імператриця прийшла до думки про визнання контрольованої її форми.

Саме за часів правління Катерини II вперше були запроваджені медичні огляди підозрюваних у проституції жінок, виділені особливі місцевості для концентрації повій і вільних (публічних) будинків, здійснювався розшук і лікування за державний рахунок жінок, які поширювали венеричні захворювання, були створені виховні будинки для незаконно народжених немовлят.

Таким чином, незважаючи на заборонні заходи в російському законодавстві і переслідування осіб, які займаються проституцією і звідництвом, уже у другій половині XVIII ст. влада починає усвідомлювати неефективність даних заходів і приходиться до думки про необхідність більш гнучкого підходу у вирішенні проблеми «непристойності».

Слід зазначити, що каральні заходи, націлені на заборону і переслідування проституції, були неодноразово підтвержені і доповнені законодавчими актами першої половини XIX ст.

Статут про попередження і припинення злочинів 1832 р. забороняв явну і відкрити «розпусти», утримання місць розпусти. У статут про попередження і припинення злочинів 1842 р. була додана стаття 781, відповідно до якої «винні в блуді піддаються тюремному ув'язненню і церковному покаянню»⁵, а влада поступово перейшла від заборони проституції до її регламентації.

Друга половина XIX ст. стає для міста Чернігова періодом доволі інтенсивного розвитку. Якщо у 1836 р. у місті проживали лише 5885 мешканців, то через 60 років їх налічувалось уже більше 27 тисяч. За цей час у губернському центрі збільшується кількість навчальних закладів, готелів, ресторанів, зводиться театр.

Але розвиток Чернігова породив і певні негативні явища. Одним з них стала поява проституції, яку в 1844 р. на підставі указу імператора Миколи I було легалізовано на теренах усїєї Російської імперії. Дане рішення побачило світ аж ніяк не через прихильність імператора до повій. Просто стало очевидним, що репресивні заходи проституцію не подолають. Не змогли знищити її ні цариця Анна Іоанівна, ні дочка Петра I імператриця Єлизавета, ні Катерина II, яка у 1763 р. наказала заслати всіх повій до Сибіру. Потрібні були інші, вже випробувані у європейських країнах методи. Саме тому в 1844 р. були видані правила для тих, хто утримує будинки розпусти, і для самих повій. Треба зазначити, що вони діяли до самої Жовтневої революції. За регламентацією (так звались ті правила) право реєстрації повій цілком покладалося на поліцію. Часто на підставі недостовірної інформації незаміжні жінки отримували «жовтий квиток», тобто посвідчення повії, а разом з ним – незаслужену ганебну репутацію⁶.

У царській Росії існували дві форми проституції: офіційно визнана легальна і таємна. Перша перебувала під контролем держави і підлягала обліку, друга носила «творчий» і самодіяльний характер.

Однак «ринок чорної любові» закривав своїми масштабами всі легальні «будинки коханья». За рівнем прибутків і статусу людини в суспільстві також, як і в усьому

5 Устав о предупреждении и пресечении преступлений // Свод законов Российской империи. СПб. 1842. Т.XVI. Ст.781.

6 Руденок В. Чернігів – подорож на 100 років назад. Чернігів: Центр гуманістичних технологій АХАЛАР, 2009. С.24.

іншому, дотримувалась ієрархія: вища (аристократична), середня (міщанська) і нижча (панельна). Самі ж повії поділялися на «квиткових» (перебували у будинках терпимості і мали свідоцтво «жовтий квиток») і «бланкових» або одинаків – бродячі, квартирні, які будували свій «бізнес» самостійно. У 1861 р. було регламентовано місце розміщення борделів – не ближче ніж 150 сажнів (близько 300 м) від церков, училищ і шкіл.

У «Правилах власників борделів», затверджених міністром внутрішніх справ 29 травня 1844 р., зазначалося: «Бордели открывают не иначе как с разрешения полиции. Разрешение открыть бордель может получить только женщина от 30 до 60 лет, благонадежная. В число женщин в бордели не принимают моложе 16 лет. Содержательница подвергается также строгой ответственности за доведение живущих у ней девок до крайнего изнурения неумеренным употреблением. Запрещается содержательницам по воскресным и праздничным дням принимать посетителей до окончания обедни, а также в Страстную неделю. Мужчин несовершеннолетних, равно воспитанников учебных заведений ни в коем случае не допускать в бордели».

Будь-які послуги – чи то сексуальні, чи купівля курки підлягають оплаті. Відповідно, знаючи ціни, ми можемо сказати, що було дорого, а що ні. Після введення золотого курсу рубля у 1897 році фунт (400 г) житнього хліба коштував 3 коп., білого – 10 коп., пуд солі – 10 руб., фунт м'яса – 13 коп., 100 яєць – 2,8 руб., пуд коров'ячого масла – 11,6 руб., фунт чаю – 2,8 руб., пуд осетрини – 13 руб. Однак, як завжди, десь було дорожче, десь – дешевше. Відповідно посадові оклади наприкінці XIX ст. становили для молодших офіцерів – 35 рублів, учителів – 25, фельдшерів – 40, фабрично-заводських робітників (у середньому) – 16 руб.⁷

Статистика фіксує і пряму залежність проституції від економічних чинників: її рівень падав зі скороченням безробіття, збільшенням норми заробітної плати та здешевленням предметів першої необхідності. Спостерігалась і ситуація, коли селянки під час відходів на ярмарку в місто саме таким шляхом підробляли собі і дітям на обновки. Таким чином, до проституції почали ставитись як до промислу, що гарантує періодичний, але стабільний дохід.

Цікаве в цьому відношенні спостереження П. Обозненко. На його думку, під час великих історичних потрясінь рівень проституції різко зростає. Показовими у цьому відношенні є роки російсько-японської, Першої світової війни і революції 1905 – 1907 рр. Мобілізація і концентрація величезного числа чоловіків, вирваних з дому, атмосфера загальної істерії і розбещеності робили свою справу. Як наслідок, у цей час особливого поширення набула таємна проституція – безконтрольна.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. існувало три типи будинків розпусти: дорогі борделі з модними меблями, паркетними підлогами, дзеркальними стінами і стелями (інтер'єру відповідали і жінки, розраховані на заможних клієнтів), численні і варіабельні по оздобленню та ціною будинку для споживачів середнього класу (дрібні чиновники, студенти, купецтво середньої руки, кадети і молодші офіцери) та убогі, дешеві будинки для бідного люду (солдати, волоцюги, робітники та ін.).

Плата за сексуальні послуги в подібних легальних кублах розпусти істотно різнилася залежно від рангу закладу. Наприклад, у фешенебельних закладах Москви і Санкт-Петербурга з відвідувача стягувалось 3 – 5 рублів за сеанс, 5 – 15 руб. за ніч і 10 – 25 руб. за обслуговування клієнта на дому, тоді як у провінції відповідні показники дорівнювали 1 – 3 руб., 1 – 5 руб., 3 – 10 руб.

Набагато скромнішою була плата в «середніх» будинках розпусти: від 1 – 2 руб. «за годину» до 3 – 7 руб. за виїзд, у провінції від 0,5 руб. до 5 руб. У дешевих публічних будинках мегаполісів і периферії за разове відвідування повії брали від 20 до 50 коп. Тут заробіток залежав уже не від якості, а від кількості: повіям доводилось обслуговувати за ніч до 50 осіб, причому в передсвяткові та святкові дні наплив клієнтів вимагав «подвійного удару». Інфляції на перераховані послуги не було, починаючи з 70-х рр. XIX ст.⁸

⁷ Проститутки XIX века. Режим доступу: https://www.pravda.ru/society/fashion/couture/18-08-2013/1168463-Free_love-0/

⁸ Проститутки XIX века. Режим доступу: https://www.pravda.ru/society/fashion/couture/18-08-2013/1168463-Free_love-0/

Суспільство і влада намагалися привести регламентацію проституції до більш цивілізованих форм. З цієї причини правлячий сенат 23 лютого 1892 р. видав розпорядження, згідно з яким праця повій могла здійснюватися лише на добровільних засадах. При цьому «жовтий квиток» отримували тільки ті повії, які жили та працювали безпосередньо у борделях. Для того, щоб дати повіям шанс повернутись до нормального життя, держава захищала їх від свавілля роботодавців. Було законодавчо встановлено, що повія може у будь-який час залишити роботу, навіть незважаючи на борги перед її роботодавцем. Крім того, якщо повія пропрацювала у борделі більше 1 року, то вона мала право забрати з собою одяг, який їй надала утримувачка під час роботи. Що стосується неповнолітніх дівчат, то приймати їх у будинки розпусти суворо заборонялось. І все ж таки отримати «жовтий квиток» було значно простіше, ніж його позбутись⁹.

За існуючими правилами, перестати вважатися повією і звільнитися від нагляду поліції було можливо лише у чотирьох випадках: 1. Після досягнення певного віку. 2. У разі заміжжя. 3. За власним бажанням, але лише після тривалої перевірки з боку поліції. 4. За «поручительством» поважної і благонадійної людини.

Є відомості, що у 1865 р. у губерньському центрі налічувалось 18 офіційних повій, відносно яких здійснювався медичний контроль. Але скільки існувало тоді у місті будинків розпусти, невідомо¹⁰.

У 1872 р. у Чернігові були офіційно зареєстровані два борделі. Архівні документи донесли до нас навіть імена та прізвища утримувачів обох борделів і повій, що там працювали. Один з них розміщувався у будинку Шарого, у так званих Землянках неподалік від Воскресенської церкви. Тоді у ньому працювали лише 3 повії.

У другому будинку розпусти до послуг клієнтів було удвічі більше «працівниць найдревнішої професії». З матеріалів засідань Чернігівської міської думи можна зробити висновок, що знаходився цей «престижний заклад» у самому центрі міста на вулиці Шосейній у будинку одного з членів тієї самої думи, ймовірно Іллі Людвиговича Шрага¹¹ – громадського і політичного діяча, адвоката, депутата I-ої державної думи Російської імперії, члена Української Центральної Ради, а також культурного діяча, відомого підтримкою класиків української літератури.

Ще одним ймовірним будинком «відпочинку» була незвичайна будівля, так званий «будинок з ляльками», який і зараз існує в районі Лісковиця. Старожили розповідають, що у власника будинку дворянина Чирьєва була красуня дочка, яка померла дуже молодою, тому батько вирішив увіковічнити її пам'ять у вигляді зображень над вікнами будинку. З цією метою були виготовлені і встановлені над вікнами скульптурки у вигляді жіночих голівок. Прикметно, що скульптурні зображення відсутні на карнизах вікон, що виходять у двір, а встановлені лише з боку вулиці. Таким чином вони були своєрідною рекламою і натякали перехожим на характер послуг, які надавалися в цьому будинку. Збереглися свідчення, що на даху будівлі колись також були встановлені фігурки – їх називали «дідами». В особняку діяло електричне освітлення, що для Чернігова XIX ст. було рідкістю¹². Після Жовтневої революції і закриття борделю в будинку діяв молодіжний комсомольський клуб.

Крім повій, які жили у борделях під наглядом утримувачів, були ще й ті, які працювали індивідуально. Їх нараховувалося значно більше. Ті з них, які мали власне житло, приймали клієнтів у своїх домівках. Безквартирні працювали, де доведеться. Саме ця категорія викликала особливе занепокоєння поліції та санітарного лікаря, в обов'язки якого входив медичний контроль за станом здоров'я «жриць любові».

Слід зазначити, що у депутатів міської думи була відсутня одностайна думка про те, як боротися з проституцією. Так, у 1879 р. міська управа подала на розгляд народних обранців проект постанови, що забороняла відкривати будинки терпимості

9 Руденок В. Чернігів – подорож на 100 років назад. Чернігів: Центр гуманістичних технологій АХАЛАР, 2009. С.24.

10 Режим доступу: http://www.gorod.cn.ua/print/city_701.html

11 Руденок В. Чернігів – подорож на 100 років назад. Чернігів: Центр гуманістичних технологій АХАЛАР, 2009. С.25.

12 В Чернигове есть дом с куклами. Режим доступу: <https://despravda.com/v-chernigove-est-dom-s-kuklami/1998>

на центральних вулицях міста. Під час обговорення питання депутати Лавриненко та Шраг заявили, що цей проєкт слід відхилити, бо, на їхню думку, якщо борделі перевести на окраїни, за ними буде важче здійснювати нагляд, а це, в свою чергу, негативно вплине на саму боротьбу з проституцією. Депутати думи з ними погодились, хоча і не одностайно.

Слід зазначити, що такий підхід до проблеми себе не виправдав, і в 1898 р. у Чернігові офіційно діяли вже 4 борделі. Але, незважаючи на це, представники місцевого самоврядування у своїй більшості продовжували відстоювати виховні методи боротьби за суспільну мораль. Так, коли у 1905 р. губернська адміністрація намагалася залучити Чернігівську міську думу до медично-поліцейського нагляду за проституцією, остання рішуче відмовилась і вирішила продовжувати боротись з цим негативним явищем гуманними методами. Наслідки цього рішення далися взнаки вже в наступні роки¹³.

Заклади «відпочинку» офіційно існували в Чернігові аж до жовтневого заколоту 1917 р., а потім були закриті¹⁴.

Отже, прийняті у 40 – 50 рр. XIX ст. нормативно-правові акти заклали основи лікарсько-поліцейського нагляду за проституцією в Російській імперії, визначили порядок реєстрації повій, відкриття публічних будинків, висунули ряд вимог до організації подібного промислу. Слід зазначити, що до середини XIX ст. у Російській імперії ситуація у сфері боротьби з розповсюдженням проституції характеризувалась певною юридичною колізією.

З одного боку, проституція як соціальне явище визнавалася державою і перебувала під її контролем: були фактично легалізовані будинки розпусти, введена реєстрація осіб, які займались проституцією. З іншого боку, з огляду на явну суспільну шкоду, принесену проституцією, вона в будь-яких формах заборонялась і переслідувалась законодавчими нормами. Лише до кінця XIX ст., коли в інших «цивілізованих» країнах проституція була давно і міцно легалізована, в Російській імперії були запроваджені норми, які свідчать про зміну ставлення держави до проституції, перехід до формування інституту її правової регламентації. Однак довести до логічного завершення цей процес відповідно до «цивілізованої» моделі до 1917 р. не вдалося.

Ставлення до проституції у 1920-х рр. було досить негативним та категоричним. Незважаючи на це, в роки НЕПу «відпочинок» з повією залишався для мешканців Чернігова звичним, хоч і нелегальним способом проведення вільного часу¹⁵.

Проституцію почали вважати «наиболее характерным перерождением капитализма, создающим разрушительное влияние на физические и моральные силы трудящихся»¹⁶.

Для того, аби припинити поширення проституції та зменшити кількість охочих скористатися послугами повій, профспілки влаштовували усні та письмові агітаційні кампанії щодо її згубності та зображали проституцію як деструктивне суспільне явище. Однак слід враховувати, що серед членів профспілок були й ті, що вдень пропагували ідеї шкідливості проституції, а вночі таємно відвідували будинки розпусти. Для боротьби з проституцією та контролем над повіями була створена спеціальна комісія при губернському виконавчому комітетові¹⁷.

Повій направляли на добровільне та примусове лікування до місцевих лікарень, а власників будинків розпусти притягували до судової відповідальності. Однак, незважаючи на всі ці заходи, чисельність повій та їхніх місцевих клієнтів не зменшувалась. Повії працювали або у підпільних закладах, або самотужки. Відтак, «кохання за

13 Руденко В. Чернігів – подорож на 100 років назад. Чернігів.: Центр гуманістичних технологій АХАЛАР. 2009. С.25.

14 Публичные дома Чернигова XIX века. Режим доступа: <http://www.gorod.cn.ua/news/gorod-i-region/7190-publichnye-doma-chernigova-xix-veka-foto.html>

15 Непотенко І. Офіційні та неофіційні форми відпочинку у системі «правильних» практик дозвілля 1920-х рр. (на прикладі міста Чернігова) // Сіверянський літопис. 2011. №5. С.33 – 34.

16 Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. 1921. 13 июля. С.124.

17 Непотенко І. Офіційні та неофіційні форми відпочинку у системі «правильних» практик дозвілля 1920-х рр. (на прикладі міста Чернігова) // Сіверянський літопис. 2011. №5. С.33 – 34.

гроші» чоловіки Чернігова знаходили кількома способами. Найпоширенішим було звернення місцевих жителів до підпільних будинків, які за радянської влади називали «домами притонов и разврата»¹⁸.

Точної кількості таких закладів у Чернігові 1920-х рр. нами не встановлено. Як правило, будинки розпусти облаштували у приватних оселях. Кількість повій у них була невеликою – від двох до п'яти осіб. Ними ставали безпритульні, вихованці місцевих дитбудинків, біженці чи служниці, вдови без постійного місця роботи. Всі вони прагнули прогнати себе або своїх рідних чи отримати житло.

Борделі, як правило, працювали по вихідних. У типовому будинку розпусти лунала музика, а клієнти грали в азартні ігри. Відвідувачами ставали практично всі категорії городян. Усе залежало від їхньої фінансової забезпеченості та зайнятості. Але, як правило, послугами повій користувалися городяни з середнім та високим рівнем прибутків. Усі вони були представниками різних соціальних категорій. Більше третини від усіх користувачів послугами повій становили робітники та службовці. Найбільш суспільно зайняті «трудящі» міста вдавалися до подібного способу проведення дозвілля кожну третю неділю, решта – кожну другу-третю. Деякі городяни (приблизно 2%) «розважались» з власними служницями.

На початку 1920-х рр., враховуючи нестабільну грошову ситуацію, повіям за «послуги» платили тим, чого вони найбільше потребували, – продуктами, милом тощо. У другій половині 1920-х рр. внаслідок стабілізації фінансової системи основною формою оплати стала грошова¹⁹.

Негативним побічним явищем існування нелегальних будинків розпусти в Чернігові стало поширення венеричних захворювань. Станом на середину 1920-х рр. близько 14% чернігівців, які користувалися послугами повій, заразились від них різними захворюваннями, які передаються статевим шляхом. З них 3% перебували у нетверезому стані або не мали постійного місця роботи²⁰.

Іншим невідмінним атрибутом діяльності будинків розпусти в Чернігові стало поширення вживання алкоголю. Нерідко їхніх клієнтів звинувачували у «попойках» (відпочинку зі вживанням алкогольних напоїв, переважно самогону)²¹.

Будинки розпусти, як правило, викривали після скарг сусідів, яким заважали «девицы, которые устраивают ночные гуляния». У близько половини випадків затримували не лише повій та організаторів, а й клієнтів. Відтак для тих, кому «не пощастило», відпочинок перетворювався на покарання²².

Таким чином, незважаючи на постійну зайнятість у офіційних формах дозвілля та пропагування «правильного» відпочинку, деякі з мешканців Чернігова не могли відмовитись від тих, що так старанно намагалась відгородити від працюючих радянська влада.

References

Blashko A. (1909). *Hyhyena prostytutsyy u venerycheskykh boleznei*. M.: Typ. Y. Sytyna.

Blokh Y. (1991.). *Ystoryia prostytutsyy / Sostavlenye A. Obertynskoho*. Rostov-na-Donu: Red. Zhurn. «Don». MAPREKON.

Derzharkhiv Chernihivskoi obl. Fr.443. Op.1. Spr.74. Ark.8.

Derzharkhiv Chernihivskoi obl. Fr.443. Op.1. Spr.76. Ark.13.

Domyk s nymfamy. Retrieved from: <http://www.gorod.cn.ua/news/gorod-i-region/7081-domik-s-nimfami.html>

Kuznetsov M. (1871). *Prostytutsyia u syfyls v Rossyy. Ystoryko-statystycheskye yssledovanyia*. SPb.: Typohrafiya V. Balashova.

Nepotenko I. (2011). *Ofitsiini ta neofitsiini formy vidpochynku u systemi «pravyl-*

18 Держархів Чернігівської обл. Ф.р.443. Оп.1. Спр.76. Арк.8.

19 Непотенко І. Офіційні та неофіційні форми відпочинку у системі «правильних» практик дозвілля 1920-х рр. (на прикладі міста Чернігова) // Сіверянський літопис. 2011. №5. С.33–34.

20 Венерические заболевания в Чернигове // Красное знамя. 1925. 5 декабря. С.4.

21 Держархів Чернігівської обл. Ф.Р. 443. Оп.1. Спр.76. Арк.13.

22 Непотенко І. Офіційні та неофіційні форми відпочинку у системі «правильних» практик дозвілля 1920-х рр. (на прикладі міста Чернігова) // Сіверянський літопис. 2011. №5. С.33–34.

nykh» praktyk dozvillia 1920-kh rr. (na prykladi mista Chernihova) // Siverianskyi litopys. №5. P. 33 – 34.

Prostytutky XIX veka. Retrieved from: https://www.pravda.ru/society/fashion/couture/18-08-2013/1168463-Free_love-0/

Publychnye doma Chernyhova XIX veka. Retrieved from: <http://www.gorod.cn.ua/news/gorod-i-region/7190-publichnye-doma-chernigova-xix-veka-foto.html>

Retrieved from: http://www.gorod.cn.ua/print/city_701.html

Retrieved from: <http://www.pivnich.info/budynok-illi-shraha/>

Rudenok V. (2009). Chernihiv – podorozh na 100 rokiv nazad. Chernihiv: Tsentr humanistychnykh tekhnolohii AKhALAR. 84 p.

Shashkov S. (1871). Ystorycheskye sud'by zhenshchyny, detoubyistvo y prostytutsyia. SPb.: Typ. H. Shyhyna.

Sobrane zakoneny y rasporyazheny rabochee-krestianskoho pravytelstva Ukrainy. (1921). 13 yuliia. P.124.

Ustav o preduprezhdeny y presecheny prestupleny // Svod zakonov Rossyiskoi ympery. (1842). SPb. T.XVI. St.781.

V Chernyhove est «Dom s kuklamy». Retrieved from: <https://despravda.com/v-chernigove-est-dom-s-kuklami/1998>

Venerycheskye zabolevaniya v Chernyhove (1925) // Krasnoe znamia. 5 dekabria. P.4.

Рига Данило В'ячеславович – молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Riga Danylo Vyacheslavovich – junior researcher of the National Architectural and Historical Reserve «Chernigov Ancient».

From the history of prostitution in Chernigov (mid. XIX – early XX century.)

The second half of the XIX century becomes a period of rather intense development for the city of Chernihiv. If in 1836 there were only 5885 inhabitants in the city, then in 60 years there were already more than 27 thousand. During this time in the provincial center the number of educational institutions, hotels, restaurants, the theater is being built. But the development of Chernigov also gives rise to certain negative phenomena. One of them was prostitution, which in 1844, under the orders of Nicholas II, was legalized throughout the entire Russian Empire. And this is not due to the attachment of the Emperor to the prostitutes. It simply became obvious that repressive measures would not overcome prostitution. They could not be destroyed by either Queen Anna Ioannovna, nor the daughter of Peter the Great, Empress Elizabeth, nor Catherine II, who in 1763 ordered to send all the prostitutes to Siberia. Were needed other, already tested in European countries methods. So, in 1844, rules were issued for those who kept the houses of debauchery and for themselves prostitutes. It should be noted that they acted until the October Revolution itself. Under the rules (so-called those rules), the right to register prostitutes entirely relied on the police. And often, on the basis of inaccurate information, unmarried women received a «yellow ticket», that is, a proxy certificate, and along with it - undeserved shameful reputation.

In tsarist Russia, there were two forms of prostitution: officially recognized as legal and secret. The first was under the control of the state and was subject to accounting, the other was creative and amateur.

According to the existing rules, to cease to be considered a prostitute and to be free from police surveillance was possible only in four cases: 1. After reaching a certain age. 2. In the case of marriage. 3. At will, but only after a lengthy police check. 4. For a «surety» of a venerable and trustworthy person.

There is information that in 1865 in the provincial center there were 18 official prostitutes, in respect of which medical control was carried out. But how many existed at that time in the city of houses of depravity is unknown.

Дата подання: 25 вересня 2019 р.

Людмила Студьонова

ЗОНДЕРШТАБ «Р» ЯК ОСОБЛИВИЙ ВІДДІЛ АБВЕРУ ТА ЙОГО РЕЗИДЕНТУРИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ (на матеріалах «Карної справи №1683» Архіву УСБУ в Чернігівській області)

У статті робиться перша спроба розкрити практично невідому сторінку історії Чернігівщини періоду Другої світової війни, пов'язану з діяльністю на території області резидентур української філії Зондерштабу «Р», яка складалася із офіцерів-емігрантів Армії УНР. Основою даної статті є «Карна справа №1683 на засуджених Симоненка І.С., Симоненка А.І., Савич Н.П.», що перебуває на збереженні в Архіві УСБУ в Чернігівській області. Ці люди були завербовані колишнім полковником Армії УНР П.Г. Дяченком, керівником міжобласної резидентури Зондерштабу «Р» (особливий відділ німецького контррозвідувального органу Абвер), розташованої в Чернігові. Під керівництвом резидента в Ріпкинському районі був створений фальшивий партизанський загін з метою ведення агентурної розвідки та компрометації і знищення радянських партизанів. І.С. Симоненко й А.І. Симоненко входили до складу цього загону. Н.П. Савич проводила агентурну розвідку в населених пунктах Ріпкинського, Городнянського, Лоевського (Гомельська область) районів, де відбувалася активізація дій радянських партизанів. Усі троє заарештовані у вересні 1943 р. Чернігівським УНКДБ УРСР як агенти німецької розвідки. Засуджені військовим трибуналом.

Ключові слова: *Зондерштаб «Р», агенти-розвідники, фальшивий партизанський загін, П.Г. Дяченко, А.І. Рибальчук, О.І. Подоляк, Л.К. Шабатин, брати Симоненки, Н.П. Савич, радянські партизани.*

Шостим травня 1942 року датується документ штабу Гітлера за назвою «Бойові дії проти партизанів», який регламентував утворення фальшивих партизанських загонів на окупованих нацистами територіях СРСР. Його мета – компрометація і знищення радянських партизанів. Білоруські й російські історики давно вже спеціалізуються на дослідженні цієї теми. Назвемо лише кілька імен: С.В. Кулинок, М.І. Смирнов, О.М. Литвин (Республіка Білорусь), Б.В. Соколов, В.В. Коровин, В.Ф. Богодист, О.Ю. Попов (Росія) та інші¹.

Щодо України, то перші відомості про появу фальшивих партизанів містяться в книзі начальника УШПР Т.А. Строчака «Наш позивний – свобода». Такий загін діяв на терені Сумської області. За свідченням колишнього начальника радіостанції Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання Б.Д. Поліщука, в Чернігові розташувалася резидентура Зондерштабу-Росія, яка вербувала агентів-розвідників для встановлення дислокації, чисельності, партійного про шарку основного складу партизанських загонів, районів їхньої дій, способів зв'язку з центром, баз постачання².

1 Кулинок С.В. Банда компрометировала советскую власть и настоящих народных мстителей – партизан: лжепартизаны против партизан // Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований. 2018. №3. С.51 – 67; Смирнов Н.И. Беларусь. Особый фронт. Минск, 2015; Коровин В.В. Поединок с абвером // Военно-исторический журнал. 1995. №1. С.31 – 36; Соколов Б.В. Оккупация. Правда и мифы. М., 2002 та ін.

2 Строчак Т. Наш позивний – свобода. К., 1966. С. 240 – 241; Полищук Б.Д. Вызывает «401-й». М., 1979. С. 95 – 96.

Цей орган займався створенням фальшивих партизанських загонів.

Зондерштаб «Р» був особливим відділом німецької військової розвідки і контррозвідки Абвер. До його діяльності насамперед залучалися представники військових кіл емігрантів із СРСР. Українську філію Зондерштабу «Р», керівництво якого перебувало у Варшаві, становили колишні офіцери-емігранти, які закінчили російські військові школи та брали участь у Першій світовій війні, а також ті, хто з кінця 1917 р. і в 1928 – 1939 рр. служив у збройних силах Польщі. З метою активного залучення місцевих мешканців дозволено було неофіційно називати українську філію Зондерштабу «Р» штабом Українського визвольного війська (УВВ)³.

Одним із значних постатей українського відділення був Петро Гаврилович Дяченко – полковник Армії УНР. Під його керівництвом у Чернігові активно діяла міжобласна резидентура (охоплювала північні райони України і південні частини Білорусі) під прикриттям військово-будівельної контори. Обласну резидентуру очолював майор Армії УНР Подоляк – він же Єлисей (Олексій) Навроцький. Помічником резидента в Чернігові був Федір Євменович Тараненко (псевдо «Степовий»). У Прилуках резидентурою керував Олексій Гнатович Каневський, а згодом – Григоренко, він же Холодковський чи Юрій Юрійович Холодовський. У Козельці діяв Павло Дмитрович чи Діомідович Калиновський, за документами Григорій Андрійович Клепка – штабс-капітан РОА, а також інженер Іван Петрович Баженов, помічник козельцького резидента Євген Порфірович Архипенко (псевдоніми «Інженер», «Професор»)⁴.

У даній публікації мова піде лише про деяких агентів-розвідників, яких завербував Петро Гаврилович Дяченко.

На цьому фото із «Карної справи №1683 на засуджених Симоненка І.С., Симоненка А.І., Савич Н.П.», розпочатої у 1943 р. (зберігається в Архіві УСБУ в Чернігівській області), зображений Іван Сергійович Симоненко, 1923 року народження, уродженець села Короп'є Остерського (тепер Козелецького району), колишній член ВЛКСМ. Коли почалася війна, його батька мобілізували на фронт, а Іван залишився з матір'ю і молодшою сестрою.

З приходом німців у селі замість колгоспу утворився общинний двір, де Іван почав працювати. А потім прийшли партизани Юрія Збанацького, встановили радянську владу, закликали чоловіків вступати до загону та створити групу самооборони. Іван Симоненко дав згоду. У травні 1943 р. німці кинули проти партизанів регулярні частини своєї армії й загопи поліцейських. Іван брав участь у бою проти групи мадяр у районі села Потебньова Гута в семи кілометрах від Короп'я. Коли німці застосували танки та артилерію, партизани відступили вглиб лісу. Симоненко не пішов з ними, а з іншими односельцями повернувся додому. На світанку 18 червня 1943 р. в Короп'є прибув загін Чернігівської польової фельдкомендатури і поліцаїв на чолі з німецьким офіцером. Його супроводжував Петро Дяченко. Заарештували до 70 людей. Усіх привели до приміщення старостату. Допитували кожного окремо. У присутності німецького офіцера та перекладача Дяченко запитав Івана, у кого дістав зброю, хто ще її має, чи є в селі партизани. А потім його і ще п'ятьох чоловіків, у тому числі й двоюрідного брата Андрія Симоненка, на машині відвезли до Чернігівської в'язниці.

20 червня 1943 року братів доставили в будинок по вулиці Троїцькій. Відбулася друга зустріч із Дяченком. Він сказав, що за перебування у партизанському загоні

3 Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939 – 1945). Львів, 2003. С. 161 – 164.

4 Структура и деятельность органов германской разведки в годы Второй мировой войны: сб. док. Симферополь, 2011. URL: <http://istmat.info/node/28428>

хлопці разом із рідними мають бути розстріляні. Але, щоб цього не сталося, треба погодитися стати розвідниками на користь німецької влади і підписати один документ. І вони це зробили. Дяченко видав їм у якості винагороди по 500 радянських рублів, а також продукти: 4 кг хліба, 500 г ковбаси, 500 г масла, 70 г цукру, 12 сигарет на три дні. Згодом їм видавали 4 кг хліба, 300 г масла, 500 г ковбаси, 80 г цукру, каву, сигарети. Згодилися на співробітництво з німецькою розвідкою й односельці Андрій Задера й Іван Денисович Симоненко.

Брати повернулися в Короп'є, де зібрали інформацію про загін Юрія Збанацького. Виявилося, що після згаданого бою у травні 1943 р. він не розпався і продовжував діяти. Особовий склад загону становили переважно українці, на озброєнні в яких перебували кулемети, автомати, гвинтівки. Інший кінний партизанський загін «За Батьківщину» у кількості 350 осіб, озброєних автоматами, прибув з лісів Носівського району. Партизани перейшли через Десну і прибули в села Мороськ і Соколівку на Остерщині. Симоненки дісталися Остра, знайшли квартиру агента Гната Губка по вулиці Франка, 50 і передали йому цю інформацію.

28 червня 1943 р. Іван, Андрій Симоненки і Гнат Губко виїхали в Чернігів до Дяченка. Проживали вони в очікуванні завдання в будинку по вул. Новотроїцькій, №7 (зараз вулиця імені Бориса Луговського). 11 липня 1943 р. Петро Дяченко привів їх до групи незнайомих людей і сказав, що тепер всі вони – партизанський загін, проте не справжній, а фальшивий. На території від Ріпок до Києва між Дніпром і Десною вони мали знищувати партизанські загоны, вбивати активних партизанів, а пасивних заохочувати до переходу на свій бік і збільшувати фальшивий загін за рахунок місцевого населення. За посередництва місцевих жителів фальшиві партизани повинні були вступати до загону радянських партизанів, аби вести розвідку і панічними розмовами викликати у бійців невпевненість у своїх діях. Потім Дяченко представив командира «Дядю Васю» і комісара Леоніда Шабатина. До складу загону увійшли Іван Сергійович Симоненко, Андрій Іларіонович Симоненко, Андрій Іванович Задера, Микола Двірник, Гаврило Андрійович Коваленко, а решту становили бійці, привезені із Києва. Всім видали зброю: командир і комісар отримали автомати, бійці – російські гвинтівки старого зразка. На озброєнні фальшивих партизанів перебували наганы, 30 гранат, 2 цинкові ящики з набоями. Після інструктажу загін у кількості 17 осіб на автомашині прибув до лісу в 15 км від Ріпок. «Дядя Вася» і Леонід Шабатин ходили навколишніми селами, намагаючись дізнатися від місцевих про радянських партизанів. Рядові бійці також пішли у розвідку. З метою поживи у селах Вир і Задеріївка вони вкрали з селянських дворів поросю, барана і свиню.

Майже за тиждень члени загону побачили в лісу шістьох радянських партизанів, однак не ризикнули вступити з ними у сутичку. Повернувшись на базу, брати Симоненки й Андрій Задера висловили своє незадоволення тим, що їхня зброя не придатна для ведення бойових операцій, і тому вони не мають бажання перебувати у загоні. Але після напруженої розмови з керівництвом вони погодилися залишитися і разом з усіма перебазувалися на околицю Ріпок, а потім зайшли у містечко. Проте за кілька днів більшість «партизанів» виїхала до Чернігова. У Ріпках залишилися Шабатин та Іван Симоненко. На початку серпня 1943 р. комісар направив Івана в Пізнопали та Олександрівку, аби дізнатися, чи відвідують ці села партизани і звідки вони приходять. Іван доповів, що населені пункти повністю спалені німцями після нападу на них партизанів Ковпака, які пройшли цими селами. До кінця серпня Симоненко проживав у Ріпках і доставляв продовольство для Шабатина. Опісля він виїхав до Чернігова, а потім у с. Короп'є, щоб відремонтувати чоботи, бо Дяченко готувався вивезти своїх розвідників до Ніжина.

11 вересня 1943 р. до членів загону надійшло розпорядження Губка і Шабатина разом з ними рухатися в німецький тил. Проте ніхто не прийняв цієї пропозиції. В селі вони жили в очікуванні Червоної Армії, бо чомусь не відчували побоювання за свою долю. 23 вересня 1943 р. радянські війська зайшли в Короп'є, а 27 вересня 1943 р. Іван Сергійович Симоненко був заарештований Чернігівським УНКВС як агент німецької розвідки.

Спочатку його утримували в Чернігові, потім в Остерській камері попереднього ув'язнення, з грудня 1943 р. – у Харківській внутрішній в'язниці. На допитах Симоненко дав показання, викладені вище на основі протоколів із карної справи №1683. Іван Симоненко хотів довести слідчим, що фальшивий партизанський загін не встиг наробити лиха, а вся діяльність Зондерштабу «Р» у Ріпкинському районі виявилася невдалою. Насправді ж це не так. За допомогою агентів Дяченка вдалося отримати відомості про партизанські загони Федорова та Ковпака, які діяли в цьому районі. Як наслідок – кілька загонів ковпаківців були ліквідовані. У Ріпкинському районі фальшивий партизанський загін, створений Дяченком, відіграв значну роль у знищенні радянського партизанського загону та вбивстві його керівників⁵.

Нарешті 30 грудня 1943 р. Івану Симоненку оголосили звинувачення за статтею 54-1«а» КК УРСР – зрада Батьківщині. Свою провину він повністю визнав. 5 січня 1944 р. його допитували вже в якості звинуваченого. Він розповів, що їхній фальшивий загін десять днів перебував у Ріпкинському районі. Там його члени вели розвідку, мародерствували, забирали у населення дрібну худобу, хліб, картоплю, інші продукти, що викликало незадоволення селян. Радянські партизани дізналися про цей провокаційний загін і почали його переслідувати. Довелося повернутися в Ріпки і там розформуватися.

Іван Симоненко описав слідчому Петра Дяченка та його агентуру. Пану полковнику або дяді Петі, як його називали підопічні, було років п'ятдесят. Він був високий на зріст, кульгав на ліву ногу, голову та обличчя ретельно голів. Іван зустрічався з ним у будинку фельдкомендатури №197 по вул. Троїцькій. Від Романа Минька, власного кур'єра Петра Дяченка, Симоненко знав, що під час громадянської війни їхній начальник мав звання полковника, командував чорносотенним полком, а після розгрому Червоною Армією втік до Польщі. У Варшаві проживала його сім'я, яка влітку 1943 р. гостювала у полковника в Чернігові. Дяченко мав власну друкарку, завгоспа і кухаря. У серпні 1943 р. він виїхав до польської столиці у службових справах, але так й не повернувся.

Насправді ж Петро Гаврилович Дяченко (1895 – 1965) народився на Полтавщині, закінчив офіцерську школу і під час Першої світової війни отримав звання старшини царської армії. З проголошенням УНР він перейшов до її війська і командував полком Чорних Запорозжців. П. Дяченко брав участь у 1-му Зимовому поході Армії УНР в 1920 р. А з 1928 р. він служив у ранзі майора в польських збройних силах. У вересні 1939 р. П. Дяченко отримав поранення в боях з нацистами, був інтернований ними в Литві поблизу Кенінсберга, а після звільнення деякий час жив у Холмі. У подальшому він співпрацював як з ОУН(б), так і з ОУН(м), потім оселився в Мюнхені, згодом переїхав до США, де й знайшов свій вічний спочинок.

Андрія Рибальчука, заступника Дяченка, теж називали «паном полковником». Улітку 1943 р. він так само приймав у гості свою сім'ю із Варшави. Інша будь-яка інформація про нього відсутня.

Олексій Подоляк, він же Єлисей Навроцький, обласний резидент, проживав на Троїцькій вулиці. Іван Симоненко виписував у нього продукти, які потім отримував на складі німецької фельдкомендатури №197.

У Ріпках резидентурою керував Леонід Шабатин. Його легальним прикриттям була посада начальника будівництва лісопильного заводу. До війни він проживав у Ромнах, а за спеціальністю був бурильником. Від Шабатина Симоненко отримав винагороду і в розписці написав: «Получено от резидента резиденции №7 1500 руб.». Коли Леонід перебував у загоні, його заміняв син Дяченка Юрій – кур'єр резидентської області «Б» у м. Рівне. Саме Шабатин розповів Івану про наступ Червоної Армії і майбутню евакуацію за Дніпро. Він дуже боявся за свою долю і долю своєї родини в Ромнах. До того ж, на ньому було багато крові радянських громадян. Відтак Шабатин згодом утік з німцями.

Прізвища командира загону «Дяді Васи» Симоненко не знав. Наприкінці липня 1943 р. він виїхав із Ріпок, ймовірно, до Західної України, звідки був родом.

5 Українці в Абвері. Зондерштаб «Р». 20/06/2013. URL: <https://cossack88.livejournal.com/3213.html>

Іван Симоненко описав зовнішній вигляд і рядових агентів Дяченка. Гнат Губко із Остра, колишній член компартії; Гаврило Андрійович Коваленко, який винятково виконував завдання Дяченка, а згодом був заарештований співробітниками НКДБ; Іван Денисович Симоненко деякий час працював у Козельці і мав зв'язки з іншими трьома розвідниками резидента Івана Петровича Баженова, який до Козельця очолював резидентуру в білоруському Слуцьку. Він був заарештований, але незабаром його звільнили.

За свідченнями Івана Симоненка, до фальшивого загону приєдналася група людей, яка прибула із Білорусі. Він також детально описав кожного: зріст, статуру, колір очей і волосся, зачіски. Леонід Іванович Лапицький, двадцяти п'яти років, помічник резидента у Гомелі, приїздив у Ріпки і до партизанів Дяченка в ліс, а потім відступив разом із німцями. Найстарший із білорусів на ім'я Федір мав штучні зуби із золотою коронкою. Він вихвалявся, що, перебуваючи на завданні в радянському загоні, вбив двадцять партизанів. Ще один із членів цієї групи Олександр завжди мав при собі револьвер системи «наган». Наймолодшим із новоприбулих був двадцятидворічний Володимир. Припускаємо, що ця група людей прибула із селища міського типу Осинторф (Вітебська область, Білорусь), де Абвер готував шпигунів, терористів, диверсантів, фальшивих партизанів і підпільників.

У загоні було троє киян на ім'я Анатолій, а також Борис і Леонід – всі від двадцяти до тридцяти п'яти років. Леонід вихвалявся, що вони разом з Анатолієм удруге приїхали у Ріпки. Першого разу вони вбили двох партизанів, а одного поранили.

Іван Симоненко назвав ще кількох агентів Петра Дяченка із Бобровиці, Добрянки, Ріпок, сіл Вир, Грабів, Даничі Ріпкинського району, Тупичева Городнянського району, села Окуниново Козелецького району, міста Чернігова – всього 13 осіб. На момент допиту Івана Симоненка 8 осіб із названих ним агентів перебували під вартою.

Більш говірким виявився Андрій Іларіонович Симоненко, заарештований на два дні пізніше за брата – 29 вересня 1943 р. Щодо нього проводилися слідчі дії за статтями 93, ч.2 і 108 КПК УРСР. Юнак народився у 1925 р. в с. Короп'є Остерського району. Його батько і старший брат перебували на фронті у лавах Червоної Армії, а середнього вивезли до Німеччини. За словами Андрія, метою полковника була боротьба за вільну Україну. Задля реалізації цієї мети він прибув до Чернігова, але потрапив у СД. Там німці запропонували йому співробітництво, що не було правдою, оскільки Зондерштаб «Р» насправді співпрацював з іншими німецькими спецслужбами, зокрема з чернігівським підрозділом СД (служби безпеки). Аби йому повірили, Дяченко додав, що це вигідно для протистояння більшовизму.

Документи він підписував так: *«Полковник із Зондерштаба Дьяченко»*. Такі папери Андрій Симоненко бачив власними очима, тому швидко збагнув, на кого насправді буде працювати. Форма зобов'язання про співпрацю з німецькою розвідкою була надрукована на друкарській машинці українською мовою. Прізвище, ім'я і по батькові, слова «розвідник Андрій Симоненко» він заповнив власноруч фіолетовими чорнилами, потім розписався і поставив дату: 20 червня 1943 р. Розвідувальний орган у підписці не називався. Текст документа був таким: *«Я, Симоненко Андрій Іларіонович, зобов'язуюсь працювати на користь німецької контррозвідки в якості розвідника. За розголошення зобов'язання буду покараний за законами військового часу смертною карою»*.

Від Петра Дяченка Андрій Симоненко отримав аусвайс (посвідчення), путівки для проїзду із Чернігова в Остер і назад, що давало право на користування будь-якою німецькою машиною і отримання у фельдкомендатурі №197 продуктів харчування – 600 г хліба, масла і 350 г ковбаси на добу. Документи зазвичай підписував ад'ютант начальника комендатури №197 терміном на один місяць. Потім їх здавали полковникові. Документи видавалися лише в помешканні фельдкомендатури.

Петра Дяченка зацікавив табір військовополонених, розташований у Чернігові в будівлі колишньої психіатричної лікарні на території лікарняного комплексу по вулиці Щорса, 3 (нині вулиця І. Мазепи). Йому необхідно було дізнатися головним чином про реальну можливість поповнення фальшивого партизанського загону.

Для цього полковник відрядив у табір Андрія Симоненка та Андрія Задеру. Вони мали з'ясувати наявність зброї у бранців, виявити схильних до втечі, дізнатися про їх стосунки із українською поліцейською охороною, ставлення коменданта табору та його підлеглих до полонених, якість харчів тощо.

18 липня 1943 р. Дяченко передав Задеру, Симоненка із пакетом супровідних документів двом німецьким солдатам, які відвели їх до табору. Конвой здав обох Андріїв заступнику коменданта Тимошенку. Він допитав їх щоб дізнатися хто вони і де затримані. Задера і Симоненко сказали, що вони партизани з Остерського загону. За наказом Тимошенка їх обох зареєстрували і видали кожному 300 гр. хліба – денну пайку.

У таборі військовополонених Андрій Симоненко і його тезка Задера пробули десять днів. Вони встановили, що двоє бранців – Петро Тарасов і Падалкін, яких виводили на роботу в гараж, мали револьвери системи «наган» і готувалися до втечі. Цих двох вони чомусь не видали німецькому коменданту табору і не сповістили Дяченка. Однак Симоненко і Задера донесли на інших чотирьох полонених, які відкрито говорили про своє бажання дістатися партизанів. Але їх на диво не покарали. Андрій Симоненко вирішив, що ця четвірка теж із завербованих німцями. Він і Задера стали свідками розкрадання кухарями харчів та жорстокого поводження охоронної поліції з бранцями.

Симоненка і Задеру годували краще, ніж інших в'язнів, і це викликало до них недовіру. Агенти, як було домовлено для такого випадку із Дяченком, через німецького коменданта передати йому записку. Обоє Андріїв вивели під конвоем за межі табору начебто на розстріл. Але вони повернулися в Ріпки до резидента Шабатина. Він наказав рухатися до Лоева в пошуках радянського партизанського загону. Так агенти напали на слід добре озброєного білоруського загону «За Батьківщину», який складався із 300 вершників під командуванням Григорія Синякова і мав зв'язок з партизанами Юрія Збанацького.

Опісля Шабатин видав А. Симоненку посвідчення інспектора-контролера рибних промислів і відрядив до Лоева у якості районного вербувальника кадрів для фальшивого партизанського загону. У Лоеві А. Симоненко мав з'явитися у німецьку жандармерію, надати посвідчення Ріпкинської жандармерії та домовитися про квартиру і постачання харчами. Шабатин наказав проводити агентурну роботу без участі жандармерії і поліції, не користуватися їх агентурними матеріалами, а створювати власну агентуру, інформацію від якої передавати особисто йому. Агентами повинні бути лояльні особи до німців як, наприклад, куркулі. Якщо вони мають зв'язки з партизанами, то їм слід було погрожувати арештом і розстрілом. У завербованих належало відбирати підписку, ставити завдання перед інформаторами щодо виявлення партизанів, створювати явочні квартири. Поліцаїв, осіб, пов'язаних з поліцією і жандармерією, вербувати було не потрібно.

А. Симоненко дійшов до Любеча, хотів переправитися через Дніпро, але на протилежному боці помітив чотирьох озброєних радянських партизанів, а тому перелякався і повернувся в Ріпки. Шабатина він не застав на явочній квартирі, хоча той обіцяв своєму агенту передати важливу кодограму. А. Симоненко чекав на нього два дні, не дочекався і теж відбув у Чернігів. Нікого із працівників Зондерштабу «Р» у місті вже не було, оскільки Дяченко виїхав до 1 вересня. А. Симоненко планував зупинитися в резидента Олексія Подоляка, який проживав по вулиці Троїцькій, 99, але чомусь не наважився і переночував на своїй квартирі, скоріш за все, у гуртожитку Зондерштабу «Р» по вул. Хлібопекарській, 20 – так він сказав слідчому. Залишалося йти в рідне село до матері і сестри. 13 вересня 1943 р. А. Симоненко прибув у Короп'є. Там він застав брата Івана й А. Задеру. А потім прийшла Червона Армія, а з нею розпочалися арешти і звинувачення у зраді Батьківщині.

На останньому допиті слідчий Куценко запитав А. Симоненка про жінку на ім'я Ната. Нічого конкретного він не розповів, бо не був з нею близько знайомий. Вперше він побачив жінку 14 липня 1943 р., коли разом із Шабатином та іншими членами загону повернулися з лісу. Вона принесла Шабатину горілку, а у нього взяла дві пляшки

ситра. Пізніше А. Симоненку сказали, що її ім'я Ната, а прізвище Редько.

Справжнє ім'я цієї жінки Наталія Прокопівна Савич, у дівочтві Башликова. Народилася вона у 1916 р. в м. Артемівську Сталінської області (тепер Донецької) в родині бурильника на соляній шахті імені Володарського. Членом будь-якої партії батько не був, органами радянської влади не переслідувався. Мати Наталії була уродженкою Білорусі. У родині Башликових, окрім Нати, народилися син і ще четверо доньок. Восени 1941 р. брат Наталії евакуювався на схід країни. Сестру Марію Пашиніну, яка проживала у Чугуєві, німці повісили як комуністку і депутата міської ради. Сестри Клавдія Оліфіренко, Анна й Анастасія Башликови залишилися в Артемівську. До війни Ната закінчила семирічку і вечірню школу для дорослих. Опісля вона навчалася на шестимісячних курсах машинопису, по закінченні яких поступила на службу друкаркою в Артемівську міську прокуратуру. У 1933 р. Н. Башликова вийшла заміж за студента дорожньо-механічного технікуму Ігоря Івановича Савича, 1910 року народження. У подружжя народилося двоє синів. У 1937 р. за власним бажанням Наталія звільнилася з місця роботи, і всією сім'єю вони виїхали в Ріпки, звідки був родом чоловік, та прожили там рік. Ната працювала друкаркою при камері народного слідчого Ріпкинської прокуратури. Потім родина знову переїхала до Артемівська, де Наталія повернулася на місце попередньої служби. У серпні 1941 р. Ігоря Савича мобілізували до лав Червоної Армії. З його єдиного листа Ната знала, що вони просуваються в київському напрямку. Більше листів від чоловіка не було. Лише у вересні 1942 р., коли Наталія Савич дісталася Ріпок, де жили батьки Ігоря, вона дізналася, що чоловік перебуває в Німеччині в місті Ліндау, де працює на фабриці. З батьками чоловіка Ната прожила до листопада 1942 р., бо зійшлася з Федором Івановичем Редьком і мешкала з ним до самого арешту. Ось чому її «колеги» вважали, що вона Редько.

Евакуюватися з Артемівська Наталія не мала можливості, бо на її руках залишилися німецькі батьки і двоє малолітніх дітей. Аби не вмерти з голоду, вона міняла речі на продукти. Зрештою Н. Савич стала на облік на біржі праці, звідки її направили прати білизну німецьким солдатам. Прачкою вона пропрацювала з березня до липня 1942 р. Її звільнили, бо пральню закрили – німецькі солдати відбули на фронт. Ось тоді Наталія вирішила виїхати з Артемівська до Ріпок. Вона отримала у німецькій комендатурі перепустку на право виїзду з міста, німецьких батьків залишила зі старшим малолітнім сином, а з собою взяла молодшого. З неабиякими труднощами Ната добралася до Гомеля, звідти пішки за дві доби прийшла з сином у Ріпки і оселилася у батьків чоловіка. У пошуках роботи вона звернулася до знайомих свого чоловіка Петра Степановича Мольковця – Ріпкинського районного бургомістра й Івана Антоновича Семенюка – голови Ріпкинської районної управи. Так Н. Савич отримала посаду секретаря у районному бургомістраті, яку обіймала з грудня 1942 до травня 1943 р. Якраз у цей період доля звела її з Федором Івановичем Редьком – старостою об'єднаного двору, до війни – головою колгоспу «Червоний маяк». Дружина Редька була двоюрідною сестрою Мольковця, а тому йому не до вподоби став такий зв'язок його секретарки з чоловіком сестри. Після постійних причіпок до Наталії бургомістр звільнив її з роботи. Тоді вона прийшла до Леоніда Кириловича Шабатина – начальника будівництва лісопилного заводу. Наталія часто бачила його в бургомістра, коли він приходив до нього з проханням виділити йому квартиру, яку, зрештою, отримав на території Ріпкинської МТС.

Наталія Савич стала прибиральницею в конторі начальника будівництва лісопилного заводу. Вона прибирала помешкання, прала Шабатину білизну, верхній одяг. А він розпитував жінку про її минуле, про партійну приналежність. Після таких бесід

Шабатин оформив Наталію своєю секретаркою з виконанням обов'язків друкарки. Його цікавило, чи добре вона знає Ріпкинський район, чи є у неї знайомі особи, які допомагають партизанам. Н. Савич відповіла, що район знає погано, а таких знайомих не має. І тоді Шабатин зізнався, що він не є начальником будівництва лісопильного заводу, а є членом організації, яка бореться за ідею українського народу. Йому відомо, що в Ріпках назріває заколот проти німецької влади, і Ната до нього причетна, а це для неї небезпечно. Проте їй можна довести свою лояльність німецькій владі, якщо вона виконає кілька його завдань. Шабатин говорив таким тоном, який не передбачав жодних заперечень. Потім на слідстві Н. Савич скаже, що він шантажем змусив її стати на шлях зради. За дорученням Шабатина Наталія друкувала звіти Зондерштабу «Р», виконувала контактні зустрічі з його агентами у супроводі дванадцятирічного хлопчика Миколи. У ближні села вона їздила на велосипеді. А коли Шабатин наказав Наталії відвідати Замглай, Городню, Тупичів, Неданчичі, Лоев для вивідання настроїв людей, розташування радянських партизанів, їхньої кількості, зв'язку, озброєння і планів, передачі командирі Ріпкинського партизанського загону Мойсею Кондрашевському листа (усно попередив, що запрошує його на перемовини), то вона, як сказала слідчому, категорично відмовилася це зробити. Шабатин доповів про цей факт у Зондерштаб «Р», а потім наказав терміново виїхати в Чернігів у супроводі свого писаря Леоніда із Гомеля. У будинку штабу по вулиці Троїцькій, 109 відбулася зустріч Наталії з полковником Дяченком. Він суворо запитав про її стосунки з партизанами і додав, якщо вона виконуватиме завдання погано, то сяде у в'язницю як колишня радянська активістка. Думається, тут Наталя Савич злукавила. Не виконати завдань свого резидента Леоніда Шабатина вона просто не змогла б. За її словами, в Зондерштабі «Р» дотримувалися військової дисципліни, хоча всі носили цивільний одяг. До того ж, Шабатин вбачав у ній людину, пов'язану з партизанами.

На початку вересня 1943 р. для Зондерштабу «Р» настали тривожні дні. Повним ходом здійснювалася Чернігівсько-Прип'ятська наступальна операція Червоної Армії. Третього вересня війська вийшли до Десни південніше Новгород-Сіверського і з ходу форсували Сейм, що дозволило з інтервалом у кілька днів звільнити від німців Конотоп, Борзну, Бахмач, Ніжин. А 4 вересня Наталію знову викликали до Чернігова в Зондерштаб «Р». Там на неї чекав полковник Андрій Рибальчук. Він наказав їй надрукувати кілька документів, які необхідні були для продажу штабного майна. Заступник Дяченка готувався виїхати в Ніжин. Наталія повернулася в Ріпки для доповіді Шабатину.

Від Дяченка всі агенти-розвідники отримали розпорядження на випадок приходу Червоної Армії. За можливості вони мали відійти в тил, а хто не встигне – залишатися на своєму місці роботи. До них мала прийти спеціальна людина і передати завдання. Цим можна пояснити, чому Ната Савич і брати Симоненки не виїхали в німецький тил, а залишилися вдома.

24 березня 1944 р. заступник начальника 3 відділу 2 управління НКДБ УРСР у Києві капітан державної безпеки Маслов склав довідку «Про німецький контррозвідувальний орган «Зондерштаб-Р». З жовтня 1942 р. до вересня 1943 р., йшлося в документі, штаб дислокувався в м. Чернігові по вул. Переца, 109, а потім – в містах Ніжині, Києві, Житомирі й Рівному. Зондерштаб «Р» очолювали Петро Гаврилович Дяченко – колишній петлюрівський полковник, емігрант; його заступник Андрій Іванович Рибальчук – колишній полковник царської армії, емігрант, проживав у Варшаві; Олексій Іванович Подоляк (Навроцький) – другий заступник, він же резидент по місту Чернігову, петлюрівський емігрант.

Зондерштаб «Р» виявляв місця дислокації партизанських загонів, з'ясував їхній керівний склад і чисельність, озброєння і бази постачання, а також засилав своїх агентів з метою паралізування активних дій партизанів і створення фальшивих партизанських загонів із перевіреної агентури. Зондерштаб «Р» створив мережу резидентур у Чернігові, Ніжині, Ріпках Чернігівської області та інших містах на чолі із Олексієм Івановичем Подоляком, Леонідом Кириловичем Куликовим-Шабатином, Володимиром Павловичем Куликом та іншими. Резидентури діяли під прикриттям

різних господарських закладів і організацій. Так, сам Зондерштаб «Р» у період перебування в Чернігові існував під назвою «Транспортна контора», в Ріпках – під вивіскою «Будівництво лісопильного заводу» і т. п. Резидентури мали тісний контакт з іншими органами німецької контррозвідки, в першу чергу з гестапо, жандармерією і місцевими військовими комендатурами, через які реалізували отримані агентурні матеріали щодо партизанів. Вербування агентури Зондерштабу «Р» здійснювалося головним чином із комуністів і людей, що залишилися на окупованій території, ставши на шлях зради Батьківщини.

28 квітня 1944 р. на закритому судовому засіданні, без участі звинувачення і захисту, в приміщенні військового трибуналу військ НКВС Київської області в м. Києві відбулося оголошення вироку. І.С. Симоненко й А.І. Симоненко отримали по двадцять років ув'язнення у виправно-трудових таборах з позбавленням громадянських прав на п'ять років і конфіскацією особистого майна. Н.П. Савич засудили на десять років позбавлення волі і громадянських прав на п'ять років з конфіскацією майна. Брати відбували покарання в селищі Сусуман Магаданської області. Іван Симоненко мав номер 770464, Андрій Симоненко – 770462. Батьки обох, які повернулися з війни, зверталися з проханнями до Верховної Ради СРСР скоротити синам строк перебування в таборі. Іван Симоненко теж писав клопотання. За його словами, він хотів розстріляти фальшивий партизанський загін, але не судилося із-за обставин від нього незалежних. Тривалий час питання не вирішувалося. Однак після рішень багатьох юридичних інстанцій, засідання Київської обласної комісії з перегляду справ на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, утриманих у таборах, колоніях і в'язницях МВС СРСР, термін перебування у таборах братам Симоненкам було зменшено до десяти років. Правоохоронці мотивували своє рішення тим, що І.С. Симоненко й А.І. Симоненко короткий термін перебували у німецькій в'язниці. Трибунал також врахував те, що окупанти не вчиняли репресій проти радянських партизанів після доносів братів. Чому було зроблено такий висновок, невідомо, адже слідчі дії не проводилися. Оскільки вони вже відбули десять років ув'язнення, то 17 червня 1955 р. братів випустили на волю. Подальша їхня доля невідома. Н.П. Савич відбула покарання повністю і повернулася в Артемівськ хвора на сухоти. Там вона втретє вийшла заміж і писала клопотання про реабілітацію за прізвиськом Лебедева.

У реабілітації всім трьом було відмовлено.

* * *

Протоколи допитів фігурантів справи №1683 не дають відповіді на питання, з яких мотивів лідери української філії Зондерштабу «Р», колишні бойові офіцери Армії УНР, борці за незалежну і самостійну Україну, зробили ставку на людей, далеких від цієї ідеї. Одні з них були асоціальними особами або відщепенцями взагалі. Інші пішли за полковником Петром Дяченком під страхом розстрілу і голодної смерті. Резиденти української філії Зондерштабу «Р» дотримувалися гасла: *«Німецькими руками знищимо все більшовицьке!»*. Звісно, вони не могли видавати розпорядження окупантам, тому схвально підтримали документ Гітлера про створення фальшивих партизанських загонів, після відвідін яких у населених пунктах з'являлися карателі, які грабували, вбивали, палили живцем, гвалтували. Ось це і називалося «німецькими руками знищимо все більшовицьке». На ділі ж виходило, що відбувалося знищення не всього більшовицького, а ні в чому не винних пересічних людей, позбавлених можливості захистити себе. До цього злочину були причетні такі ж українці, часто-густо загнані в умовах окупації у безвихідь. Сучасний молодий німецький історик, доктор наук Себастьян Штопшер, дослідник партизанського руху на Брянщині, вивчаючи німецькі та радянські архіви, дійшов висновку, що цивільне населення опинилося між окупантами і партизанами, які намагалися залучити людей на свій бік, залякували, відбирали харчі. *«Втім, – вважає історик, – проводити між ними знак рівності не можна, я підкреслюю це й у своїй дисертації. Правда, партизани теж нападали на села, які працювали на німців, і теж тероризували місцеве населення (тому є багато доказів), але масштаби – зовсім інші. Націонал-соціалістична, расистська ідеологія*

визначила війну на знищення. Існував так званий «принцип відплати», коли за допомогу партизанам спалювали цілі села, знищували цивільне населення»⁶.

Нащадок чернігівського громадського діяча, мецената і благодійника Григорія Галагана по жіночій лінії граф Григорій Павлович Ламздорф-Галаган (1910 – 2004), який пройшов великий шлях антикомуніста, майор РВА генерала Власова, в одному із останніх інтерв'ю радіо Свобода зізнався, що він ні про що не жалкує. Єдине, що його обурює – це те, що він був з німцями. У книзі Гітлера «Майн кампф», яку граф не відразу прочитав, написано: треба розчленити Росію, забрати Україну, тому що там чорнозем, а Німеччині ніколи не вистачало пшениці і жита. Якби він знав про це раніше, ніколи б не пішов з німцями. Мабуть, щось подібне відчув Петро Дяченко. Є дані, що він згодом очолив школу в баварському Обераммергау, де готували агентів-радистів. На свою відповідальність полковник вишколив там одинадцять радистів для УПА, які мали піти у підпілля і на Абвер не працювати.

Чи зрозуміли вони мудрість: ворог твого ворога ніколи не буде тобі другом? Хто знає. Думається, безсилля відчули. Трагедія, яку важко збагнути людям ХХІ століття. Відомий український дисидент, колишній радянський генерал Петро Григоренко ще в 1979 р. сказав, що люди боролися не за німецьку справу, а за свою поневолену Україну. Трагедія українців та, що вони довго були розірвані.

References

Bolyanovsky A. Ukrainian Military Formations in the Armed Forces of Germany (1939 – 1945). Lviv, 2003.

Korovin V. V. Duel with the Abwehr // Military History Journal. 1995. No. 1. S. 31 – 36.

Kulinok S. V. Banda compromised Soviet power and the real people's avengers – partisans: false partisans against partisans. Journal of Russian and East European Historical Studies. 2018. No3. S. 51 – 67.

Polishchuk B. D. Calls the «401st» M., 1979.

Smirnov N. I. Belarus. Special Front. Minsk, 2015.

Sokolov B. V. Occupation. Truth and myths. M., 2002 and that.

Strokach T. Our call sign is freedom. K., 1966.

The structure and activities of German intelligence during the Second World War: Sat. doc Simferopol, 2011. URL: <http://istmat.info/node/28428>

Ukrainians in Abber. Probe headquarters «P». 20/06/2013. URL: <https://cossack88.livejournal.com/3213html>

<https://www.dw.com/ru/why-history-brides-partisans-declared-extremist/a-17737875>

Студьонова Людмила Валентинівна – бібліотекар відділу краєзнавства Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка, член Національної спілки краєзнавців України, заслужений працівник культури України (м. Чернігів, пр. Миру, 41).

Studionova Lyudmila Valentinivna is a librarian of the Department of Local Lore at the Chernigiv Regional Universal Scientific Library named after V. G. Korolenko, a member of the National Union of Local History Studies of Ukraine, Honored Worker of Culture of Ukraine (Chernihiv, Mira av., 41).

PROBLEM «R» AS A SPECIAL ABUSE DEPARTMENT AND HIS RESIDENTS IN Chernihiv Region (on the materials of «Criminal Case No. 1683» of the Archive USUU in Chernihiv region)

The article makes the first attempt to uncover a virtually unknown page of Chernihiv history of the Second World War, related to the activities in the territory of the residences of the Ukrainian branch of the Sonderstab «R», which consisted of UNR Army emigrants. The

⁶ <https://www.dw.com/ru/почему-историю-брянских-партизан-объявили-экстремистской/a-17737875>

basis of this article is «Criminal Case No. 1683 on convicted Symonenko I. S., Symonenko A. I., Savich N. P.», which is kept in the Archive of USSU in Chernihiv region.

These people were recruited by former UNR Army Colonel PG Dyachenko, head of the inter-provincial residence of the Sonderstab «R» (special department of the German counterintelligence body Abwehr), located in Chernihiv. Under the leadership of a resident in the Ripkin district, a false guerrilla detachment was set up to conduct intelligence and compromise and to destroy the Soviet guerrillas. I. S. Symonenko and A. I. Symonenko were part of this detachment. N. P. Savich conducted an agent reconnaissance in the settlements of Ripkin, Gorodnyansky, Loevsky (Gomel region) areas, where the activities of the Soviet partisans took place. All three were arrested in September 1943 by the Chernihiv UNCCD of the USSR as agents of German intelligence. Convicted by the Military Tribunal. I. S. Symonenko and A. I. Symonenko were each sentenced to twenty years in prison for five years in prison labor camps with confiscation of personal property. N. P. Savich was sentenced to ten years of imprisonment and civil rights for five years with confiscation of property. The brothers were serving sentences in the village of Susuman in the Magadan region. Ivan Symonenko had number 770464, Andriy Symonenko - 770462.

After a lengthy petition from the parents to reduce their sentence to their sons, they were released on June 17, 1955. Further their fate is unknown. N. P. Savich served his sentence completely. She returned to Artemiosk, suffering from tuberculosis. She married there for the third time. She wrote complaints under the name of Lebedev.

All three were refused rehabilitation.

The interrogation records of the persons involved in case # 1683 do not answer the questions on the grounds of which the leaders of the Ukrainian branch of the Sonderstab «P», former military officers of the UNR Army, fighters for an independent and independent Ukraine, relied on people far from this idea.

Key words: Sondershape «R», intelligence agents, counterfeit guerrilla unit, P.G. Dyachenko, A. I. Rybalchuk, O. I. Podolyak, L. K. Shabatin, Symonenko brothers, N. P. Savich, Soviet the guerrillas.

Дата подання: 16 вересня 2019 р.

ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

УДК 94 (477)

Сергій Павленко

●

УЧАСТЬ ГЕНЕРАЛЬНОГО ОСАВУЛА ІВАНА МАЗЕПИ У ВИБОРАХ МИТРОПОЛИТА 1685 Р. ТА ПЕРЕПІДПОРЯДКУВАННІ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ

Автор на основі великого комплексу джерел досліджує перебіг подій 1685 – 1686 років щодо перепідпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. Гетьман Іван Самойлович доручив генеральному осавулу Івану Мазепі як експерту з релігійних питань зайнятися організацією проведення церковного собору в липні 1685 р. За настановами з Москви українські духовні особи мали на ньому чітко заявити про відокремлення Київської кафедри від Константинопольського патріархату та обрати митрополитом місцевого архієрея. Незважаючи на такі орієнтири, собор сформулював неочікувані для государів та московських урядовців рішення про вирішення зазначених церковних проблем лише канонічним способом. Делегати одностайно обрали митрополитом луцького єпископа Гедеона Четвертинського, який як кандидат на цю духовну посаду не сподобався російським зверхникам. І. Мазепа брав активну участь у переговорах з церковної проблематики у Москві, Батурині, Києві, Чернігові. Він, як і гетьман, відстоював українські інтереси в питанні належності Київської митрополії.

У студії показано, як, всупереч бажанням І. Мазепи, І. Самойловича, провідних діячів Гетьманщини надати Г. Четвертинському титул екзарха константинопольського патріарха, Київська митрополія була захоплена Московським патріархатом, російським урядом шляхом підкупу, маніпуляцій, шантажу, фальсифікацій та силового тиску.

Ключові слова: *І. Мазепа, І. Самойлович, митрополит, патріарх, собор, екзарх, фальсифікації.*

Київська митрополія Константинопольського патріархату у часи правління І. Самойловича довгий час не мала свого митрополита. На це впливала низка обставин – насамперед боротьба Московії, Польщі, Кримського ханства та Туреччини за патронат над Україною, змагання вітчизняних еліт за булаву, розшматування краю між різними силами впливу¹ тощо. Через це вирішення церковної проблеми відкладалося на стабільніші часи. Разом з тим відсутність митрополита, який би керував церковним життям українців, давала про себе знати.

Оскільки більшість вітчизняних церковників вбачала у Московському патріархаті свого союзника, захисника православ'я, то й охоче йшла на контакти з його очільни-

¹ Харишин М.В. О некоторых национальных особенностях, или как Киевская церковь перешла в послушание церкви Московской: научное издание. К.: Ліра-К, 2017. С. 126 – 144; Харишин М., Мордвінцев В. Російське самодержавство та Київська митрополічна кафедра, або як Українська Православна Церква позбулася автокефалії: Присвячується 10-річчю третього відродження Української Автокефальної Православної Церкви. К.: Братство УАПЦ «Світло для світу», 1999. 334 с.

ками. У Москву практично щороку направлялися ченці, ігумени з різного приводу², але не без користі для своїх духовних закладів: назад вони поверталися щедро обдарованими³. Бідний Константинопольський патріархат, резиденція якого перебувала у Стамбулі, через іншу віру турецької влади, постійне конфронтаційне напруження в українському прикордонні («непрестанное между царствами земными брани»⁴), бойові зіткнення, «дальнее разстояние пути»⁵ фактично не мав надійного зв'язку з Київською митрополією.

Московія, встановивши протекторат над Лівобережною Україною, ще з моменту проведення Переяславської ради 1659 р. намагалася підпорядкувати українську церкву [«А митрополиту Киевскому, также и иным духовным Малые России, быть под благословением святейшего патриарха Московского и всея Великия и Малыя и Белья России»⁶]. Робилося це найчастіше у грубій формі. Так, царський воєвода князь Олексій Трубецький у жовтні 1659 р. самочинно надав звання місцеблюстителя Київської кафедри чернігівському єпископу Лазарю Барановичу⁷. Московський патріархат, усупереч канонам, висвятив у єпископи⁸ і рукоположив місцеблюстителем Київської митрополії лояльного до Москви ніжинського протопопа Максима Филімоновича (4 травня 1661 р.⁹), тоді ж призначив Симеона Адамовича ніжинський протопопом¹⁰. Зрозуміло, що таке нав'язування духовних осіб без урахування думки місцевих церковних ієрархів, влади автономії лише загострювало проблеми Київської митрополії.

Гетьман І. Самойлович під час свого правління намагався врешті вирішити це злободенне для Гетьманщини питання. Джерела фіксують його активні зусилля у цьому плані починаючи з 1682 р. Зауважимо, що саме тоді, 28 січня 1682 р.¹¹, царський посланець у Стамбулі дяк Прокофій Возніцин отримав таємне доручення розвідати, щоб «в Малоросии о том не ведал никто», у патріарха Якова, «для чего Киевская митрополия сколько лет пастыря не имеет», «и спрашивать его о том пространными разговорами, а доведыватца того всякими меры как мочно: поволит ли он, патриарх, Киевской митрополии со всеми духовными быть под благословением святейших патриархов Московских и всея Руси»¹².

Реалізацію задумів щодо обрання митрополита гетьман І. Самойлович поклав на свого довіреного І. Мазепу. Саме тому ця сторінка біографії майбутнього керманіча України потребує більшої уваги та вивчення.

2 Шевченко О.М. Про підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату наприкінці XVII ст. // Український історичний журнал. 1994. № 1. С. 57.

3 Безьев Д. А. К вопросу о взаимоотношениях украинской православной иерархии и московского правительства во второй половине XVII века // Преподаватель XXI век. 2012. №3. С. 252.

4 Грамота к константинопольському патріарху от гетмана Самойловича (30 декабря 1685 г.) // Евгений (Болховитинов Е.А.). Описание Киевософийского собора и Киевской иерархии с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софийской церкви и Ярославова надгробия. К.: Тип. Киево-Печерской лавры, 1825. С.104.

5 Там же.

6 1659, с января до 30 ноября. Статейный список бытности в Южной Руси бояр князя Алексея Трубецкого и др. // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. СПб.: Типография П. Кулиша, 1863. Т. IV. С.264.

7 Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. У трьох книгах. К.: Либідь, 1994. Книга 3. С. 91.

8 Шкрибляк Н. «Церковний Переяслав» 1686 года как политико-идеологическая стратегия расширения Московского патриархата // Релігія та Соціум. 2014. № 1-2. С. 45.

9 Морозов О. Ніжинський протопоп Максим Филімонович. Ніжин: Ніжинський державний педагогічний університет ім. М. Гоголя, 2000. С. 63.

10 Романова О. Малороссийское духовенство в русско-украинских взаимоотношениях (1659–1672): Симеон Адамович // Проблемы истории России. Екатеринбург, 2008. С. 42.

11 Яфарова М.Р. Посольство Прокофия Возницына и вопрос о Киевской митрополии // Церковь и время. Научно-богословский и церковно-общественный журнал. 2018. № 2(83). С. 94.

12 1682 – начало 1683 гг. Выписка из Посольского приказа о тайном письме Прокофию Возницыну // Там же. С. 129.

І. Мазепа певною мірою був у Батурині й експертом з релігійних питань. Так, у листі до Л. Барановича гетьман писав про нього: «Есть при мне персоны, которые бывали в советех при бывшем гетмане Дорошенке и при покойнике митрополите Киевском отце Иосифе Тукалском, где они подлинно о том уведали, что покойника отца Денисия Балабана, митрополита Киевского, сакас при иных многих вещах и рухлядах достался в руки отцу Антонию Винницкому, который он, сакас для чести митрополии Киевской надевая на себя, приказал имя отца Балабана с него выскресть, а на том месте свое написать. И по тому знатно, что он, святейший Константинопольский патриарх, от престола своего сакаса своего ему, Антонию Винницкому, не давал»¹³. Як відомо, І. Мазепа у 1663 р. був разом з королем у Білій Церкві. Якраз тоді у Корсуні 9 – 19 листопада відбулися вибори київського митрополита¹⁴. На них дві конкуруючі партії обрали митрополитами Йосипа Нелюбовича-Тукальського та Антонія Винницького, яких Ян Казимир обох затвердив¹⁵ і таким чином заклав конфлікт, суперечність між православними спільнотами. Усе ж 6 березня 1668 р. константинопольський патріарх Мефодій дав благословенну грамоту на Київську митрополію Й. Тукальському¹⁶. Резиденція митрополита була у Чигирині¹⁷, де у той час працював ротмістром, генеральним писарем І. Мазепа. У правобережну гетьманську столицю у 1670 – 1674 рр. також приїздив на переговори від короля львівський єпископ Йосиф Шумлянський¹⁸, який конфронтував з А. Винницьким¹⁹, запекло протистояв йому в боротьбі за вплив майже на 1968 церковних громад та монастирів²⁰ Львівської єпархії та отримання від них доходів. Отож правобережний старшина, ставши довіреним І. Самойловича, загалом орієнтувався у реаліях боротьби між духовними ієрархами за лідерство у Київській митрополії.

У березні 1682 р. І. Мазепа прибув до Москви із статтями до Федора Олексійовича про різні справи. Як відзначалося у протоколі слухань уповноваженого Батурина, значного військового товариша, він мав детальніше розтлумачити суть нових ініціатив та прохань. «А о иных статьях говоритъ пространно с Ёваном Мазепою для того, – уточнювали в Посольському приказі, – что в тех статьях написано коротко, а в иных статьях написано, что пространнее о тех и о иных делех словесно он, Мазепа, объявит»²¹.

Посланець Батурина виклав таким чином позицію свого зверхника: «Многие годы Киевская митрополия вдовствует и пастыря не имеет, и о том, де, как духовныя, так и посполитый народ скорбят. А нынешняго, де, лета хочет гетман по обещанию

13 1679 г., декабрь 21. Письмо гетмана Ивана Самойловича архиепископу Черниговскому Лазарю Барановичу // РГАДА. Ф. 229. Оп. 1. Д. 154. Ч. 1. Л. 36–39, 47–48, 41 [Опубликовано: Воссоединение Киевской митрополии с Русской Православной Церковью. 1676 – 1686 гг. Исследования и документы. (Далее ВКМРПЦ). М.: ЦНЦ «Православная Энциклопедия», 2019. № 46.]

14 Власовський І. Нарис історії української православної церкви. Нью-Йорк, Бавнд Брук: Українська православна церква в З. Д. А., 1956. Т. II. С. 112.

15 Там само.

16 Там само. С. 113.

17 Андрусак М. Боротьба за єпископську катедру // Записки чина св. Василя Великого. Львів, 1933. Т. VI. Вип. 1–2. С. 85.

18 Чухліб Т. Львівський єпископ Йосиф Шумлянський – військовий діяч та дипломат Корони Польської (60-ті роки XVII-початок XVIII ст.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. Випуск 21. С. 790–791.

19 Андрусак М. Боротьба за єпископську катедру. С. 85–136: Франко І. Йосиф Шумлянський, львівський єпископ 1668–1708 р., і заведення унії в Галичині // Франко І. Зібрання творів в п'ятдесяти томах. К.: Наукова думка, 1986. Т. 47 (Історичні праці). С. 150–154.

20 Скочиляс І. Недатований реєстр духовенства, церков і монастирів Львівської єпархії за владцтва Йосифа Шумлянського // Записки НТШ: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів, 2000. Т. 240. С. 536.

21 1682 г., марта 24. Фрагмент записи беседы с И.С. Мазепою в Посольском приказе о выборах Киевского митрополита // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Дело № 12. Л. 81 [Опубликовано: ВКМРПЦ. №73].

ехать в Киево-Печерской монастырь и говорить о том духовным, как бы учинить митрополию в Киеве за благословением святейшаго Московского патриарха, и что б великий государь, его царское величество, указал о том свой государев указ учинить. И буде наперед сего, при обрании гетманскома или в пересылках что было, о том бы выписать, и к нему, гетману, в государеве указе отписать, чтоб он ведал, как з духовными киевскими в том поступать»²².

У квітні 1682 р. І. Мазепа повернувся до Батурина із стольником Олександром Карандеєвим, маючи на руках відповіді на гетьманські статті²³. Останній «гетману говорив о Киевской митрополии против постановленных Переяславских статей, какова ему дана выписка ис приказа Малыя Росии»²⁴. І. Самойлович, вислухавши представника Москви, повідомив йому, що «он тот, его царского величества, указ у присланного своего, у Ивана Мазепы, принял и вычел»²⁵. Гетьман поставив до відомого государя, що тепер, після схвалення його дій, він з'їздить у Київ і «з духовными знатными особами посоветует, и как митрополита ково именем оберут, в то время и о постановлении его постановят на мере»²⁶.

Проте несподівана смерть царя Федора Олексійовича 27 квітня 1682 р.²⁷, бунти стрільців у Москві (15 – 17 травня) та регіонах²⁸, приведення полків, старшини до присяги спочатку Петру I²⁹, потім двом царям³⁰, залагодження проблем зі шлюбом гетьманової дочки Параски відклали вирішення цієї проблеми на невизначений час.

У вересні 1683 р. московський патріарх Іоаким, отримавши від І. Самойловича листа з відомостями про поновлення намірів обрати митрополита, надіслав у Батурина грамоту із підтримкою цього задуму, оскільки «правила же святых отец не повелевают вдовствовать архиерейским престолом многое время»³¹. У той же час найвищий церковний ієрарх Московії явно не хотів бачити на цій посаді чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. На його погляд, він «леты многии жития сего течет и к старости уже подобно и немощию обьяся [...] и ради тоя его немощи [...] сын не возмозгает [яко нам возвестиша] по святым правилом и по чину Восточных церкве архиерейских належаших требований исполняти»³². Закидав патріарх архієпископу і за те, що через «немоц» той порушує церковні канони, зокрема «творит на единой литургии многия диаконы, многия иереи, человек по десяти и по пятнадесяти, и сицевое деяние отнюдь от отец святых отвергнуто»³³.

22 Там же. Л. 91–92.

23 1682 г., апреля 15. Фрагмент статейного списка А.Ф. Карандеева, посвященный обсуждению избрания митрополита Киевского // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Дело № 15. Л. 43–45. [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 75].

24 Там же. Л. 44.

25 Там же.

26 Там же. Л. 45.

27 Богданов А. В тени Петра Великого. М.: Армада, 1998. С.111; Володихин Д. Царь Федор Алексеевич или Бедный отрок. М.: Молодая гвардия, 2013. С. 237.

28 Алмазов А.С. Выступление стрельцов в Нежине в 1682 г. // Ключевские чтения–2018. Гражданская война и гражданский мир в исторической судьбе России. Сборник. Москва: Спутник, 2019. С.125.

29 1682, апреля 28. Отправление к гетману Ивану Самойловичу думного дворянина Ивана Желябужского и дьяка Максима Бурцова с объявлением о кончине государя Федора Алексеевича и о восшествии на престол государя царя Петра I и для приведения всей малороссийской старшины к присяге в верности подданства // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Дело №18. Л. 1–186.

30 1682, мая 30. Отправление думного дворянина Васильева Тяпкина и дьяка Тимофея Литвинова к гетману Ивану Самойловичу для проведения к присяге всей малороссийской старшины в верности к государям царям Иоанну Алексеевичу и Петру I // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Дело № 23. Л.1–70.

31 1683 г., сентября 4. Грамота патриарха Московского Иоакима гетману Ивану Самойловичу с похвалой за заботу о замещении вакантного престола Киевской митрополии // Отдел рукописей Российской национальной библиотеки. Ф. 588. № 1115. Л. 204об. [Копия из рукописного сборника «Икона, или Изображение великие соборные Церкве»] [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 76].

32 Там же. Л. 205.

33 Там же. Л. 205–205 об.

У 1684 р. у зв'язку з тим, що львівський єпископ Й. Шумлянський почав називатися містоблюстителем Київської митрополії³⁴, у листопаді до Батурина на переговори з гетьманом приїхав думний дяк Омелян Українцев, який згідно з царським наказом «учинил предложение, что в Росийском православном царствии по благословению всех святейших вселенских патриархов преосвященные митрополиты и архиепископы постановление и благословение приемлют от святейшаго патриарха Московского и всеа Росии» і щоб гетьман «з духовными и мирскими чинами малороссийского народа подумал, как бы на Киевской престол избран был митрополит, а постановление ему и благословение на тот престол имети от великого господина святейшаго и всеблагеннейшаго Иоакима, патриарха Москвы и всеа Росии»³⁵. І. Самойлович у зв'язку з цим писав до Москви, що в Україні, «хотя то иногда некоторым особам духовным и не полюбится», все ж обіцяв «учинити мое попечение», «духовные чины обнадежу» для реалізації царської пропозиції.

На переговорах у листопаді 1684 р. між О. Українцевим та правителем Гетьманщини була погоджена кандидатура єпископа Луцького та Острозького Гедеона Святополк-Четвертинського, який ще назвався як «протофрон митрополити Киевской»³⁶, на посаду київського митрополита³⁷. Протофрон – це першопрестольний єпископ³⁸, який старший за титулом серед подібних³⁹. Зазначимо, що на Правобережній Україні хоч і стихла активна фаза боротьби за гетьманську булаву між командами різних орієнтацій, все ж між лідерами православних спільнот неофіційне «змагання» за першість тривало. Г. Четвертинський скаржився у грудні 1679 р. Л. Барановичу, що «отец Винницкий, епископ Перемышлский, титулом митрополити, эксархии величается и пишется тем, не имея от святейшего патриарха нашего сакоса»⁴⁰. Ян III Собеський універсалом від 3 лютого 1676 р. доручив єпископу Й. Шумлянському бути розпорядником адміністрації Київської митрополії й Києво-Печерської архімандрії⁴¹. На території, захопленій османами, у серпні 1681 р. була утворена «епархія під назвою Подолія разом з містом Кам'янець»⁴² з митрополитом «Кам'янця і Подолії... ексархом всієї Малої Росії» Панкратієм⁴³.

Думний дяк О. Українцев 12 листопада 1684 р. зустрічався з єпископом Г. Четвер-

34 1684 г., октября 31. Статья 9 наказа Е.И. Украинцеву относительно избрания Киевского митрополита // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Дело № 36. Ч. 1. Л. 69 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 79].

35 1684 г., ноября 16. Фрагмент статей гетмана Ивана Самойловича, посланных в Москву с Е.И. Украинцевым относительно избрания Киевского митрополита // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Дело № 36. Ч. 2. Л. 283–284. [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 84].

36 1684 г., ноября 24. Грамота епископа Луцкого Гедеона Святополк-Четвертинского патриарху Московскому Иоакиму с уведомлением о своем бегстве из Речи Посполитой и прибытии в Малую Россию // Отдел рукописей Российской национальной библиотеки. Ф. 588. № 1115. Л. 219. (Копия из рукописного сборника «Икона, или Изображение великие соборные Церкви...»). [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 88].

37 1684 г., ноября 15. Фрагмент статейного списка Е.И. Украинцева с описанием переговоров с гетманом Иваном Самойловичем относительно избрания Киевского митрополита и его перехода под верховное послушание Московского патриарха // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Дело № 36. Ч. 1. Л. 178–182. [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 83].

38 Чернышева М.И. Уходящие слова, ускользающие смыслы: историко-лексикологические исследования // Электронное научное издание Альманах Пространство и Время. 2015. Т. 10. Вып. 1.

39 Шапов Я. Н. Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв. М.: Наука, 1978. С.142.

40 1679 г., декабря 6. Письмо епископа Луцкого Гедеона Святополк-Четвертинского архиепископу Черниговскому Лазарю Барановичу // РГАДА. Ф. 229. Оп. 1. Д. 154. Ч. 1. Л. 21.

41 Чухліб Т. Відень 1683: Україна-Русь у битві за «золоте яблуко» Європи. К.: Видавництво «КЛЮ», 2013. С. 157.

42 Чернухін Є. Грецькі рукописи у зібраннях Києва. Каталог. Київ-Вашингтон, 2000. С. 211; Чернухін Є. Грамоти вселенських патріархів XVI–XVII ст. у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. С. 58 // URL: . pdf (дата звернення: 06.10. 2019).

43 Там само. С. 59.

тинським, прибулим з Речі Посполитої, у Батурицькому Крупицькому монастирі⁴⁴. Особа православного архієрея, висвяченого митрополитом Діонисієм Балабаном у 1659 р.⁴⁵, була практично невідомою московським урядовцям. Припускаємо, що в орбіту інтересів гетьмана І. Самойловича він потрапив за підказки І. Мазепи. Останній у свою чергу мав певні уявлення про луцького єпископа під час зустрічі з ним у 1663 р. у Білій Церкві після виборів митрополита, а головним чином від своєї матері, яка входила з 1666 р. в перелік фундаторів Луцького Хрестовоздвиженського православного братства⁴⁶. Ним також був і Г. Четвертинський⁴⁷. У своєму тестаменті митрополит заповідав «честной стариць сродницъ моей инокинѣ паннѣ Серафиме Армолинской золотых пять сот»⁴⁸. Якщо його родичка перебувала у Вознесенському монастирі, де була ігуменею мати генерального осавула, то зрозуміло, що вона могла розповісти своїй наставниці про проблеми та болі свояка. Ці деталі якимось чином могли пов'язувати церковного ієрарха з родиною Мазеп. Хоча, можливо, він встановив зв'язок з Батурином якимось іншим чином.

Ряд істориків помилково вважає, що І. Самойлович був «родичем»⁴⁹ єпископа («свят гетьманів»⁵⁰), ніби він віддав свою дочку за сина Гедеона⁵¹. Насправді у 1681 р. володар булави лише прагнув віддати дочку Параску за князя Юрія Четвертинського («сыновцеви моему»⁵², як каже про свого племінника луцький владика у заповіті), але Москва тоді не дала на це згоду⁵³. Ці перемовини про одруження з представником князівської родини з Луцька, можна сказати, лише поклали початок співпраці, взаємостосунків правителя Гетьманщини з родом Четвертинських. Напевне, гетьман, отримавши відмову від московського уряду щодо поріднення із сім'єю впливових князів Волині, все ж не полишив здійснення цього свого задуму. Адже він явно прагнув мати онука, у жилах якого текла князівська кров Володимира, Ярослава Мудрого. Генеалогічна легенда початку XVII ст. виводила цей рід саме від київських князів⁵⁴. На це свого часу звернула увагу старшина, яка у доносі зазначала, що гетьман, маючи незнатне походження («сам мелко, как и иные люди, родился»), «не похотел ни за

44 1684 г., ноября 9. Фрагмент статейного списка Е.И. Украинцева относительно переговоров о прибывшем из Речи Посполитой епископе Луцком Гедеоне Святополк-Четвертинском // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Дело № 36. Ч. 1. Л. 128–130 [Опубликовано: ВКМРПЦ. №81]; 1684 г. ноября 12. – Фрагмент статейного списка Е.И. Украинцева с описанием его свидания с епископом Гедеоном в Батурицком Николаевском Крупецком монастыре / Флоря Б.Н., Кочегаров К.А. Луцкий епископ Гедеон (Четвертинский) и судьбы Православия в западной части Киевской митрополии // Церковь и время. 2018. № 2 (83). С. 72.

45 Иванов В. Епископы древней Луцкой епархии. Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1891. С. 111.

46 Максимович М. О памятниках Луцкого Крестовоздвиженского братства // Киевлянин. 1841. Т. 2. С. 312.

47 Митрополит Дмитрій (Рудюк), протоієрей Мицик Ю. Київські митрополити XVII–XVIII ст. Харків: Фолио, 2018. С. 49.

48 Тестамент митрополита Гедеона Четвертинского (21 марта 1690 г.) // Евгений (Болховитинов Е.А.). Описание Киевософийского собора и Киевской иерархии с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софийской церкви и Ярославова надгробия. К.: Тип. Киево-Печерской лавры, 1825. С. 118.

49 Лотоцький О.Г. Автокефалія. Варшава: Український науковий інститут, 1938. (Праці Українського наукового інституту. Серія правнича. Т. 30, кн. 4). Т. 2 (Нарис історії автокефальних церков). С. 373.

50 Митрополит Іларіон (Огієнко). Українська церква. Нариси історії Української православної церкви (у двох томах). Вінніпег: Консисторія УГПЦ в Канаді, 1982. Т. 2. С. 222.

51 Крижанівський О.П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. Посібник: У 3-х книгах. Кн. 3. Кінець XVI – середина XIX століття. К.: Либідь, 1994. С. 98.

52 Тестамент митрополита Гедеона Четвертинского (21 марта 1690 г.). С. 118.

53 Кочегаров К.А. Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. М.: Институт славяноведения РАН, 2012. С. 15–16.

54 Собчук В. Від коріння до крони: дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV – першої половини XVII ст. Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2014. С. 62.

кого отдати нинешней дочери своей, но из за рубежа нарочными способы для того приманил князя Четвертинского, в чем разсуждает способной имети приступ, когда ни есть, к удельному в Малой России владению, и таковым то знатно намерением и печать Юраса Хмельницкаго при себе задержал... на которой погоня, Княжество Малороссийское изображено»⁵⁵. Зазначимо, що у Батурині за правління І. Самойловича активно займалися збором історичних відомостей про давню Русь, владарювання Рюриковичів. Наприкінці 1684 – на початку 1685 р. В. Кочубей навіть доставив у Москву історичний трактат «Истинные доводы ис кроник Гвагина о русской земли и о границах ея»⁵⁶. Таким чином, прагнення гетьмана поріднитися з нащадками Рюриковичів вказувало на його амбіційні претензії. Незважаючи на перепони у цьому плані, він старався добитися свого. Мабуть, саме тому володар булави прагнув, аби Г. Четвертинський став «своїм» митрополитом. Зазначимо, що вже у 1686 р. гетьман послав І. Мазепу та Ю. Четвертинського у Москву⁵⁷ для ознайомлення государів та урядовців з нареченим молодшою гетьмановою дочкою Анастасією.

У щоденнику російського офіцера шотландського походження Патріка Гордона є цікавий запис від 8 жовтня 1684 р. про прибуття Г. Четвертинського у Козелець: «Він робив вигляд, що біжить від свого брата, князя Чарторийського (Четвертинського. – **Авт.**), котрий прагне убити його із-за віри, бо він – головний пастир руської або грецької віри, а князь – католик. Його добре прийняли і дали знати гетьману, який відписав про це у Москву, а тим часом обіцяв незабаром прислати за ним»⁵⁸. Польський король у листі від 11 липня 1684 р. просив луцького владика відправити гінця у Батурин, щоб гетьман посилив боротьбу з османами⁵⁹, «советуя ему яко епископ и пастырь, дабы також де и он восхотел, естли не пособити, тогда хотя не препинати толико благоговейному всего христианства делу»⁶⁰. Історик В. Ластовський, проаналізувавши реалії того часу, засумнівався, що Ян III Собеський водночас залякував відправити отця Гедеона в Марієнбурзьку фортецю, якщо він не стане уніатом⁶¹. «Напрошується думка, – зазначив дослідник церковної історії, – що єпископ просто використав ситуацію, а, можливо, навіть, сам придумав історію з погрозою, спеціально для того, щоб втекти з неспокійного місця і зайняти престол митрополита, оскільки кафедра пустувала вже досить давно і питання про її зайняття стояло на повісті денній»⁶². Ми теж вважаємо, що владика, який ніби ні на що не претендував, бажав спокою десь в обителі, насправді приїхав очолити Київську митрополію. На це вказує та обставина, що покривджений прибулець до Батурина прибув не сам, «а при нем иеромонахов два человека, дьякон третей, слуг шесть человек, малых робят трое, возниц трое»⁶³. Тобто він приїхав зі своєю обслуговою-свитою у складі 15 осіб для

55 1687, июля 7. Челобитная генеральной старшины и всего войска малороссийского в измене и во многом неистовстве гетмана Ивана Самуйловича // Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории. М.: Университетская типография, 1858. Часть I. С.304.

56 Конец 1684 – начало 1685 г. Пространная редакция трактата, составленная, по всей вероятности, в гетманской канцелярии для посланца в Москву В.Кочубея // Кочегаров К.А. Украина и Россия во второй половине XVII века: политика, дипломатия, культура. Очерки. М.: Квадрига, 2019. С.248–249.

57 Кочегаров К. А. Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. С. 158.

58 Гордон П. Дневник. 1684–1689. Перевод с английского, статья и примечания Д.Г. Федосова. М.: Наука, 2009. С. 34.

59 1684 г., ноября 9. Фрагмент статейного списка думного дьяка Е.И. Украинцева об обсуждении с гетманом Иваном Самойловичем вопроса о прибывшем из Речи Посполитой епископе Луцком Гедеоне Святополк-Четвертинском. Примечания // ВКМРПЦ. №81.

60 Флоря Б.Н., Кочегаров К.А., Чеснокова Н.П., Яфарова М.Р. Киевская митрополия, Московский патриархат и Константинопольский патриархат в 1676–1686 годах // ВКМРПЦ. С. 58.

61 Ластовський В.В. Історія православної церкви в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст.: історіографічні аспекти. Монографія. К.: Логос, 2006. С. 183.

62 Там само.

63 1684 г., ноября 24. Письмо гетмана И.С. Самойловича боярину князю В.В. Голицыну / Публикация К. Кочегарова // Вестник церковной истории. 2015. №1–2. С. 315.

виконання владних повноважень, а не для створення проблем від такої кількості переселенців Батурицькому Крупицькому монастирю.

Погрози Собеського єпископу теж мало ймовірні, оскільки у 1684 р. польський король шукав порозуміння з православними військовиками, залучав їх для походів, вживав заходів для відновлення козацького устрою на Правобережній Україні⁶⁴. Зрозуміло, що арешт церковного діяча за його віру (а не за якусь іншу причину) негативно б вплинув на реалізацію планів Варшави щодо відновлення-посилення своєї влади у неспокійному регіоні.

Водночас згідно з джерелами станом на 1684 р. Г. Четвертинський був на Правобережній Україні єдиним єпископом, який не став уніатом. Уніатський митрополит Гавриїл Коленда у 1672 р. у звіті в Рим оцінював його єпархію в 5000 парафій⁶⁵ (цифра явно завищена, та вона все ж засвідчує, що ієрарх мав під управлінням досить велику православну спільноту. – Авт.). У лютому 1679 р. польський король повідомив нунція Франціска Мартеллі, що «треба приватно постаратися привести їх (Г. Четвертинського та А. Винницького. – Авт.) до святої унії так, як це вже і сталось із єпископом Львівським Шумлянським»⁶⁶. «А якщо б не можна було їх намовити, – далі зазначав Ян Собеський, – то (належить) розглянутися, бо вони вже люди похилого віку, щоб по їх смерті надати ці єпископства таким особам, які могли б повернутися до католицької віри. Доконче вибрати такі особи з-посеред самих православних, які були б дуже схильні до унії і які перед їх обранням склали б католицьке віросповідання. Такі єпископи можуть потім легко привести своїх вірних до єдності. А навпаки, якщо такі особи були б вибрані з-поміж уніатів, яких православні відразу недолюблюють, то не можна сподіватися жодної користі, а тільки – замішання і розрухів»⁶⁷. Наступним після А. Винницького перемишльським єпископом став його молодий племінник «гусар у королівській гвардії», «королівський кімнатний», якого король «бачить... схильним стати католиком», Іван Винницький⁶⁸. Уже станом на 11 вересня 1680 р. згідно з листом нунція Мартеллі висвячений у жовтні 1679 р. 25-річний єпископ склав католицьке віросповідання⁶⁹.

Польська влада разом з тим відкладала оголошення унії єпископів Й. Шумлянського та І. Винницького, побоюючись втратити союзників – козаків та Московію⁷⁰. Митрополит Київський, Галицький та всієї Русі, предстоятель Руської унійної церкви Кипріян Жоховський у листі до префекта Конгрегації Альтієрі повідомляв, що православним залишився тільки Г. Четвертинський, «але і йому буде важко опиратися»⁷¹. Попри пресинг звідусіль, єпископ не бажав переходити в унію. Як згадував він у 1690 р., на сеймі в Гродно його активно «принуждали и покойного Тризну старшого Виленского, но нас Господь Бог от того сохранил», а Й. Шумлянський тоді ж «присягу учинил на унью в Перемышским еще на сейме Городенском пред легатом папным и, затвердив руками своими, писмо отдали ему в руки; а он папезу своему в Рим отослал»⁷². Хоча останнє приховувалося, і відповідні підтвердження осіли у Ватикані (вони у XIX⁷³, здебільшого у XX ст. стали доступними історикам-дослід-

64 Чухліб Т. Відень 1683: Україна-Русь у битві за «золоте яблуко» Європи. С. 237–249.

65 Великий А. З літопису християнської України. Рим: Видавництво ОО. Василян, 1972. Т. V. С. 227.

66 Балик Б. І. Інокентій Іван Винницький, єпископ Перемишльський, Самбірський, Сяницький (1680–1700). Рим: Видавництво ОО. Василян, 1978. С. 62–63.

67 Там само. С. 63.

68 Там само. С. 64.

69 Там само. С. 67, 72.

70 Там само. С. 136.

71 Там само. С. 123.

72 Письмо митрополита Г. Четвертинского к патриарху Иоакиму (7 февраля 1690 г.) // Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при киевском, подольском и вольнском генерал-губернаторе (далі АЮЗР). К.: Типографія університета св. Владимира, 1904. Часть первая. Т. X. С. 766.

73 Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae. Romae, 1863. Т. III. Р. 677–678; Соображения, представленные польскому правительству униатскими епископами о том, чтобы

никам⁷⁴. – Авт.), все ж Г. Четвертинський був добре проінформований⁷⁵ про зміст таємної присяги, деталі проведеної церемонії, «ісповідь віри»⁷⁶ архієрея. Очевидно, що агітатори ставили йому в приклад поведінку львівського єпископа. Та й зрештою Й. Шумлянський за дорученням короля у Любліні вів перемовини з луцьким єпископом про перехід в унію: «...Лучше быти униатом, и будеш имѣти милость у королевского величества и честь, как ксензды и униаты; а толко дву вешей от тебя требуем, чтоб еси патриарха Цареградского отрелся, а папе Римскому послушание учинил»⁷⁷.

Напевно, напередодні приїзду в Батурин владика Г. Четвертинський отримав таємну пропозицію від гетьмана І. Самойловича, який запропонував йому очолити Київську митрополію. Гетьман визначився щодо його особи, оскільки єпископ жив у реальних умовах загрози православ'ю, і для нього Гетьманщина у цьому плані була, як ковток свіжого повітря. Київсько-чернігівське ж духовне церковництво поважало Москву як центр патріархату та охоронницю православної віри, проте при цьому воно пручалося підпорядкуванню їй Київської митрополії. Представники Української церкви боялися зменшення своїх прав та привілеїв⁷⁸, вважали краще «перебувати під номінальною владою константинопольського патріарха, чим під фактичним та сильним управлінням московського патріарха»⁷⁹. Отже, такі кандидатури не могли задовольнити ні государів, ні церковну владу Московії. Для отця Гедеона, якого на Волині нав'язливо примушували переходити в унію, реалії життя православних Гетьманщини у цьому зв'язку були майже ідеальними. Московський патріарх, царі, українські архієреї Лівобережної України бачилися ним як однодумці. Розбіжності між останніми та царським двором, Московським патріархатом для нього були несуттєвими. Та й, напевне, навряд чи він і знав про них. Тому його особа як кандидата на посаду предстоятеля Київської митрополії загалом могла задовольняти вище російське духовне та урядове керівництво.

У Батурині, після зустрічі з гетьманом, луцький єпископ вже видавав себе як архієрея, якого переслідувала влада Польщі. Така легенда, напевне, більше влаштувала І. Самойловича для реалізації свого задуму – мати «свого» митрополита, який би не писав на нього доноси, не втручався у гетьманське правління і не створював нових проблем. Тим паче, єпископ у попередні роки справді скаржився на польську владу за її утиски віри⁸⁰, навіть просився на проживання у Києво-Печерський монастир⁸¹.

до более удобного времени держать в тайне вновь поставленные меры о насильственном введении унии и чтобы приготовить к ним постепенно народ и православное духовенство (март 1681 г.) // АЮЗР. 1871. Ч. 1. Т. IV. № 25. С. 47–49; Пункты, составленные униатским митрополитом Жоховским и Львовским епископом Шумлянским от имени якобы целого народа русского, заключающие требования и желания высшего униатского духовенства (март 1681 г.) // АЮЗР. Ч. 1. Т. IV. № 23. С. 41–42

74 Скочилиас І. Галицька (Львівська) єпархія XII – XVIII століть: організаційна структура та правовий статус. Львів: Вид-во УКЦ, 2010. С. 62–64, 94, 274–276; Димид М. Єпископ Київської церкви (1589–1891). Львів: Львівська богословська академія (Інститут канонічного права), 2000. С. 15–16.

75 Переводи документів о «новой унии», направленные в мае 1681 г. в Россию епископом Луцким Гедеоном Святополк-Четвертинским // ВКМРПЦ. №55.

76 Мудрий С. Нарис історії церкви в Україні. Рим: Українська папська колегія Святого Йосафата, 1990. С. 172; Великий А. З літопису християнської України. Рим: Видавництво ОО Василіан, 1972. Т V. С. 239.

77 Скочилиас І. Галицька (Львівська) єпархія XII – XVIII століть: організаційна структура та правовий статус. С. 767.

78 Титов Ф. И. Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII–XVIII вв. К.: Типография университета Св.Владимира, 1905. Т. II. (Киевская митрополія - єпархія в XVII–XVIII вв.). С. 14.

79 Там же. С.11.

80 1679 г., декабрь 25. Из грамоты гетмана Ивана Самойловича царю Фёдорову Алексеевичу // РГАДА. Ф. 229. Оп. 1. Д. 154. Ч. 2. Л. 276–278 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 48].

81 1681 г., май. Письмо епископа Луцкого Гедеона Святополк-Четвертинского архимандриту Киево-Печерского монастыря Иннокентию Гизелю с жалобой на подготовку «новой унии» и с просьбой принять его в обители на постоянное проживание // РГАДА. Ф. 229. Оп. 1. Д. 92. Ч. 2. Л. 430–435 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 54].

Хоча гетьман у багатьох монографіях, студіях представлений як активний впроваджувач ідеї Москви щодо відторгнення Київської митрополії від Константинопольського патріархату⁸² (М. Шкрібляк навіть звинуватив його «за тяжкий злочин проти Української Православної Церкви»⁸³), все ж, на нашу думку, у цій справі слід враховувати одну важливу обставину. На словах він підтримував государів, патріарха з цього приводу, та насправді проявляв пасивність у зібранні собору, зволивав з його проведенням з року в рік. У тих реаліях він не міг заперечити владцям Московії у їхніх намірах, але щораз знаходив причини для ігнорування непривабливої для Київської митрополії зміни.

У червні 1685 р. для підготовки проведення собору до Батурина приїхав окольничий та воевода Леонтій Неплюєв. Він узяв участь 18 червня у похоронній церемонії, проведеній у Макошинському монастирі⁸⁴. Панахида відбулася «у гроба умершаго»⁸⁵ напередодні гетьманіча, стародубського полковника Семена Самойловича. Л. Неплюєв після траурних заходів ознайомив гетьмана із царськими статтями щодо виборів митрополита. Государі ламали плани І. Самойловича щодо кандидатури Г. Четвертинського: вони хотіли обрання «в скором времени ис тамошних природных обывателей, а не ис приезжих»⁸⁶. Напевне, у Москві взяли до уваги слова старшого канцеляриста В. Кочубея, який у січні 1685 р. привозив у Посольський приказ міркування гетьмана щодо виборів київського митрополита, про неміч архієрея, який у Батуринському Крупицькому монастирі «зело был болен и немного и не умер»⁸⁷. Хоча й не варто відкидати спробу головного урядовця Московії В. Голиціна у такий спосіб послабити гетьманські позиції з приводу обрання «свого» митрополита. У статтях государів щодо виборів останнього обґрунтовувалася належність Київської митрополії до Московського патріархату, а тому обраному митрополиту слід «примати благословение и по правилам святых апостол и святых отец у него, святейшего патриарха (Иоакима. – Авт.), и по нем будущим у святейших Московских патриархов, яко у крайних Божиих архиереев быти в послушании и в повелении непрекословно»⁸⁸. Перед обранням архієрея старшина та церковнослужителі повинні були підписати документ-зобов'язання про те, що їхній висуванець буде «под послушанием и благословением святейшего Иоакима, патриарха Московского и всеа России, а к Константинопольскому патриарху никакова причитания не имеет»⁸⁹.

82 Алмазов А.С. Роль украинского гетмана Ивана Самойловича в объединении Киевской митрополии с Русской Православной Церковью в 1680-е годы // Вестник Челябинского государственного университета. Серия «История». 2010. Вып. 39. № 10. С. 136–140; Лотоцький О.Г. Автокефалия. Варшава: Український науковий інститут, 1938. (Праці Українського наукового інституту. Серія правнича; т. 30, кн. 4). Т. 2 (Нарис історії автокефальних церков). С. 372; Шкрібляк М. Київський собор 1685 року і обрання першого «московського» митрополита київського і галицького, і всієї Русі // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. 2013. Т. 1. С. 118,120.

83 Шкрібляк М. Московсько-стамбульська дипломатія і перехід Київської митрополії під владу московського патріарха // Сумська старовина. 2013. №XL. С.18.

84 1685, не ранее июня 25. Фрагмент статейного списка Л.Р. Неплюева с описанием погребения С.И. Самойловича и отправки делегатов Войска Запорожского в Киев на собор, посвященный избранию киевского митрополита / Приложение //Кочегаров К.А. Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. М.: Институт славяноведения РАН, 2012. С. 189.

85 Там же.

86 1685 г., не позднее июня 19. Статьи с обоснованием исторического единства Киевской митрополии и Московского патриархата, врученные окольничим и севским воеводой Л.Р. Неплюевым гетману Ивану Самойловичу // РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Кн. 221. Л. 163 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 121].

87 1685 г., января 22. Фрагмент протокола беседы старшего канцеляриста В.Л. Кочубея с дьяками Посольского приказа, касающийся выборов митрополита Киевского //РГАДА. Ф. 229. Оп. 1. Д. 90. Л 69 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 116].

88 1685 г., не позднее июня 19. Статьи с обоснованием исторического единства Киевской митрополии и Московского патриархата, врученные окольничим и севским воеводой Л.Р. Неплюевым гетману Ивану Самойловичу. Л.168.

89 Там же. Л.168 об.

Царі обіцяли послати константинопольському патріарху грамоту з цього приводу, щоб він «причитания не имел»⁹⁰. Отже, план Москви щодо підпорядкування Київської митрополії Московському патріарху був доволі простий, розрахований на цілковите розуміння у Києві та Батурині.

У Сосниці 19 червня 1685 р. І. Самойлович «взяв у околничого о той митрополии статьи, отдал Ивану Мазепе»⁹¹, доручивши йому, судді Михайлу Вуяхевичу, чотирьом полковникам їхати на церковний собор у Київ. При цьому гетьман зі стольником надали настанови відрядженим уповноваженим «прежде обрания и при обрании всему собору им, старшинам, по их государеву указу подписаться руками и приложит свои печати всем на том, чтоб по их, великих государей, и сестры их, великой государыни царевны, указу, и ради самых давных причин тому новообраному архирею быти у святейшаго и всеблажейнейшаго Иоакима патриарха московского и всея Росии и по нем у святейших московских патриархов в послушании и под их архиерейским благословением во веки неотступно и что он, гетман, их государевым указом им, Михайлу и Ивану при нем окольничем и воеводе о Киевской митрополии наказывал, то б было так, а не инако»⁹².

Після похорону 27 червня С. Самойловича у Києво-Печерському монастирі поблизу сестри, як згадував П. Гордон, «4 полковники з генерал-ад'ютантом (І. Мазепа. – Авт.) затрималися, щоб бути радниками (...) при обранні митрополита київського»⁹³.

Гетьман І. Самойлович та місцєблюститель Київської митрополії Л. Баранович скликали собор на 29 липня 1685 р.⁹⁴ Проте вже напередодні цієї дати виявилось, що найвище церковне зібрання буде важко зібрати. Ще 15 червня Л. Баранович закликав усіх їхати на собор, а вже 26 червня І. Самойлович ставив до відома Л. Неплюєва, що «первосвященный отец архиепископ как сам поехать на оное отговорился, так и архимандритов Черниговского, Елецкого и Новгородского [себя и их болными сделал] отговорил»⁹⁵. У Чернігові з Л. Барановичем зустрічався з цього приводу І. Мазепа. Архієпископ так пояснив йому зміну своєї позиції щодо виборів: «...Хотя, де, я воли великих государей о избрании митрополита несмь противен, однако ж удивляюся тому, что указной великих государей о том грамоты ко мне и ко всему чину духовному нет»⁹⁶. Насправді, на нашу думку, така різка зміна позиції чернігівського архієпископа була пов'язана з тим, що він дізнався про царське рішення підпорядкувати Київську митрополію Московського патріархату в неканонічний спосіб. Ще раніше він виступав за тісні зв'язки з Московським царством, однак без присутності російських воєвод (у донесенні в російську столицю фігурували такі слова: «Надобно нам того, чтобы у нас в Малой Росии и нога московская не была»⁹⁷), зі збереженням «традиційного підпорядкування Київської кафедри Константинопольському патріархату»⁹⁸.

90 Там же.

91 1685, не ранее июня 25. Фрагмент статейного списка Л.Р.Неплюева с описанием погребения С.И.Самойловича и отправки делегатов Войска Запорожского в Киев на собор, посвященный избранию киевского митрополита. С.190.

92 Там же.

93 Гордон П. Дневник. 1684–1689. Перевод с английского, статья и примечания Д.Г. Федосова. М.: Наука, 2009. С. 71–72.

94 1685 г., июня 23. Универсал гетмана Ивана Самойловича о выборах митрополита Киевского // РГАДА. Ф. 124. Оп. 3. Д. 470. Л. 1–2 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 123]; 1685 г., июня 15. Универсал архиепископа Черниговского Лазаря Барановича о выборах митрополита Киевского // РГАДА. Ф. 124. Оп. 3. Д. 465. Л. 1 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 120].

95 1685 г., июня 26. Цедула к посланию гетмана Ивана Самойловича севскому воеводе Л.Р. Неплюеву с просьбой издания царской грамоты к духовным и мирским чинам Малороссии об участии в выборах митрополита Киевского // РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1728. Л. 17 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 126].

96 Там же. Л.17 об.

97 Сумцов Н. К истории южнорусской литературы. Выпуск I. Лазарь Баранович. Харьков: Типография М.Ф.Зильберберга, 1885. С. 98 – 99.

98 Олейник Н.Н., Олейник А.Н. Переход Киевской митрополии под юрисдикцию Московского патриархата: историко-политический аспект проблемы // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия История. Политология. 2016. №15 (236). Выпуск 39. С.180

Думаємо, що І. Мазепа поставив до відома Л. Барановича, що царі не хочуть, аби митрополитом став Г. Четвертинський. Отже, це б мало заохотити чернігівського архієпископа поборотися за найвищу духовну посаду, тим паче він тривалий час був блюстителем Київської митрополії. Однак архієрей, ознайомившись із царськими статтями щодо виборів митрополита, явно хотів зірвати проведення собору. Його опір владному Батурину виглядає ніби нелогічним. Адже за такий явний протест І. Самойлович міг добряче нашкодити архієпископу та підлеглим його ігуменам, конфіскувавши у них належні їхнім духовним закладам маєтності, ставши на бік численних позивачів. Проте Л. Баранович діяв так не через хворобу, якою прикривався. Він як місцєблюститель Київської митрополії, ознайомившись із документами, привезеними І. Мазепою, зрозумів, що уся відповідальність за проведення собору ляже передусім на нього. Виконання ним наказу Москви підпорядкувати Київську митрополію Московському патріархату в неканонічний спосіб означало автоматично отримання анафемі від константинопольського патріарха. І. Самойлович це доволі добре розумів. Згадана проблема його теж добряче хвилювала. Саме з тієї причини він не їхав на собор, а доручив займатися його проведенням генеральному осавулу. Гетьман не хотів брати на себе відповідальності за неканонічне відторгнення митрополії. Отримавши 10 червня 1685 р. московські статті щодо виборів митрополита, коментуючи їх, він просив государів, «абы на мене, гетмана, и на дом мой, также и на тых особ, которые преречоную елекцию отпраовати будут от святейшого Костантинопольского патриарха не навелось на благословение»⁹⁹. «А то для того сей пункт докладаю, – далі зазначав правитель Гетьманщини, – же ведомо мне, что греческие духовные власти за малою виною до подання неблагословения бывають склонны, а я, будучи человек дочасный, обавлятися того мушу, жебы теды как я, так и тыи особы, что елекцию отпраовати будут, и тот особа, что митрополитом обран будет, от такого неблагословения были свободны, премилостивого монаршого вскоре надобе нам заступления, о которое покорне просим»¹⁰⁰. У цьому зв'язку володар булави просив узгодити вирішення згаданої проблеми з константинопольським патріархом, «чтоб он своего на Киевской митрополии будущего начала святейшему и всеблаженнейшему отцу кир Иоакиму, патриарсе Московскому и всея России, по любве единоверного и равночестного архиерейства, так для причин старинной российской едности, яко и для превысокой монаршой, их царского пресветлого величества, единой под солнцем благочестной зверхности, уступил соборным писанием, що за одним их монаршым милостивым словом невозбранно он учинити восхощет»¹⁰¹.

Л. Баранович висунув у Чернігові І. Мазепі умову, що поїде на собор тільки після отримання царської грамоти. Якщо взяти до уваги його побоювання бути проклятим константинопольським патріархом, то така його поведінка цілком виправдана: отримавши письмовий наказ з Москви, він скидав із себе відповідальність за неканонічні дії, перекладаючи її на царів.

Зазначимо, що І. Самойлович неодноразово просив государів надіслати дозвільну грамоту на проведення виборів¹⁰². Вона була підготовлена (з такою красномовною фразою: «А мы, великие государы, наше царское величество указали по степени той Киевской митрополии быти в великороссийских митрополиях первою»¹⁰³), але з якихось причин «не послана»¹⁰⁴.

99 1685 г., июнь. Фрагмент статей гетмана Ивана Самойловича, вручѣнных окольничему Л.Р. Неплюеву // РГАДА. Ф. 124. Оп. 3. Д. 464. Л. 3 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 125].

100 Там же.

101 Там же.

102 1685 г., июня 26. Цедула к посланию гетмана Ивана Самойловича севскому воеводе Л.Р. Неплюеву с просьбой издания царской грамоты к духовным и мирским чинам Малороссии об участии в выборах митрополита Киевского // РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1728. Л. 17 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 126].

103 [1685 г., начало июля]. Царская грамота с призывом к духовным и светским чинам Малороссии избрать митрополита Киевского // РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1728. Л. 23 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 127].

104 Там же.

Напевне, через це очікування чернігівської делегації («хотя затруднилось было и продолжилось предприятие элекцийное дело, на первом его зачати ради небытия их ясне в Бозе преосвященного его милости отца архиепископа Черниговского»¹⁰⁵) день проведення собору відкладався. Правитель Гетьманщини навіть змушений повторно надіслати церковним діячам «второй свой уневерсал»¹⁰⁶ з проханням прибути «в церковь престолную митрополичью Киевскую»¹⁰⁷. Зрештою вибори відбулися 8 липня 1685 р¹⁰⁸ у Софії Київській. О. Лотоцький вважав, що на собор «прибули представники козацької старшини, але дуже мало духовенства»¹⁰⁹, а тому переважаними голосами перших і обрано «гетьманського кандидата»¹¹⁰. «Фактично це було зібрання мирян на догоду світській владі, яким ієрархи і рядове духовенство проігнорувало повністю»¹¹¹, – підтримав попередній висновок сучасний дослідник подій 1685-1686 рр. М. Шкрібляк. Він навіть на основі своїх міркувань назвав собор «неканонічним»¹¹². Проте з шановними авторами важко погодитися.

В елекції взяли участь І. Мазепа, полковники чернігівський В. Борковський, ніжинський Я. Жураховський, переяславський Л. Полуботок, київський Г. Коровченко¹¹³. Генеральний осавул був головною посадовою особою від генеральної старшини. М. Вуяхевич з якоїсь поважної причини, можливо, хвороби, не приїхав на поважне зібрання. Про участь сотників, київського війта джерела нічого не повідомляють. Допускаємо, що представники міського самоврядування Києва все ж не пропустили цю важливу для них подію. За повідомленням П. Гордона, на соборі були присутні архімандрит Києво-Печерського монастиря В. Ясинський, ігумени київських обителів та «небагато такого ж звання з інших міст, тільки багато приходських священників»¹¹⁴. З листів до І. Самойловича дізнаємося про таких учасників обрання митрополита: ігумени Феодосій Углицький (Видубицький монастир), Ієронім Дубина (Переяславський), Антоній Радивиловський (Микільський), Селівестр Голович (Михайлівський Золотоверхий), Феодосій Васьковський (Межигірський), Інокентій Монастирський (Кирилівський), Езеїл Филипович (Братський), Авксеній Якимович (Густинський), Селіверст Климкевич (Глухівський)¹¹⁵, намісник київської протопопії Іоан Углицький, протопопи Мартин Самуйлович (ромнівський), Василь Федорович (переяславський), Лука Семенович (полтавський), Григорій Величковський (борзнянський), Яків Ореховський (лубенський), Леонтій Филипович (миргородський), Григорій Максимович (барішівський), Іван Степанович (лохвицький), Павло Кучковський (ніжинський), Андрій Борзаківський (гадяцький), Андрій Федорович (прилуцький), Фома Кудрицький (козельський), Іван Величківський (кобеляцький)¹¹⁶. Крім них,

105 1685 г., июля 9. Письмо казацких полковников гетману Ивану Самойловичу с сообщением об избрании митрополитом Киевским епископа Луцкого Гедеоны Святополк-Четвертинского // РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1728. Л. 68 об. – 69 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 131].

106 1685 г., июля 8. Письмо протопопов Киевской митрополии гетману Ивану Самойловичу с сообщением об избрании митрополитом Киевским епископа Луцкого Гедеоны Святополк-Четвертинского // РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1728. Л. 65 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 129].

107 1685 г., июля 8. Письмо киевских игуменов гетману Ивану Самойловичу с сообщением об избрании митрополитом Киевским епископа Луцкого Гедеоны Святополк-Четвертинского // РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1728. Л. 62 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 128].

108 Гордон П. Дневник. 1684–1689. С. 73.

109 Лотоцький О.Г. Автокефалія. С.373.

110 Там само.

111 Шкрібляк М. Київський собор 1685 року і обрання першого «московського» митрополита київського і галицького, і всієї Русі. С. 122.

112 Там само. С. 123.

113 1685, июля 20. Письмо гетмана Самойловича к царям Иоанну Алексеевичу и Петру Алексеевичу по поводу собора, бывшего в Киеве для избрания митрополита // АЮЗР. Часть первая. Т.V. С.65–66.

114 Гордон П. Дневник. 1684–1689. С. 73.

115 1685 г., июля 12. Письмо киевских игуменов гетману Ивану Самойловичу с сообщением о направлении посольства с Киевского собора во главе с Феодосием Углицким // РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1728. Л. 61 об. [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 132].

116 1685 г., июля 8. Письмо протопопов Киевской митрополии гетману Ивану Самойлови-

у соборі брали участь делегати від парафій. У повідомленні гетьману зазначається, що до Києва приїхали «пречестные отцы протопопы з братьею своєю»¹¹⁷. Отже, уже вищезгаданий перелік церковних діячів дає підстави говорити про те, що на заході обрання митрополита переважали у кілька разів духовні особи. Слід взяти до уваги, що якщо на собор приїхали священники з регіонів, то, безперечно, право голосу мали також нижчі клірики Київської кафедри (Софія Київська!), Києво-Могилянської колегії, київських та інших монастирів. Правдоподібно, у виборах брав участь ігумен Почаївського монастиря Луцької єпархії Софроній Підгаєцький, оскільки він зафіксований у свиті Г. Четвертинського в поїзді на Москву разом з іншими делегатами¹¹⁸. За чернігівським архієпископом послали, але вирішили за наполяганням гетьманських депутатів його не очікувати¹¹⁹. Крім Л. Барановича, на собор не приїхали архимандрит Новгород-Сіверського монастиря Михайло Лежайський, не було на ньому «жаднаго духовнаго» з Чернігівської архієпископії, «игуменов и протопов позадесенских»¹²⁰.

Був відсутній і єпископ Г. Четвертинський¹²¹, який, прибувши у жовтні 1684 р. у Батурин, як він зазначав, через гоніння на православних у Польщі¹²², став за енергійної підтримки І. Самойловича основним претендентом на головну духовну посаду в Київській митрополії. Його кандидатуру ще перед обранням гетьман узгодив з Москвою, якій, проте, прибулець з Луцька не сподобався. У цьому зв'язку володар булави вирішив не посилати єпископа на собор, аби російські урядовці не звинуватили його у протидії царському рішенню. Напевне, гетьман побоювався, що луцький єпископ, з'явившись на поважне зібрання у Києві, не справить враження на церковне товариство. Справді, важко було прогнозувати реакцію вибагливих делегатів-церковників на міркування та погляди маловідомого архієрея з Волині. Зрештою Г. Четвертинський як старший серед архієреїв у такий спосіб теж уникав відповідальності перед Константинополем та Москвою за прийняття тих чи інших рішень щодо Київської митрополії. Через те його притримали у Батуринському Крупицькому монастирі.

«Після декількох засідань щодо виборів митрополита голоси насамкінець одностайно були віддані князю Чарторийському (Четвертинському.– Авт.), єпископу Луцькому»¹²³, – повідомив у щоденнику П. Гордон. Свідки одностайного дійства писали гетьману, що цьому «в церкве никто не прекословил»¹²⁴, «словесно единомысленным и согласным гласом желание свое издали имети»¹²⁵. Тобто І. Мазепа добився виконання волі свого патрона. Ми не знаємо, як генеральний обозний проводив агітацію, які наводив аргументи. Однак П. Гордон, від якого він отримував

чу с сообщением об избрании митрополитом Киевским епископа Луцкого Гедеона Святополк-Четвертинского // РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1728. Л. 66–67 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 129].

117 1685 г., июля 8. Письмо киевских игуменов гетману Ивану Самойловичу с сообщением об избрании митрополитом Киевским епископа Луцкого Гедеона Святополк-Четвертинского // РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1728. Л. 62 об. [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 128].

118 1685 г., октября 8.] Список лиц, входивших в свиту владыки Гедеона Святополк-Четвертинского во время его поездки в Москву на поставление в митрополиты Киевские // РГАДА. Ф. 124. Оп. 3. Д. 477. Л. 2 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 149].

119 Гордон П. Дневник. 1684–1689. С. 73.

120 1685, августа 8. Письмо Авраамия, митрополита Белгородского, к патриарху Иоакиму // АЮЗР. Часть первая. Т.V. С. 56–57.

121 Там же. С. 56.

122 1684, ноября 24. Письмо Гедеона Четвертинского к патриарху Иоакиму с уведомлением о причинах своего бегства из Польши и с изъявлением полнейшей покорности // АЮЗР. Часть первая. Т.V. С. 43.

123 Гордон П. Дневник. 1684–1689. С. 73.

124 1685 г., июля 8. Письмо киевских игуменов гетману Ивану Самойловичу с сообщением об избрании митрополитом Киевским епископа Луцкого Гедеона Святополк-Четвертинского // РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1728. Л. 63 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 128].

125 1685 г., июля 9. Письмо казацких полковников гетману Ивану Самойловичу с сообщением об избрании митрополитом Киевским епископа Луцкого Гедеона Святополк-Четвертинского // РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1728. Л. 70 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 131].

листи¹²⁶, не раз обідав з ним у Києві (14 березня 1685 р.¹²⁷, 4 червня 1685 р.¹²⁸) склав своє уявлення про цього церковного діяча найпевніше на основі спілкування зі своїм добре знайомим генеральним старшиною: «Цей єпископ декілька місяців назад утік з Польщі, роблячи вигляд, що його переслідують за віру і будуть примушувати до покірності та унії. Він привіз із собою краще домашнє добро та майно із сріблом та обстановкою, а також звичну свиту служок. Після перебування у Козельці, звідкіля він звернувся до гетьмана, а той у Москву, йому дозволили приїхати у Батурин. Отримуючи там скоромні (однак надавачі їх вважали зависокими) подання на утримання, він якоюсь мірою був забов'язаний тим, у кого отримав прихисток. Щоб надати йому належне місце і сан, було задумано зробити його митрополитом Київським, котрий донині завжди підкорявся Константинопольській єпархії, нею звично поставлявся та отримував благословення. Єпископ чи владика, як його називають, показуючи смирення, претендував лише на вільне сповідання віри, не прагнучи підвищення чи високого сану. Насамкінець після настирливих умовлянь він все ж виявив бажання, однак на тій умові, що буде поставлений і отримає благословення від патріарха Московського, а не Константинопольського, зіславшись на багато причин, хоча із страху скандалу та зневаження не розголошував їх, як то: цей патріархат уже довгий час і нині дуже підпадає симонії і перебуває під владою спадкового ворога Християнського світу, до якого не може бути ніяких надійних просьб і вільних звернень»¹²⁹.

Схоже, у Батурині дещо ідеалізували правобережного єпископа-князя. І. Самойлович казав О. Українцеву, що він «человек доброй и смирной, и никакой власти не желает»¹³⁰. У той же час Л. Баранович, згадуючи у листі про свою зустріч з Г. Четвертинським у Батурині після його обрання, писав про нього протилежне: «преосвященный митрополит обиду великую старости моей нанес» – «прежде всего отнял у меня архиепископское имя, велел называть меня только епископом», «отнял три протопопии», «в укорительном письме к воронежскому священнику глуховской протопопии назвал меня пастушком и похитителем некоторых приходов»¹³¹. Головна духовна особа Гетьманщини не знайшла спільної мови із багатьма церковними керманічами, настоятелями монастирів, які його не любили¹³², старалися вийти з-під його влади¹³³ (Межигірський монастир¹³⁴, Києво-Печерська лавра¹³⁵, Чернігівська єпархія невдовзі отримують статус ставропігій). Можливо, це було пов'язано з його чіткою промосковською орієнтацією¹³⁶, з тим, що стрімке вивищення правобережця розцінювали у Києві як наперед узгоджений між Батурином і Московією «договірняк», в якому роль церковного товариства звелася до формального затвердження заздалегідь підібраної для них фігури головного пастиря. Єпископ Й. Шумлянський у зверненні до московського патріарха від імені православних єпископів, які жили на території Речі Посполитої, просив, аби той теж «увольнил» їх від підпорядку-

126 Гордон П. Дневник. 1684–1689. С.15.

127 Там же. С. 52.

128 Там же. С. 67.

129 Там же. С. 73.

130 1684 г., ноября 15. Фрагмент статейного списка Е.И. Украинцева с описанием переговоров с гетманом Иваном Самойловичем относительно избрания Киевского митрополита и его перехода под верховное послушание Московского патриарха // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. 1684 г. № 36. Ч. 1. Л. 180 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 83].

131 Письмо Л. Барановича к царям Петру и Иоанну (30 марта 1688 г.) // Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. Чернигов: Типография Ильинского монастыря, 1865. С. 229.

132 Митрополит Дмитрій (Рудюк), протоіерей Мицик Ю. Київські митрополити XVII – XVIII ст. С. 51.

133 Там само. С. 52.

134 Максимович М.А. Собрание сочинений. К. Типография М. Фрици, 1877. Т. II. С. 273.

135 Харлампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань: издание книжного магазина М.Голубева, 1914. Т. I. С. 242.

136 Кочегаров К.А. Новые документы о выезде в Россию епископа Луцкого и Острожского Гедееона (Святополк-Четвертинского) в 1684 г. // Вестник церковной истории. 2015. №1-2. С. 310–318.

вання митрополиту Гедеону, котрий «еритиками и унѣятами нас называючи, людей з епископий наших до Киева на поклонение мощем святым киевским Печерским идучих зневажати, гвалтом нас и овечок наших от святых церквей и благочестия греческаго отручает, не вѣдаючи през что и за что»¹³⁷. Але, напевне, амбіційність Г. Четвертинського теж давала про себе знати. Ще до обрання митрополитом він «приопечалился и позаскорбел» тому, що государі, як свідчив канцелярист В. Кочубей у Посольському приказі, «в грамоте царского величества к нему писанной не написан он князем... а ево, де, и король полской в листах своих имянует князем»¹³⁸. Митрополит не тільки підкреслював цей свій статус у церковному вбранні (зокрема на скрижалях мантиї містяться літери «ГСКЧ», розшифровані як «ГЕДЕОН СВЯТОПОЛК КНЯЗЬ ЧЕТВЕРТИНСЬКИЙ»)¹³⁹, але й розпорядився, аби його поховали у Софії Київській поряд з далеким пращуром – Ярославом Мудрим¹⁴⁰. За сімейними переказами, Четвертинські походили від Святополка Ізяславовича, правнука князя Володимира¹⁴¹. Владика усупереч патріаршій грамоті почав підписувати документи як Київський, Галицький та всієї Росії митрополит¹⁴², через що царі 27 січня 1688 р. зробили йому зауваження не вживати більше у титулі слова «всія Росії»¹⁴³. Ще у листі до Л. Барановича від 1679 р. Г. Четвертинський зізнався, що митрополит Вінницький, з яким він «ныне с ним в недружбе... меня оговаривает, будто я желаю того чину (бути предстоятелем Київської митрополії. – Авт.), от которого я по милости Божии чюждь есмь»¹⁴⁴. Отже, попри це заперечення, все ж, напевне, він давав підстави так думати своєму опоненту, бо ж мав принципову позицію щодо нього – «тако ж и нам не подобает его митрополитом называть»¹⁴⁵. Важливо зазначити, що у лютому 1684 р. до Варшави прибуло козацьке посольство від новообраного правобережного гетьмана Андрія Могилы із «Супліками», серед яких на першому місці стояла вимога «дозволити проведення виборів на посаду православного митрополита Київської митрополії»¹⁴⁶. Ян Собеський повідомив їм, що це злободенне питання буде вирішуватися після того, як Київ перейде у руки польської влади, яка активно займається його поверненням на переговорах¹⁴⁷. Г. Четвертинський, знаючи про те, що ця проблема може вирішитися не на його користь, бо король протегує у цьому плані таємному уніату Й. Шумлянському, швидше всього у цьому зв'язку або підтримав запити І. Самойловича, або поспішно реалізував свій план здобуття високої посади. У цьому нічого не вбачаємо поганого. Адже всілякі вибори – це змагання амбіцій, інтелекту, можливостей, засобів. Отець Гедеон не вважав себе між колишніми амбітними військовиками (Й. Шумлянським, І. Винницьким) останнім за статусом, слабшим.

137 Письмо Иосифа Шумлянского, епископа Львовского, патриарху Иоакиму (24 мая 1689 г.) // Архив Юго-Западной России. Часть первая. Т. V. С. 274.

138 1685, января 22. Фрагмент протокола беседы старшего канцеляриста В.Л. Кочубея с дьяками Посольского приказа, касающихся выборов митрополита Киевского // РГАДА. Ф. 229. Оп. 1. Дело № 90. Л. 69–70 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 116].

139 Нетудихаткін І. Князь на митрополитичому престолі: символіка скрижалів з поховання Київського митрополита Гедеона (Святополк-Четвертинського) у Софійському соборі // Православ'я в Україні. Збірник за матеріалами VIII Міжнародної наукової конференції «Українська Церква в історії українського державотворення». К.: Київ. православ. богослов. акад., 2018. С.702.

140 Там само. С. 699.

141 Иванов В. Епископы древней Луцкой епархии. С. 111.

142 Титов Ф.И. Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII–XVIII вв. К.: Типография университета Св.Владимира, 1905. Т. II. (Киевская митрополия-епархия в XVII–XVIII вв.). С. 284.

143 Там же. С. 285.

144 1679 г., декабрь 6. Письмо епископа Луцкого Гедеона Святополк-Четвертинского архиепископу Черниговскому Лазарю Барановичу // РГАДА. Ф. 229. Оп. 1. Д. 154. Ч. 1. Л. 22–23.

145 Там же. Л. 23.

146 Чухліб Т. Відень 1683: Україна-Русь у битві за «золоте яблуко» Європи. С. 237.

147 1684 г., марта 13 (и. ст.). Фрагмент послания польского короля Яна III Собеского казначеству правобережья Днепра с отказом на их прошение об организации выборов митрополита Киевского // ВКМРПЦ. №72.

Слід звернути увагу і на те, що «убогий» ієрарх у заповіті, складеному 21 березня 1690 р., показав досить високий рівень свого попереднього достатку. Так, він на ремонт собору Святої Софії залишив 20 тисяч золотих, ще близько 10 тисяч золотих віддав на монастирі, собори, церковним діячам, двоюрідному брату Стефану (1000), «сыновцеви моему» Юрію Четвертинському (500), «сроднице моей инокине панне Серафиме» (500)¹⁴⁸.

Джерела засвідчують, що київська одностайність 1685 р. у питанні обрання митрополита разом з тим проявилася і у чіткому опорі підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. Важко сказати, чи ця дія йшла від самого гетьмана І. Самойловича шляхом таємного доручення І. Мазепі, чи це останній з полковниками та церковними ієрархами вирішив поставити на місце багато бажаного союзника за грубе втручання у духовне життя Гетьманщини, намагання у неканонічний спосіб підпорядкувати новообраного митрополита московському патріарху. Опір швидше за все був ініційований Батурином, який у такий спосіб вирішував проблему із вибором митрополита і залишав Київську митрополію у підпорядкуванні Константинопольського патріархату при «давней вольности нашей»¹⁴⁹. І. Самойлович не випадково послав у Київ генерального осавула І. Мазепу. Адже він мав досвід не тільки вправного дипломата, а й красномовного провідника-роз'яснювача гетьманських задумів. Крім того, генеральний осавул знався у настроях церковних ієрархів через свою матір, яка вже тоді була авторитетною ігуменею Вознесенського монастиря. Дружні стосунки у нього були і з Варлаамом Ясинським, за ректорства якого в Києво-Могилянській колегії він деякий час у 1666 р. виконував обов'язки аудитора¹⁵⁰.

Міркування історика Ю. Мулика-Луцика про значні «впливи тих гетьманських делегатів на згаданому соборі, а особливо такого делегата, як Іван Мазепа», справедливі, проте, на його думку, вони «сіма силами змагали до підпорядкування Київської митрополії юрисдикції патріарха Московського»¹⁵¹. Остання теза, як і заувага І. Огієнка про те, що на вибори митрополита «прибули переважно москвофіли»¹⁵² (мається на увазі духовенство. – Авт.), не тільки не підтверджуються джерелами, але й суперечать прийнятим соборним рішенням.

Проведення собору в один день теж засвідчує важливу деталь: на московські пропозиції церковні ієрархи підготували аргументовані відповіді. І. Мазепа, приїхавши на похорон Семена Самойловича, протягом майже десяти днів займався зустрічами із ігуменами київських монастирів, дискутував з ними, переконував та відповідно спрямовував. Церковні діячі детально обговорили з ним чотирнадцять статей, які напередодні «он, околничей и воевода (Л.Неплюев. – Авт.), ему, гетману Ивану Самойловичу, предложил»¹⁵³. В одинадцяти з них в основному були викладені історичні відомості-аргументи щодо спільного минулого, наголошувалося у цьому зв'язку на необхідності церковної єдності після подій 1654 р., коли Військо Запорозьке попросилося під захист Московського царства.

У трьох останніх статтях йшлося про те, що на основі вищезгаданого перед обранням митрополита делегати мають підписати звернення, скріплене печаткою,

148 Тестамент митрополита Гедеона Четвертинского (21 марта 1690 г.) // Евгений (Болховитинов Е.А.). Описание Киевософийского собора и Киевской иерархии с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софийской церкви и Ярослава надгробия. Киев: Тип. Киево-Печерской лавры, 1825. С. 116–120.

149 1685, августа 8. Письмо Авраамия, митрополита Белгородского, к патриарху Иоакиму. С. 56.

150 Орновський І. Муза Роксоланська // Дорогого каміння сховище. Антологія української поеми з часів Козацької держави XVII–XVIII століть. К.: Мистецтво, 2017. С. 129.

151 Мулик-Луцик Ю. Нарис історії Української православної церкви. Вінніпег, 1979. Т. II. С. 291.

152 Митрополит Іларіон (Огієнко). Українська церква. Т. 2. С. 224.

153 1685 г., не позднее июня 19. Статьи с обоснованием исторического единства Киевской митрополии и Московского патриархата, врученные окольничим и севским воеводой Л.Р. Неплюевым гетману Ивану Самойловичу. Л.164.

аби новообраний архієрей Київської митрополії мав приймати благословення від московського патріарха¹⁵⁴, а до Константинопольського патріархату царі пошлють відповідну грамоту, «чтоб святейших патриарх ради давнего московских архиереев пастырства к Малой Росии причитания не имел»¹⁵⁵.

Архієреї, які взяли участь у соборі, надіслали гетьману постатейне послання із обґрунтуванням своєї позиції щодо московських пропозицій. Головні тези цього документа засвідчують, що вони готувалися не протягом одного дня, оскільки містили дуже чимало положень, які потребували належного юридичного обґрунтування. У першій статті делегати чітко заявили, що «митрополию Киевскую от святейшаго патриарха Константинопольского отривати и святейшему патриарху Московскому поддавати наш сей собор и не смеет и не может», бо «не все естесмо собрани», важливе зібрання пройшло без багатьох впливових та авторитетних церковних ієрархів¹⁵⁶. У наступній йшлося про те, що таке надважливе питання духовні особи не мають права вирішувати без царської та патріаршої грамот. У третій статті церковне товариство наголосило, що «боимось оторватися от исконного отца своего, патриарха Царегородцкаго, быхмо не подпали клятве»¹⁵⁷ (тобто щоб не бути проклятими. – **Авт.**). Четверта стаття теж висунула серйозний аргумент щодо православних на Правобережжі України: якщо Київська митрополія відійде до Московського патріархату, то польська влада прискорить перехід тамтешніх релігійних громад в унію – мовляв, «о чом вы не маєте ... также отступить и до наших духовных належати?»¹⁵⁸ У посланні до гетьмана дуже багато йдеться про «новації» утвореної Московським собором 1666 – 1667 рр. на Слобожанщині Білгородської єпархії, прихожанами якої стали тисячі біженців, переселенців із Правобережної України¹⁵⁹. Авторів звернення турбувало, що там права українських священиків і протопопів скасовано, їх зобов'язано переписувати парафіян, платити данину, а якщо її не віддають, то «палицею по литкам затинаят»¹⁶⁰. Крім того, на Білгородщині «дьячки, пономари, ктитори подводы отбувають, дань роковую дают архиерею, для чего великое стало в церквах на слуг церковных оскудение», «книги наши киевские скасовано», «церковное пение и служение отменено, а все по московски поставлено»¹⁶¹. Загалом у посланні фігурує аж 18 негативних моментів впливу Московського патріархату на білгородські парафії, що суперечили «всему киевскому нашему праву и обычаю»¹⁶². Такий глибокий аналіз мінусових змін у церковному житті в підвладному Московії регіоні засвідчує, що подібну інформацію навряд чи міг отримати якийсь один рядовий священик, який вирішив поділитися наболілим у Києві. Та й опиратися на думку невдоволеного анонімного скаржника було б небезпечно. Адже якщо той довідався про світський суд над попом у Сумах¹⁶³, то навряд чи міг в деталях все знати, як там справи «в церквах» усієї єпархії, «яко деялось за митрополита Белгородскаго Мисаила»¹⁶⁴.

Делегати збиралися на соборі віддавати голоси за митрополита, а не обговорювати реалії життя Білгородської єпархії. Тому в день обрання не могли ось так спонтанно з подачі якогось ченця чи протопопа включити у лист до гетьмана І. Самойловича аж 18 статей про нищення київських православних вольностей у Білгороді та окрузі. Такий додаток у посланні учасників собору готувався заздалегідь. Це була красномов-

154 Там же. Л.168.

155 Там же. Л.168 об.

156 1685, августа 8. Письмо Авраамия, митрополита Белгородского, к патриарху Иоакиму. С. 56–57.

157 Там же. С.57.

158 Там же.

159 Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Книга 3. С. 58.

160 1685, августа 8. Письмо Авраамия, митрополита Белгородского, к патриарху Иоакиму. С. 59 – 60.

161 Там же. С.61.

162 Там же. С.59.

163 Там же. С. 61.

164 Там же. С. 60.

на демонстрація експансії Московського патріархату зі своїми вимогами, наказами у новоутвореній церковно-адміністративній одиниці. Швидше за все, вищезгадані узагальнення були підготовлені, опрацьовані у Батурині на основі спеціального вивчення-моніторингу ситуації у ближньому до Гетьманщини регіоні. Зважаючи на бажання Москви забрати під своє церковне управління Київську митрополію, у гетьманській резиденції вважали за потрібне запобігти уніфікації з Московією правил життя православних спільнот, виставити свої умови, які б забезпечили надійний автономний уклад релігійних інституцій Гетьманщини. Зазначимо, що для досягнення своєї далекосяжної мети ініціатори-противники саме такого розвитку «єднання»-поглинання сприяли витоку інформації: вона дійшла до Москви для більшої переконливості не від гетьмана, а від білгородського митрополита Авраамія, який отримав «списки с листов, поданных гетману лицами, собравшимися в Киев для избрания митрополита»¹⁶⁵. Тобто Білгород був з таким розрахунком і проінформований, аби тамтешній митрополит відразу поставив до відома патріарха про такі важливі деталі мислення київського духовенства.

І. Самойлович у свою чергу надіслав копії згаданих 18 статей про Білгородську єпархію севському воеводі Л. Неплюєву із красномовною заувагою, «что некоторые духовного чина люди Киевской митрополии неким образом взяли ведомость о некоторых досадах в митрополии Белгородской, пресвитером содевающихся, и, написав то статейками, поднесли нам к ведомости»¹⁶⁶. «Что я читая, не так тому делу верю, яко не верю, чтоб такое имело содеватися Росийския церкви удесем отягчение, – зазначив гетьман. – И не для того к вашей милости о том пишу, дабы имел есмь таковым [аще бы и обреталися тамо] поречениям творити обличение, но для того пишу, яко мне, верному, их пресветлого царского величества, подданному, належит»¹⁶⁷. Л. Неплюєв відразу відправив надіслані з Батурина матеріали до Москви.

І. Огієнко помилково вважав, що згаданий вище лист був підготовлений другим собором, який оголосив, ніби перший «був незаконний і не мав права рішати такої великої справи, як передача Української Церкви Москві, бо це діло всієї Церкви»¹⁶⁸. «Так протестувало патріотичне українське духовенство, але воно було вже безсиле, – далі писав він. – Світські люди на чолі з гетьманським осавулом Іваном Мазепою захопили Церкву в свої нечисті руки й всією парою перли її до Москви...»¹⁶⁹ Автор вищезгаданих рядків, не догледівши у цьому важливому листі-джерелі, що йдеться про міркування учасників собору, які зібралися «для избрания митрополита» (!!!), різонув абсолютно безпідставним звинуваченням на адресу одного з головних провідників зібрання. Ніякого другого собору після обрання Г. Четвертинського митрополитом не було. На це звернули увагу свого часу й К. Харлампович¹⁷⁰, Ю. Мулик-Луцик¹⁷¹. А, отже, поява ще 8 липня 1685 р. послання до гетьмана І. Самойловича із радикальними думками духовних осіб була великою заслугою й генерального осавула І. Мазепи. Такий протест з'явився не тому, що він «недопрацював», виконуючи «московські» побажання свого патрона, чи не зміг вжити заходів з полковниками щодо нейтралізації опозиційного задуму, а якраз через одну з головних його ролей у підготовці, формулюванні статей-положень важливого документа. Якби генеральний обозний

165 Там же. С.55.

166 1685 г., июля 22. Письмо гетмана Ивана Самойловича севскому воеводе Л.Р. Неплюеву с сообщением о пересылке статей, в которых часть духовенства Киевской митрополии выражала опасения относительно введения у себя порядков Белгородской митрополии в случае признания верховной власти патриарха Московского // РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1728. Л. 25 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 134].

167 Там же.

168 Митрополит Іларіон (Огієнко). Приєднання церкви української до московської в 1686 році. Вінніпег: Митрополитальний собор, 1948. С. 50.

169 Там само. С. 52.

170 Харлампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань: издание книжного магазина М.Голубева, 1914. Т. I. С. 224.

171 Мулик-Луцик Ю. Нарис історії Української православної церкви. Вінніпег, 1979. Т. II. С. 291.

у цій ситуації діяв проти волі духовних осіб, намагався за будь-яку ціну підписати протилежне послання із проханням прийняти Київську митрополію в Московський патріархат, то це конфронтаційне протистояння певним чином було б відображено у джерелах. Проте вони з цього приводу мовчать. Гетьман І. Самойлович писав, що митрополита обрано «единомысленно и единогласно»¹⁷². Свідок виборів П. Гордон з цього приводу зробив важливе уточнення, що на соборі «архімандрит Печерського монастиря заявив, що таке вилучення із [прав] Константинопольського престолу не повинно обмежувати привілеї отців Печерського монастиря або мати на увазі підпорядкування будь-кому іншому, як було до цього. Цей протест був не тільки зареєстрований, але і підтверджений у приписі цих відкритих виборів, після чого акт про обрання був підписаний та посланий гетьману, а духовенство роз'їхалося по своїх приходах»¹⁷³. Тобто ми бачимо, що учасники собору спокійно прийняли «припис», який і є тим листом до гетьмана з коментарем духовними особами своєї позиції.

Твердження історика Ю. Мулика-Луцика про те, що «київський собор, підпорядкувавши Київську митрополію юрисдикції патріарха Московського, поставив патріарха Константинопольського Якова перед доконаним фактом»¹⁷⁴, не правомірне і помилкове. Бо собор обрав лише митрополита та сформулював свої сумніви щодо передачі Київської митрополії Московському патріархату з багатьох причин.

Усе вищезгадане дуже суперечило тим планам, які виношували у Москві. Так, у наказі государів думному дяку О. Українцеву, який вів переговори з гетьманом у листопаді 1684 р., «великие государи указали ... благословение со всеми духовными Малыя Росии принимать от великого господина святейшаго Иоакима, патриарха Московского и всеа Росии, и о том бы на Киевскую митрополию пастыре он, гетман, и все духовные к великим государем, к их царскому величеству, прислали челобитную»¹⁷⁵. І. Самойлович уже тоді відверто казав московському дипломату, що «иным малороссийским духовным будет то и не любо»¹⁷⁶. Ніяких чолобитних царям з цього приводу ні до собору, ні після від українського духовенства не було!

У Батурині узагальнили міркування учасників собору і виробили у свою чергу статті для подання їх у Москву. Гетьман надіслав до государів посольство у складі ігумена Видубицького монастиря Феодосія Углицького, настоятеля Переяславського монастиря Героніма Дубини, генерального писаря Сави Прокоповича та канцеляриста Луки Петровського¹⁷⁷. Зауважимо, що ця урядово-духовна місія везла у російську столицю не соборні рішення, а узгоджено-опрацьовані у гетьманській столиці формулювання їх головних тез із обережними трактуваннями. Пропозиції Батурина у зв'язку з обранням митрополита були дещо неочікуваними для Москви після попередніх закулісних переговорів гетьмана із російськими урядниками та патріархом.

По-перше, в Україні ввічливо дякували государям та патріарху Іоакиму, що вони «изволили положить у себя, чтоб митрополия Киевская первоначальная первая была меж митрополиями российскими»¹⁷⁸. Тобто у цій статті стверджувалося, що ініціатива про підпорядкування митрополії йшла не від Києва, а від «турботливого» московського бажання, якому в Гетьманщині не могли перечити, оскільки царські рішення

172 1685, июля 20. Письмо гетмана Самойловича к царям Иоанну Алексеевичу и Петру Алексеевичу по поводу собора, бывшего в Киеве для избрания митрополита. С. 66.

173 Гордон П. Дневник. 1684–1689. С. 73.

174 Мулик-Луцик Ю. Нарис історії Української православної церкви. С.294.

175 1684 г., октября 31. Статья 9 наказа Е.И. Украинцеву относительно избрания Киевского митрополита // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Дело № 36. Ч. 1. Л. 69 [Опубликовано: ВКМРПЦ. №79].

176 1684 г., ноября 15. Фрагмент статейного списка Е.И. Украинцева с описанием переговоров с гетманом Иваном Самойловичем относительно избрания Киевского митрополита и его перехода под верховное послушание Московского патриарха // РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. 1684 г. № 36. Ч. 1. Л. 179 [Опубликовано: ВКМРПЦ. №83].

177 1685, июля 20. Письмо гетмана Самойловича к царям Иоанну Алексеевичу и Петру Алексеевичу по поводу собора, бывшего в Киеве для избрания митрополита. С. 66–67.

178 1685, июля 20. Инструкция, данная гетманом Самойловичем войсковому писарю Саве Прокоповичу, посланному в Москву вместе с депутатами от собора, бывшего в Киеве для избрания митрополита // АЮЗР. Часть первая. Т.V. С.73.

підлеглі не могли оскаржувати, а лише підтримувати і схвалювати. Щоправда, при одній умові – щоб Київська митрополія усе ж була першою між інших.

По-друге, царів і патріарха, зважаючи на їхнє бажання, просили послати у Стамбул посланців, аби вони попросили константинопольського патріарха уступити Київську митрополію¹⁷⁹.

По-третє, київський митрополит мав називатися також «екзархом святейшого Константинопольського престолу»¹⁸⁰.

По-четверте, суди київського митрополита «были крепки, и чтоб от тех судов никто в царствующий град Москву не бегал с челобитными»¹⁸¹.

У Батурині також хотіли, аби у Києво-Печерській лаврі та інших місцях друкувалися книги, не було заборонено «учение свободных наук греческим и латинским языкам»¹⁸². У посланні до царів ішлося і про питання підпорядкування митрополії сіл, монастирів тощо.

У вересні 1685 р. від імені государів церковним ієрархам і гетьману була послана грамота, в якій гарантувалося збереження «прав и вольностей обыкных»¹⁸³. Водночас царі не згодилися з пропозицією, аби митрополит називався екзархом константинопольського патріарха, бо це, як вважали вони, «неприлично, для того, что безопасный град Киев и весь малороссийский народ, как духовный, так и мирской, обретается под нашею великих государей нашего царского величества высокодержавною рукою»¹⁸⁴.

Незважаючи на такий активний обмін ідеями про майбутнє Київської митрополії між Батурином та Москвою, усі учасники «духовного злиття» чудово розуміли, що, попри їхні певні бажання чи небажання, останнє слово у вирішенні цієї проблеми буде за константинопольським патріархом. Думаємо, що І. Самойлович та І. Мазепа, знаючи залежність рішень останнього від османської влади (за непослух деяким патріархам стинали голови¹⁸⁵), розраховували на відмову. У такому разі Гетьманщина залишалася б теж у вигазі: нарешті мала б свого митрополита, а Київська митрополія залишалася б незалежною від Москви. Гетьман добре знав, яку роль може принести «злиття» з Московським патріархатом на прикладі дій місцєблюстителів Київської митрополії М. Филімоновича¹⁸⁶, протопопа С. Адамовича¹⁸⁷, які фактично були церковними наглядачами-шпигунами над володарями булави. Тому такий його хитрий хід не слід відкидати.

У гетьманській столиці 5 грудня 1685 р. посланця в Константинополь Нікіту Алексеєва прийняли з прохолодою, «против грамоты великих государей мне от него, гетмана, отповеди никакой не было»¹⁸⁸. Незважаючи на государів «приказ ... ехать спешно», володар булави передав через батуринського сотника, «чтоб я к нему, гетману, бес присылки ево не ходил»¹⁸⁹. Посланець жив «с людишки в Батурине все на своих

179 Там же.

180 Там же.

181 Там же. С.74.

182 1685, июля 20. Письмо гетмана Самойловича к царям Иоанну Алексеевичу и Петру Алексеевичу по поводу собора, бывшего в Киеве для избрания митрополита. С. 69.

183 1685, сентябрь. Грамота великих государей Иоанна и Петра Алексеевичей и царевны Софьи Алексеевны, посланная в Малую Россию // митрополита // АЮЗР. Часть первая. Т.V. С. 99.

184 Там же. С.100.

185 Яфарова М.Р. Посольство Прокофия Возницына и вопрос о Киевской митрополии // Церковь и время. Научно-богословский и церковно-общественный журнал. 2018. № 2 (83). С. 92.

186 Морозов О. Ніжинський протопоп Максим Филімонович. С. 96–98.

187 Тарасов С.В. До питання про роль, зіграну українським духовенством в подіях Руїни. Дослідження проблеми в російській дореволюційній історіографії // Гілея: науковий вісник. 2014. Випуск 81. С. 174–176.

188 1685 г., декабря 12. Письмо подьячего Посольского приказа Никиты Алексеєва боярину князю В.В. Голицыну с сообщением о своём прибытии в Батурин и встрече с гетманом Иваном Самойловичем // РГАДА. Ф. 89. Оп. 1. Кн. 25. Л. 409 об. [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 199].

189 Там же.

харчах»¹⁹⁰ з 5 по 30 грудня¹⁹¹. На шостий день перебування Н. Алексеєва у Батурині до нього завітав генеральний осавул: «Да он же, государь, Мазепа, мне говорил, что в грамоте, де, великих государей, какова со мною послана к Костянтинопольскому патриарху, написано, что за великим бусурманским гонением и насилуованием, и за военными случаи поставление и благословение принимать от него, патриарха, невозможно, и то, де, слово, что не велено, за бусурманским гонением есть непристойное, потому что, когда с везирского веления мне ехать будет к патриарху, и патриарху, де, тое грамоту как везирию показать, а везирь, де, будет ево спрашивать, о чем я к нему приезжал, и я, государь, ему, Мазепе, говорил, что мне великих государей в наказе написано, проситца у везиря к патриарху для благословения, что единые веры и для некоторых церковных нужд, а про грамоту объявлять мне везирию не наказано»¹⁹². Скарга Н. Алексеєва свідчить про негативне ставлення гетьманської верхівки до посланця, який їхав просити від імені царів уступити Московському патріархату Київську митрополію. У Батурині, ознайомившись із привезеним списком царської грамоти до константинопольського патріарха, були засмучені ігноруванням Москвою їхнього повторного прохання від 11 жовтня 1685 р. про те, аби митрополит київський ще називався екзархом константинопольського патріарха¹⁹³. Про це наполягали дві делегації батуринських посланців у липні та жовтні 1685 р.¹⁹⁴, під час зустрічі 30 жовтня К. Голуба, В. Кочубея, Г. Четвертинського з В. Голиціним¹⁹⁵. Новообраний митрополит повідомив останньому, що «как то экзаршество у него будет, то все епархии, в Полской державе обретающиеся, в которых ныне ни единого архиерея благочестиваго нет, а имянно Галицкая, Премышльская, Львовская, Могилевская, при которых многое неисчетное множество благочестивых есть, благословение принимать будут от Киевскаго митрополита и, архиереов себе избрав, для поставления в Киев присылать станут»¹⁹⁶.

Затримавши під різними приводами на 25 днів посольство Н. Алексеєва у Батурині, І. Самойлович продемонстрував свою «немилость, что против его (посла. – Авт.) братья подвод дать не велел»¹⁹⁷ з Переволочни. «И гетман говорил, – звітував посланець своєму керівництву, – дано, де, ему, Никите, их великих государей жалованья, мочно ему купить или нанять подводы». З російським дипломатом з цього приводу зустрівся генеральний осавул І. Мазепа, який повідомив, «что в канцелярии, де, в писмах не сыскали, что даваны подводы подьячим до границы турской, и ныне, де, ему, Никите, подвод не будет»¹⁹⁸.

Проте, якщо І. Самойлович та І. Мазепа й мали таємні плани-сподівання щодо ігнорування константинопольським патріархом і владою Османської імперії прохання

190 Там же. Л. 411.

191 1685 г., ноября 9 – 1686 г., ноября 11. Статейный список подьячего Посольского приказа Никиты Алексеєва о его миссии в Османскую империю // РГАДА. Ф. 89. Оп. 1. Кн. 26. Л. 9 об. [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 223].

192 1685 г., декабря 12. Письмо подьячего Посольского приказа Никиты Алексеєва боярину князю В.В. Голицыну с сообщением о своём прибытии в Батурин и встрече с гетманом Иваном Самойловичем. Л. 410 – 410 об.

193 1685 г., октября 11. Инструкция гетмана Ивана Самойловича посланцам в Москву К.И. Голубу и В.Л. Кочубею относительно прав и привилегий духовенства Киевской митрополии и митрополита Киевского Гедеона Святополк-Четвертинского // РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1728. Л. 102–103 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 152].

194 ВКМРПЦ. № 157.

195 ВКМРПЦ. № 158.

196 1685 г., октября 30. Протокол переговоров гетманских посланцев К.И. Голуба и В.Л. Кочубея, а также владыки Гедеона Святополк-Четвертинского, избранного митрополитом Киевским, с боярином князем В.В. Голицыным по вопросу о сохранении прав и привилегий Киевской митрополии, в том числе о статусе митрополита как экзарха патриарха Константинопольского // РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1728. Л. 126 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 158].

197 1685 г., ноября 9 – 1686 г., ноября 11. Статейный список подьячего Посольского приказа Никиты Алексеєва о его миссии в Османскую империю // РГАДА. Ф. 89. Оп. 1. Кн. 26. Л. 10 об.

198 Там же. Л. 11.

Москви, то вони були зруйновані російською дипломатією, хитрощами царського двору, маніпуляціями патріарха Іоакима, вигідними інтерпретаціями-перекладами текстів рішень, прийнятих у Константинополі.

Статейний список піддячого Нікити Алексеєва за результатами його дипломатичної місії є важливим джерелом про подробиці того, як велися переговори з цього приводу в Туреччині. Водночас не слід забувати про особливості цього внутрішнього документа насамперед для В. Голіцина та царів. Дипломат не тільки ретельно фіксував хід поїздки і переговорів, але й старався показати, що, незважаючи на великі труднощі та значні витрати, він, посланець государів, діяв якнайкращим чином, навіть блискуче, а тому заслуговує на пристойну винагороду.

Ще у Батурині він казав І. Мазепі, що, ідучи у Константинополь, не мав наказу, щоб під час спілкування з великим візиром ставити останнього до відома про прохання государів до патріарха перепідпорядкувати Київську митрополію Московському патріарху¹⁹⁹. Дипломат мав просити лише дозволу на зустріч з духовним лідером Константинопольського патріархату для благословення «и для некоторых церковных нужд».

Зі статейного списку дізнаємося, що 4 квітня Н. Алексеєв був на аудієнції із султаном і подав йому царську грамоту²⁰⁰. 8 квітня відбулася зустріч московського посла із великим візиром Сари Сулейман-пашою. Дипломат досить детально оповів йому про зміст прохань-статей государів: про відміну деяких мит, заснування слобід волозьким господарем на Правобережжі, право козакам вільно ходити по сіль, заготовляти деревину, займатися риболовлею у порубіжжі тощо²⁰¹. Розглянувши їх, головний турецький урядовець «те все статьи, которые писаны царского величества в грамоте, [...] он, везирь, донесет и в том деле радеть будет, как бы с царским величеством и крепчае дружбу учинить»²⁰². Як бачимо, важлива тема переходу Київської митрополії під юрисдикцію Московського патріархату не розглядалася у переліку головних питань переговорів.

Далі у статейному списку читаємо: «А нене он, везирь, объявил ему, Никите, что Костянтинопольский патриарх в Андриянополе, и он бы, везирь, повелел тому патриарху царского величества грамоту у него, Никиты, принять, и чево великие государи наши, их царское величество, изволяют, то б он, патриарх, учинил по воли царского величества, а изволение царского величества то, чтоб он, святейший Костянтинопольский патриарх, отпустителное свое благословение подал о Киевской митрополии, чтоб той митрополии вечно быть под благословением святейшаго Московского патриарха, понеж оной митрополии в постановлении ея чинитца великая трудность дальняго ради от него, патриарха, в пути разстояния. И везирь говорил, призовет, де, он патриарха к себе и прикажет ему, что царскому величеству надобно, то бы он учинил по воле их царского величества и о всем писал»²⁰³.

Як на нашу думку, у згаданих рядках присутнє явне самовихваляння піддячого, який так просто змалював вирішення «другорядного питання» для великого візира, але основного для Москви. Головний турецький урядовець не задав з цього приводу жодного запитання, ні в чому не засумнівався! У той же час автор статейного списку розмову від 20 березня 1686 р. про Київську митрополію з єрусалимським патріархом Досифеєм виклав аж на 8 аркушах²⁰⁴. Найпевніше під завісу переговорів Н. Алексеєв попросив у великого візира отримати благословення у константинопольського патріарха та передати останньому царську грамоту (не деталізуючи її зміст). Сари Сулейман-паша, який був призначений великим візиром 18 листопада 1685 р. і як

199 1685 г., декабря 12. Письмо подьячего Посольского приказа Никиты Алексеева боярину князю В.В. Голицыну с сообщением о своём прибытии в Батуриин и встрече с гетманом Иваном Самойловичем . Л. 410 – 410 об.

200 1685 г., ноября 9 – 1686 г., ноября 11. Статейный список подьячего Посольского приказа Никиты Алексеева о его миссии в Османскую империю // РГАДА. Ф. 89. Оп. 1. Кн. 26. Л. 69.

201 Там же. Л. 73–77 об.

202 Там же. Л. 77 об.

203 Там же. Л. 78 об. – 79 об.

204 Там же. Л. 53–61.

головнокомандуючий готувався до війни проти Австрійської імперії, очевидно, не мав наміру детальніше занурюватися у тонкощі релігійного життя Московії. Царська грамота з проханнями до патріарха не викликала у нього жодного інтересу. «И везирь, де, ему поволит у него, Никиты, царского величества грамоту принять и к ним, великим государем, против их, царского величества, прошения исполнить, и писать», – так переказав 11 квітня слова константинопольського патріарха Діонісія голова московської місії до османів.

Посольський приказ хитро «навантажив» турецьку владу стількома питаннями, що головне, яке мала вирішити московська дипломатія, не викликала у Стамбулі жодних підозр. Так, ще на першій зустрічі посланець Москви просив, аби «велел бы он, везирь, построить в Царегороде церков Иоанна Предотечи, которая церков от пожара развалилась»²⁰⁵, дати «добро» ктитора на її відбудову. Цю дозвільну проблему згодом залагодив на найвищому рівні лише султан²⁰⁶. Також друга за впливом людина в Османській імперії у ході переговорів та поза ними займалася пошуком бранців для обміну (у результаті цього разом з послом поверталось 322 українці²⁰⁷ та близько 30 росіян²⁰⁸).

2 травня знову відбулася зустріч Сари Сулейман-паши з Н. Алексеєвим та І. Лисицею. Великий візир проінформував про укази османської влади щодо головних московських прохань, підготовку грамоти турецького султана для царів. «А потом гетманской посланной говорил о пасеках, чтоб волно было их людем въезжать за Днепр в пасеки, и татаром бы заказать, чтоб никакова зла их людем не чинили, и в тех пасеках татарове людей не брали, – читаємо у статейному списку. – И везирь говорил, что о том о всем будет написано в листу ево к гетману, такъж и татаром будет наказано, чтоб тово чинить престали, и указ послан будет жестокой. Никита говорил везирию, чтоб поволено было Костянтинополскому патриарху Деонисею к великим государем, къ их царскому величеству, против их, царского величества, грамоты писать. И везирь говорил, что он патриарху сам приказывал, чтоб он учинил все по воле великих государей, и о том ему запрещенія от него никакова нет»²⁰⁹.

Отже, зі звіту Н. Алексеєва випливає, що питання передачі Київської митрополії начебто вирішувалося після «пасічного». А це означає одне: великий візир, вирішуючи більше десяти наболілих міждержавних прикордонних проблем між Стамбулом та Московією, через свою зайнятість та завантаженість не бачив сенсу ще занурюватися у «дрібніші» церковні справи, а тому дав просто дозвіл (!) «своєму» щойно поставленому патріарху відповісти царям, не заглиблюючись у зміст їхнього звернення.

Версію впливу²¹⁰ османської верхівки на перепідпорядкування Київської митрополії спростовують турецькі джерела. Московське посольство на чолі з Н. Алексеєвим за участі значного військового товариша І. Лисиці, за документами Османської імперії та літописними повідомленнями, порушувало у переговорах з владцями проблему звільнення українських та російських бранців, питання риболовлі, добування солі²¹¹, але аж ніяк не дбало про вирішення важливої церковної проблеми: «Шикает дефтери 1097–1098 рр.», фрагменти «Історії Силагдара» та італомовного «Звіту з Константинополя»²¹² нічого не інформують про це. Сам экс-патріарх Діонісій у листі

205 Там же. Л. 126.

206 Там же.

207 Там же. Л.159.

208 Там же. Л.157–159.

209 Там же. Л. 111– 112.

210 Терновский С. Исследование о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату // АЮЗР. Часть I. Т.V. К., 1872. С. 141–144; Митрополит Лларіон (Огієнко). Приєднання церкви української до московської в 1686 році. Вінніпег: Митрополитальний собор, 1948. С. 60–61.

211 Кул О., Кулчинський О. Підпорядкування Київської митрополії Москві: загадки московського посольства до Туреччини 1686 р. у світлі османських джерел // Український історичний журнал. 2016. №6. С.117.

212 Там само. С. 122.

до патріарха Іоакима повідомляв, що коли про зміст грамот його опоненти доповіли «к начальникам царским, и нас изгнаша от престола вселенского»²¹³.

Статейний список Н. Алексеєва повідомляє, що 1 червня 1686 р. під час зустрічі з константинопольським патріархом соборні «грамоты белые Никите и гетманскому посланному чли»²¹⁴. Згідно із інструкцією, отриманою у Москві, голова дипломатичної місії мав віддати патріарху винагороду від царів на загальну суму в 1000 рублів лише у разі позитивного вирішення їхнього прохання [«А буде святейший патріарх великих государей по грамоте на Киевскую митрополию отпустительной грамоты не даст, и Миките посланных золотых и соболей святейшему патріарху не подносит, а дать ему из них милостыни дватцать золотых червонных да десять пар соболей из сорока двусотрублевого, а достольные золотые и соболи привести к Москве»²¹⁵]. Оскільки піддядчий нічого з собою не приніс, «архидиакон ево (патріарха. – Авт.) и говорил Никите по патриаршу приказу, чтоб он, Никита, великих государей жалованье прислал к патриарху тайно сево дни или завтра»²¹⁶.

Передача обіцяного частково відбулася через день: «Июня в 3 день послал Никита с толмачем Аврамом и греченином киевским жителем Степаном да с подьячим, с Никитою Трусовым, три сорока соболей съ ярлыками. И святейший патріарх те соболи у толмача Аврама принял сам»²¹⁷.

Проте 4 червня, коли Н. Алексеєв з'явився знову у палатах патріарха Діонісія, той повідомив, що грамоти та листи до царів та гетьмана разом віддасть 5 червня. Посланець при цьому «поднес милостыни двесте золотых червонных»²¹⁸.

Хоча «отпустительные грамоты готовы»²¹⁹, їх не вручили того дня піддядчому та гетьманському посланцю. Автор статейного списку не деталізує причин чотириденної затримки з отриманням головного документа, зі змістом якого він був ознайомлений ще 1 червня. Однак з наказів йому в Москві відомо про наступне: «И домогатись ему отпустительной грамоты всякими мерами накрепко, чтоб была отпустительная патриарша грамота на все статьи, что к патриарху великих государей в грамоте писано»²²⁰. Правдоподібно, московський дипломат та патріарх ще торгувалися про головні формулювання синодального рішення, їх редагування. Не випадково двом писарям Константинопольського патріархату, «которые писали листы золотом и чернилы», вручено «по меху белью хрептовому ценою по 4 рубли мех да по золотому»²²¹. Отримали фінансову винагороду архидиакон, дяк і келейник патріарха²²². Духовний зверхник Константинопольського патріархату вручив посланцям Москви та Батурина пакет грамот і листів лише 5 червня²²³. Важливо зазначити, що оригінали їх утрачені, проте збереглися частково копії та переклади.

213 Письмо Дионисия, бывшего патриарха константинопольского Иоакиму, патриарху московскому (1688) // АЮЗР. Часть I. Т. V. К., 1872. С. 191.

214 1685 г., ноября 9 – 1686 г., ноября 11. Статейный список подьячего Посольского приказа Никиты Алексеева о его миссии в Османскую империю. Л. 132.

215 1685 г., ноября 19. Наказная память подьячему Посольского приказа Никите Алексееву о ведении переговоров с властями Османской империи по вопросу об улучшении двусторонних отношений, а также с патриархами Константинопольским и Иерусалимским о подчинении Киевской митрополии власти патриарха Московского // РГАДА. Ф. 89. Оп. 1. Кн. 25. Л. 383 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 196].

216 1685 г., ноября 9 – 1686 г., ноября 11. Статейный список подьячего Посольского приказа Никиты Алексеева о его миссии в Османскую империю. Л. 132 об. – 133.

217 Там же. Л. 133–133 об.

218 Там же. Л. 135.

219 Там же. Л. 133 об. 134.

220 1685 г., ноября 19. Наказная память подьячему Посольского приказа Никите Алексееву о ведении переговоров с властями Османской империи по вопросу об улучшении двусторонних отношений, а также с патриархами Константинопольским и Иерусалимским о подчинении Киевской митрополии власти патриарха. Л. 382 об.

221 1685 г., ноября 9 – 1686 г., ноября 11. Статейный список подьячего Посольского приказа Никиты Алексеева о его миссии в Османскую империю. Л. 177 об.

222 Там же.

223 Там же. Л. 137 об. – 145.

Звертаємо увагу на деякі моменти, виявлені у цих джерелах. Так, у статейному списку Н. Алексєєв повідомляв, що 8 червня він відплив з Константинополя до Очакова²²⁴, а в той же час дозвільні грамоти патріарха Діонісія московському патріарху Іоакиму²²⁵, гетьману І. Самойловичу з духовенством²²⁶, митрополиту Г. Четвертинському²²⁷, постанова синоду константинопольського патріарха²²⁸ та «соборна грамота»²²⁹ були підписані лише із зазначенням місяця червня, без вказування дати. Хоча це були не прості листи, а документи надзвичайно важливої ваги для Київської митрополії. Підозрюємо, що «незручні» дати загубилися у ході перекладу-редагування грамот, або їх навмисно не зазначали з певною метою. Очевидно, після урочистої церемонії вручення листів та рішень синоду московський посланець явно змусив константинопольського патріарха знову вносити певні корективи у написані тексти. Діонісій змушений був піти на це, оскільки просив царів та гетьмана фінансово підтримати Константинопольський патріархат, а у листі від 7 червня до князя В. Голіцина звертався з проханням, аби він допоміг повернути борги греків-купців²³⁰. Останнє звернення засвідчує, що Н. Алексєєв після 5 червня ще зустрічався з патріархом.

Є питання й щодо проведення собору Константинопольського патріархату. Станом на 21 травня, як повідомляв патріарх Діонісій московському посланцю, «он по грамоте великих государей соберет митрополитов и архиепископов, и епископов на собор»²³¹. Уже станом на 1 червня про це зібрання зазначалося як про проведене. Головне синодальне рішення підписали аж 20 митрополитів²³². У цьому зв'язку виникають закономірні сумніви, що в реаліях Османської імперії ці владики так оперативного з'їхалися на собор, тим паче одностайно підтримали свого духовного лідера. За джерелами С. Терновського, опозиційні до патріарха архієреї, скориставшись невдоволенням влади²³³, «у тому ж 1686 р., через два місяці після вступу на патріаршу кафедру»²³⁴, скинули його з патріаршества. Якщо взяти до уваги, що Діонісій зайняв найвищу духовну посаду в Константинопольському патріархаті 7 квітня²³⁵, то правдоподібно десь після 9 червня він її позбувся. А це говорить про те, що на травневому соборі Константинопольського патріархату доленосні рішення приймало обмежене коло ієрархів, явна меншість. Патріарх Діонісій сподівався, що інших архієреїв, які прийдуть пізніше, поставлять до відома, і вони погодяться з прийнятими рішеннями, тим паче, що він звернувся до царів з проханням віддячити усім «підписантам». Проте більшість митрополитів відправила його у відставку і таким чином засвідчила: дії меншості щодо Київської митрополії не мають сили, бо прийняті без врахування їхнього голосу, дотримання відповідної процедури голосування.

Далі маємо ще одну велику суперечність. Так, синодальне рішення нібито підписував іраклійський митрополит Герман, а вже у дозвільній грамоті московському патріарху фігурує іраклійський митрополит Варфоломій. Так само халкидонський

224 Там же. Л.159 об.

225 ВКМРПЦ. № 215

226 Там же. №216

227 Там же. №217.

228 Там же. №218.

229 Там же. №219.

230 1686 г., июня 7. Письмо патриарха Константинопольского Дионисия IV боярину князю В.В. Голицыну с просьбой помочь с возвратом кредитов, выданных родственниками патриарха недобросовестным купцам, укрывшимся затем в России // РГАДА. Ф. 89. Оп. 1. Кн. 25. Л. 485 об.–487 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 220].

231 1685 г., ноября 9 – 1686 г., ноября 11. Статейный список подьячего Посольского приказа Никиты Алексеева о его миссии в Османскую империю. Л. 130.

232 ВКМРПЦ. № 218.

233 Турецькі очільники у середині червня дізналися про підписання між Річчю Посполитою та Московією Вічного миру. У цьому зв'язку посольство з Москви Н. Алексєєва в Очакові було взято під арешт (дипломати перебували під караулом з 23 червня по 17 вересня).

234 Терновский С. Исследование о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату. С. 146.

235 1685 г., ноября 9 – 1686 г., ноября 11. Статейный список подьячего Посольского приказа Никиты Алексеева о его миссии в Османскую империю. Л. 88.

митрополит у першому випадку названий Захарієм, а у листі до царів Михаїлом. У різних документах, привезених Н. Алексєєвим з Константинополя, як зазначають російські дослідники цих джерел, серед підписантів-митрополитів «10 імен ... майже ніяк не корелюють одне з одним»²³⁶. На їхню думку, це не помилка перекладачів: «логічно припустити, що підписи, які завершували переклади достовірних документів, частково були «поставлені» уже в Москві в Посольському приказі», при цьому «тексти підписів не узгодили між собою»²³⁷. У такий спішний спосіб, враховуючи критичні настрої, сумніви, перестороги Батурина, «царський уряд хотів представити процес переходу Київської митрополії під владу московського патріарха на її ж території як завершений з великим успіхом і при повній згоді константинопольського та єрусалимського патріархів»²³⁸.

Зрозуміло, що у цьому зв'язку зникнення оригіналів теж, мабуть, було не випадковим. Якщо у Москві для переконливості у тексти-переклади важливих документів «додали» підписи митрополитів, то з таким же успіхом могли і фальсифікувати окремі місця грамот на свою користь.

У перекладених листах-зверненнях і роз'ясненнях формулювання багатозначні, розпливчаті, які можна трактувати дозвіл на хіротонію адресатам однозначно на свою користь, як передачу Київської митрополії.

Як тепер з'ясовано на основі детального вивчення та аналізу джерел, синод Константинопольського патріархату, розглянувши у 1686 р. звернення з Москви, не уступив Московському патріархату Київську митрополію, а лише надав «дозвіл здійснювати хіротонію митрополита»²³⁹. У грамоті з цього приводу зазначається: «давати волю блаженнейшему патриарху Московскому хиротонисати митрополита Киевского, егда пребывает лишена истиннаго архиерея митрополия сия, или ради благословныя вины отложен будет архиерательствующий, его же убо изберут иже во епархии сей подлежащие епископы, архимандриты, игумени священных монастырей и прочие, яко же обыкло»²⁴⁰. Київський митрополит мав у богослужінні згадувати «в перших шановане ім'я Вселенського Патріарха, який є джерелом і початком, що височить скрізь над усіма парафіями та єпархіями, а потому – патріарха Московського, як свого старця»²⁴¹. Російський історик В. Ченцова звернула увагу на тенденційний переклад у Посольському приказі цього місця. «Ім'я вселенського патріарха поминається «в первых», оскільки він є «источником и началом», и ему «подлежат всюду все приходы и епархии», – зазначила вона. – У російському перекладі цей пасаж перетворився у доволі невизначене «и предвосходящу всех иже повсюду при селении и епархии...», що не зовсім, як видається, відповідає змісту грецького оригіналу, який вказує на збереження на всій території митрополії духовної влади того, хто є «началом»²⁴².

У синодальній грамоті наголошується, що «да святейшая епархия Киевская будет подлежащая ко святейшему патриаршескому престолу великого и богоспасаемого града Москвы, се есть хиротонисатися митрополиту Киевскому в ней, егда приключится

236 ВКМРПЦ. № 214 (Примечания). С.720.

237 Там же.

238 Там же. С.721.

239 Ветошников К., Деркач Т. «Передача» Київської митрополії Московському патріархату у 1686 році. К.: Видавничий дім журналу «Пам'ятки України», 2018. С. 19.

240 Перевод грамоты константинопольского патриарха Дионисия и синода о передаче московскому патриарху права рукоположения киевского митрополита, сделанный в Посольском приказе с подлинника / Ченцова В.Г. Синодальное решение 1686 г. о Киевской митрополии // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2017. № 2 (68). С. 103.

241 Дійсна копія Патріаршої і синодальної грамоти, даної блаженнішому Патріарху Московському, так званої грамоти «видання», про те, щоби Київській митрополії бути підлеглою його патріаршому престолу і ним висвячувався обраний Київський митрополит (червня 1686 р.) / Публікація А. Целікас, переклад з грецької Л. Звонської //Cerkvarium. URL: (дата звернення 06. 10. 2019).

242 Ченцова В.Г. Синодальное решение 1686 г. о Киевской митрополии // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2017. № 2 (68). С. 97.

нужда (підкреслення наше. – **Авт.**), от блаженнейшаго патриарха Московского»²⁴³. Тобто право на хіротонію передавалося не на постійній основі, а на часи, коли її не можна було здійснити в Константинополі з певних причин. «И для ежедневно приключающихся меж двух величайших царствий брани, – уточнювала константинопольська постанова, – егда нужда будет, и прилучится хиротония митрополиту Киевскому, невозможну сему делу сущу от Вселенского престола исправлятися предреченной хиротонии, и сице архиерателскаго предстателства лишатися, покорство сей митрополии Киевской подложися под святейший Московский патриаршеский престол»²⁴⁴.

У листі до царів так роз'яснюється суть соборних рішень, які «внесені до книги Великої Христової Церкви»: «...Блаженніший патриарх Московський і всієї Русі, кир Іоаким, у Святому Дусі улюблений і жаданий брат, і співслужитель нашої мірності має за дозволом (підкреслення наше. – **Авт.**) висвячувати Київського митрополита, за церковним уставом, якщо його оберуть підлеглі у цій єпархії, згідно з виданою грамотою для підлеглих Київської єпархії. Тобто, коли постане потреба обирати особу майбутнього митрополита Київського, то вони мають дозвіл обирати того, кого захочуть, і так само наступні за ним патриархи, а ця Київська митрополія нехай буде підлеглою Святішому патриаршому Московському престолу, а її архієреї, нинішній і майбутні, визнають як старця і старшого тогочасного патриарха Московського як такі, що ним висвячені, з єдиним застереженням, а саме: коли митрополит Київський буде здійснювати безкровну і Божественну літургію в цій єпархії, то нехай згадує серед перших шановане ім'я всесвятішого Вселенського патриарха, як такого, від якого блага на всі кінці вселенної поширюються і який є джерелом усього, і який через вказані причини виявив поблажливість, і поклав на патриарха Московського підлеглисть цієї [митрополії], а вже потім [слід згадувати] патриарха Московського»²⁴⁵.

Екс-патриарх Діонісій пізніше у листі до патриарха Іоакима докоряв йому за невдячність, що послали йому грамоти – «да рукополагайте митрополита киевского, и он да будет под началом и господством патриаршескаго престола московскаго»²⁴⁶, а у відповідь – мовчання. При цьому у згаданій заувазі архієрея важливо те, що він не пише про передачу Київської митрополії.

У Константинополі найвищі церковні архієреї дали «Грамоту видання» висвячувати київського митрополита, і саме у такий спосіб «найсвятіша Київська єпархія стала підлеглою найсвятішому патриаршому престолу великого і богоспасенного міста Москви»²⁴⁷. Водночас при цьому, як зазначає доктор богослов'я Університету Арістотеля в Салоніках (Греція), доктор історії (Практична школа вищих досліджень, Сорбонна, Париж) К. Ветошніков, не відбулося передачі канонічної території Константинопольського патриархату²⁴⁸. Київська кафедра, за висловлюванням богослова, архієпископа Тельміського Іова (Гечи) (Женева, Швейцарія), була передана «в тимчасову опіку (адміністрацію) московських патриархів»²⁴⁹.

243 1686 г., июнь. Постановление синода Константинопольского патриархата // РГАДА. Ф. 52. Оп. 1. 1687 г. № 3. Л. 29 – 30 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 218].

244 1686 г., июнь. Постановление синода Константинопольского патриархата о порядке избрания митрополита Киевского с его последующей хиротонией патриархом Московским [Грамота, позволяющая гетману и всем чинам духовным и мирским избрати Киевского митрополита и посылати к Москве хиротонисатися] // РГАДА. Ф. 229. Оп. 1. Д. 162. Л. 81–82 [Опубликовано: ВКМРПЦ. № 219].

245 Патриарший лист до царів Росії (травня 1686 р.) / Публікація А. Целікас, переклад з грецької Л. Звонської // (дата звернення 06.10.2019).

246 Письмо Дионисия, бывшего патриарха константинопольского Иоакиму, патриарху московскому (1688) // АЮЗР. Часть I. Т. V. К., 1872. С. 191.

247 Дійсна копія Патриаршої і синодальної грамоти, даної блаженнішому Патриарху Московському, так званої грамоти «видання», про те, щоби Київській митрополії бути підлеглою його патриаршому престолу і ним висвячувався обраний Київський митрополит (червня 1686 р.) / Публікація А. Целікас, переклад з грецької Л. Звонської // *Cerkvarium*. URL: (дата звернення 06.10.2019).

248 Ветошніков К. Відносини Константинопольського Патриархату з Церквою України. Стислий історичний огляд // *Cerkvarium*. URL: (дата звернення 06.10.2019).

249 Архієпископ Тельміський Іов (Геча). Україна і Вселенський патриархат між IX–X та XX–XXI століттями. К.: Видавничий дім журналу «Пам'ятки України», 2018. С. 22.

Російський церковний історик В. Лур'є на основі цих та інших документів дійшов висновку, що «немовби маюче місце у 1686 р. перепідпорядкування Київської митрополії Московському патріархату є історичним міфом»²⁵⁰. «Захоплення Київської кафедри, – зазначив релігієзнавець, – завершилося без всякого озирання на Константинополь, без якихось-небудь посилай на Собор 1686 року та інші документи, пов'язані з місією Алексеєва та Лисиці»²⁵¹.

«В останньому акті трагедії Української Церкви сильно завинив Іван Мазепа, будучий гетьман України: його підпис під незаконним обранням на Київського митрополита московського кандидата єпископа Гедеона Четвертинського стоїть між першими... – так підсумував події 1685 – 1686 рр. І. Огієнко. – Іван Мазепа сильно вислужився Москві, і щоб її задобрити, легко зробив як гетьманський представник незаконні вибори, і тим передав Українську Церкву Москві»²⁵². З цими міркуваннями важко погодитися: джерела не дають підстав говорити про «незаконність обрання», про те, що генеральний осавул був провідником царської волі у питанні підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. Навпаки, 8 липня 1685 р. були прийняті соборні рішення церковних ієрархів про дотримання канонічних процедур у відносинах з Константинопольським патріархатом. Сам Г. Четвертинський, уже обраний церковно-світським зібранням митрополитом, наполягав у Москві, аби його називали екзархом константинопольського патріарха²⁵³. Подальші дії щодо перепідпорядкування Київської митрополії мало залежали від українського духовного кліру, І. Мазепа та І. Самойловича. Це був запрограмований імперський процес поглинання автономних утворень, інституцій для зручнішого керування, уніфікації всього і вся. Московія для вирішення цієї проблеми не шкодувала ні грошей, ні війська.

Позитиви союзницької співпраці 1654 р., обрання митрополита 1685 р. були протягом десятиліть розчавлені загальним курсом на обмеження автономного устрою Гетьманщини, зневаження її національно-церковної самобутності. Москві не потрібні були підлегли із особливим статусом.

References

Akty, otnosiashchiesia k ystoriy Yuzhnoy I Zapadnoy Rossyy, sobrannye u yzdannye arkheohrafycheskoi kommysseyeu. (1863). T. IV. Sankt-Peterburh, Rossyia: Tipohrafiya P. Kulysha, s. 264.

Arkhiv Yuho-Zapadnoy Rossyy, yzdavaemyi vremennoi kommysseyeu dlia razbora drevnykh aktov, vysochaishe uchrezhdennoi pry kyevskom, podolskom u volynskom heneral-hubernatore (1904). Chast pervaiia. T.V, X. Kyev, Ukraine: Tipohrafiya unyversyteta sv. Vladymyra.

Almazov A. S. (2019). Vystuplenye streltsov v Nezhyne v 1682 h. Kliuchevskye chteniya–2018. Hrazhdanskaia voina u hrazhdanskyi myr v ystorycheskoi sudbe Rossyy. Sbornyk. Moskva, Rossyia: Sputnik, s. 125.

Almazov A. S. (2010). Rol ukraynskoho hetmana Yvana Samoilyovycha v ob'edynenyy Kyevskoi mytropolyy s Russkoi Pravoslavnoi Tserkoviu v 1680-e hody. Vestnyk Cheliabynskoho hosudarstvennoho unyversyteta. Seryia "Ystoriya", vyp. 39, № 10, s. 136–140;

Andrusiak M. (1933). Borotba za yepyskopsku katedru. Zapysky chyna sv. Vasyliia Velykoho. T.VI. Lviv, Ukraine, vyp. 1–2, s. 85.

250 Лур'є В. М. Русское православие между Киевом и Москвой. М.: Три квадрата, 2009. С. 223.

251 Там же. С. 218.

252 Митрополит Іларіон. Приєднання Церкви Української до Московської в 1686 році. Вінніпег: Наша культура, 1948. С. 67.

253 1685 г., октября 30. Протокол переговоров гетманских посланцев К.И. Голуба и В.Л. Кочубея, а также владыки Гедеона Святополк-Четвертинского, избранного митрополитом Киевским, с боярином князем В.В. Голицыным по вопросу о сохранении прав и привилегий Киевской митрополии, в том числе о статусе митрополита как экзарха патриарха Константинопольского. Л. 126 об.

- Balyk B. I. (1978). Inokentii Ivan Vynnytskyi, yepyskop Peremyskyi, Sambirskyi, Sianitskyi (1680–1700). Rym, Italiia: Vydavnytstvo OO. Vasyliian, s. 62–63.
- Bezev D. A. (2012). K voprosu o vzaymootnosheniakh ukraynskoi pravoslavnoi yerarkhyy y moskovskoho pravytelstva vo vtoroi polovyni XVII veka. Prepodavatel XXI vek, s. 252.
- Bohdanov A. (1998). V teny Petra Velykoho. Moskva, Rossyia: Armada, s.111;
- Volodykhyn D. (2013). Tsar Fedor Alekseevych yly Bednyi otrok. Moskva, Rossyia: Molodaia hvardyia, s. 237.
- Velykyi A. (1972). Z litopysu Khrystyianskoi Ukrainy. T V. Rym, Italiia: Vydavnytstvo OO. Vasyliian, s. 227, 239.
- Vietoshnikov K., Derkach T. (2018). «Peredacha» Kyivskoi mytropolii Moskovskomu patriarkhatuu 1686 rotsi. Kyiv, Ukraine: Vydavnychiy dim zhurnalu «Pamiatky Ukrainy», s. 19.
- Vlasovskyi I. (1956). Narys istorii ukraynskoi pravoslavnoi tserkvy. T. II. Niu-York, Bavnd Bruk: Ukraynska pravoslavna tserkva v Z. D. A., s. 112.
- Vossoedynenye Kyevskoi mytropolyi s Russkoi Pravoslavnoi Tserkoviu. 1676-1686 hh. Yssledovanya y dokumenty. (2019). Moskva, Rossyia: TsNTs «Pravoslavnaia Entsyklopedyia».
- Hordon P. (2009). Dnevnyk. 1684–1689. Perevod s anhlyiskoho, statia y pryemchanyia D.H.Fedosova. Moskva, Rossyia: Nauka.
- Dymyd M. (2000). Iepyskop Kyivskoi tserkvy (1589–1891). Lviv, Ukraine: Lvivska bohoslavna akademiia (Intytut kanonichnoho prava), s. 15–16.
- Diisna kopiia Patriarshoi i synodalnoi hramoty, danoi blazhennishomu Patriarkhu Moskovskomu, tak zvanoi hramoty «vydannia», pro te, shchoby Kyivskii mytropolii buty pidlehoiu yoho patriarshomu prestolu i nym vysviachuvavsia obranyi Kyivskiy mytropolyt (9 chervnia 1686 r.) / Publikatsiia A. Tselikas, pereklad z hretskoi L. Zvonskoi // Cerkvarium. URL: <https://cerkvarium.org/dokumenty/tserkovni/vselenskij-prestili-tserkva-ukrajini-dokumenti-svidchat> (data zvernennia 06. 10. 2019).
- Evheniy (Bolkhovytynov E. A.). (1825). Opyanye Kyevosofyiskoho sobora y Kyevskoi yerarkhyy s prysovokuplenyem raznykh hramot y vypysok, ob'iasniushchykh onoe, takzhe planov y fasadov Konstantynopolskoi y Kyevskoi Sofyiskoi tserkvy y Yaroslavova nadhrobnya. Kyiv, Ukraine: Typ. Kyevo-Pecherskoi lavry, s. 104.
- Yvanov V. (1891). Epyskopy drevnei Lutskoi eparkhyy. Pochaev, Ukraine: Typohrafiya Pochaevo-Uspenskoii lavry, s. 111.
- Kocheharov K. A. (2015). Novye dokumenty o vyezde v Rossyiu epyskopa Lutskoho y Ostrozhskego Hedeona (Sviatopolk-Chetvertynskoho) v 1684 h. Vestnyk tserkovnoi ystoryi, 1-2, s. 310–318.
- Kocheharov K. A. (2012). Russkoe pravytelstvo y semia ukraynskoho hetmana Yvana Samoiloivycha v 1681–1687 hh. Moskva, Rossyia: Ynstytut slavianovedeniya RAN, s. 15–16.
- Kryzhanivskyi O. P., Plokhi S. M. (1994). Istoriia tserkvy ta relihiinoi dumky v Ukraini. U trokh knykh. Knyha 3. Kyiv, Ukraine: Lybid, s. 91.
- Kul O., Kulchynskyi O. (2016). Pidporiadkuvannia Kyivskoi mytropolii Moskvi: zahadky moskovskoho posolstva do Turechchyny 1686 r. u svitli osmanskykh dzherel. Ukraynskyi istorychnyi zhurnal, 6, s. 117.
- Lastovskyi V. V. (2006). Istoriia pravoslavnoi tserkvy v Ukraini naprykintsy XVII – u XVIII st.: istoriohrafichni aspekty. Monohrafiia. Kyiv, Ukraine: Lohos, s. 183.
- Lototskyi O. H. (1938). Avtokefaliia. T. 2. Varshava: Ukraynskyi naukovyi instytut (Pratsi Ukraynskoho naukovooho instytutu. Seriiia pravnycha; t. 30, kn. 4), s. 373.
- Maksymovych M. A. (1877). Sobrane sochyneni. T. II. K. Typohrafiya M. Frytsy, s. 273.
- Maksymovych M. (1841). O pamiatnykakh Lutskoho Krestovozdvizhenskoho bratstva. Kyevlanyn, t.2, s. 312.
- Mytropolyt Dmytrii (Rudiuk), protoierei Mytsyk Yu. (2018). Kyivski mytropolyty XVII–XVIII st. Kharkiv, Ukraine: Folio, s. 49.

- Mytropolyt Ilarion (Ohienko). (1948). Pryiednannia tserkvy ukrainskoi do moskovskoi v 1686 rotsi. Vinnipeh: Mytropolytalni sobor, s. 50.
- Mytropolyt Ilarion (Ohienko). (1982). Ukrainska tserkva. Narysy istorii Ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy (u dvokh tomakh). T. 2. Vinnipeh: Konstystoriia UHPTs v Kanadi, s. 222.
- Morozov O. (2000). Nizhynskiy protopop Maksym Fylymonovych. Nizhyn, Ukraine: Nizhynskiy derzhavnyi pedahohichnyi universytet im. M. Hoholia, s. 63.
- Mudryi S. (1990). Narys istorii tserkvy v Ukraini. Rym: Ukrainska papska kolehiia Sviatoho Yosafata, s. 172.
- Mulyk-Lutsyk Yu. (1979). Narys istorii Ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy. T. II. Vinnipeh. S. 291.
- Netudykhatkin I. (2018). Kniaz na mytropolychomu prestoli: symvolika skryzhaliv z pokhovannia Kyivskoho myropolyta Hedeona (Sviatopolk-Chetvertynskoho) u Sofiiskomu sobori. Pravoslavia v Ukraini. Zbirnyk za materialamy VIII Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Ukrainska Tserkva v istorii ukrainskoho derzhavotvorennya». Kyiv, Ukraine: Kyiv. pravoslav. bohoslov. Akad., s. 702.
- Oleinyk N. N., Oleinyk A. N. (2016). Perekhod Kyevskoi mytropolyi pod yurysdyktsiyu Moskovskoho patryarkhata: ystoryko-polytychesky aspekt problemy. Nauchnye vedomosti Belhorodskoho hosudarstvennoho unyversyteta. Seryia Ystoryia. Polytolohyia, 15 (236), vypusk 39, s. 180.
- Romanova O. (2008). Malorossyiskoe dukhovenstvo v russko-ukraynskykh vyzmootnosheniakh (1659–1672): Symeon Adamovych. Problemy ystoryy Rossyy. Ekaterynburh, Rossyia, s. 42.
- Skochylias I. (2000). Nedatovanyi reiestr dukhovenstva, tserkov i monastyriv Lvivskoi yeparkhii za vladytstva Yosyfa Shumlianskoho. T. 240. Lviv, Ukraine: Zapysky NTSh: Pratsi Komisii spetsialnykh (dopomizhnykh) istorychnykh dystsyplin, s. 536.
- Skochylias I. (2010). Halytska (Lvivska) yeparkhiia XII – XVIII stolit: orhanizatsiina struktura ta pravovyi status. Lviv, Ukraine: Vyd-vo UKT, s. 62–64, 94, 274–276.
- Sobchuk V. (2014). Vid korinnia do krony: doslidzhennia z istorii kniazivskykh i shliakhetskykh rodiv Volyni XV– pershoi polovyny XVII st. Kremenets: Kremenetsko-Pochaiivskiy derzhavnyi istoryko-arkhitekturnyi zapovidnyk, s. 62.
- Sumtsov N. (1885). K ystoryy yuzhnorusskoi lyteratury. Vypusk I. Lazar Baranovych. Kharkov, Ukraine: Typohrafiia M. F. Zylberberha, s. 98–99.
- Tytov F. Y. (1905). Russkaia pravoslavnaia tserkov v Polsko-Lytovskom hosudarstve v XVII–XVIII vv. T. II. Kyiv, Ukraine: Typohrafiia unyversyteta Sv. Vladymyra, s. 14.
- Francko I. (1986). Iosyf Shumlianskiy, lvivskiy yepyskop 1668–1708 r., i zavedennia unii v Halychyni. T. 47. Zibrannia tvoriv v piatdesiaty tomakh. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka, s. 150–154.
- Kharyshyn M. V. (2017). O nekotorykh natsyonalnykh osobennostiakh yly kak Kyevskaia tserkov pereshla v poslushanye tserkvy Moskovskoi: nauchnoe yzdanye. Kyiv, Ukraine: Lira-K, s. 126–144.
- Kharyshyn M., Mordvintsev V. (1999). Rosiiske samoderzhavstvo ta Kyivska mytropolycha kafedra, abo yak Ukrainska Pravoslavna Tserkva pozbulasia avtokefalii: Prysviachuetsia 10-richiuiu tretoho vidrodzhennia Ukrainskoi Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvy. Kyiv, Ukraine: Bratstvo UAPTs «Svitlo dlia svitu», 334 s.
- Kharlampovych K. V. (1914). Malorossyiskoe vlyianye na velykorusskuiu tserkovnuiu zhynz. T. I. Kazan, Rossyia: yzdanye knyzhnoho mahazyna M. Holubeva, s. 242.
- Chentsova V.H. (2017). Synodalnoe reshenye 1686 h. o Kyevskoi mytropolyi. Drevniaia Rus. Voprosy medyevestyky, 2 (68), s. 103.
- Chernukhin Ye. (2000). Hretski rukopysy u zibranniakh Kyieva. Kataloh. Kyiv-Vashynhton, s. 211. Floria B. N., Kocheharov K. A. (2018). Lutskiy epyskop Hedeon (Chetvertynskiy) y sudby Pravoslavnyia v zapadnoi chasty Kyevskoi mytropolyi. Tserkov y vremia, 2 (83), s. 72.
- Chukhlib T. (2012). Lvivskiy yepyskop Yosyf Shumlianskiy – viiskovyi diiach ta diplomat Korony Polskoi (60-ti roky XVII – pochatok XVIII st.). Ukraina: kulturna

spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist: Zbirnyk naukovykh prats. Lviv, Ukraine: Instytut ukrainoznavstva im. I.Krypiakevycha NAN Ukrainy, vypusk 21, s. 790–791.

Shevchenko O. M. (1994). Pro pidporiadkuvannia Kyivskoi mytropolii Moskovskomu patriarkhatu naprykintsy XVII st. Ukrainyskyi istorychnyi zhurnal, 1, s. 57.

Shkryblyak N. (2014). «Tserkovnyi Pereiaslav» 1686 hoda kak polytyko-ydeolohycheskaia stratehiia rasshyreniia Moskovskoho patryarkhata. Relihiia ta Sotsium, 1-2, s. 45.

Shkribliak M. (2013). Moskovsko-stambulska dyplomatiia i perekhid Kyivskoi mytropolii pid vladu moskovskoho patriarkha. Sumska starovyna, XL, s. 18.

Shchapov Ya. N. (1978). Vyzantyskoe y yuzhnosliavianskoe pravovoe nasledye na Rusy v XI–XIII vv. Moskva, Rossyia: Nauka, s. 142.

Yafarova M.R. (2018). Posolstvo Prokofyia Voznytsyna y vopros o Kyevskoi mytropolyu. Tserkov y vremia. Nauchno-bohoslovskyi y tserkovno-obshchestvennyi zhurnal, 2(83), s. 92, 94.

Павленко Сергій Олегович – шеф-редактор наукового журналу «Сіверянський літопис» (Чернігів, вул. Гетьмана Полуботка, 53, Україна), e-mail: pavlenkoso1955@gmail.com.

Serhiy Pavlenko – Chief editor of scientific magazine «The Severian Chronicle» (Chernihiv, Getmana Polubotka st., 53, 14013, Ukraine), e-mail: pavlenkoso1955@gmail.com.

Serhiy Pavlenko

Participation of General Yesaul Ivan Mazepa in the Election of Metropolitan Bishop in 1685, in Reorganization of the Kiev Metropolis

On the basis of a large set of sources, the author investigates the course of events of 1685–1686 concerning the subordination of the Kyiv Metropolis to the Moscow Patriarchate. Hetman Ivan Samoilovich entrusted General Yesaul Ivan Mazepa as an expert on religious issues to arrange the organization of the church council in July 1685. According to the instructions from Moscow, Ukrainian clergy had to clearly state the separation of the Kyiv department from the Constantinople patriarchate and elect a metropolitan bishop of the local archiereus. In spite of such guidelines, the church council formulated unexpected decisions for the sovereigns and Moscow government officials about solving these church problems only in a canonical way. The delegates unanimously elected the Bishop of Lutsk Hedeon Chetvertynskyi as the Metropolitan Bishop, who as a candidate for this spiritual post was not liked by the Russian leaders. I. Mazepa actively participated in negotiations on church issues in Moscow, Baturyn, Kyiv, Chernihiv. He, as the Hetman, defended Ukrainian interests in the matter of belonging of the Kyiv Metropolis.

The study shows how, contrary to the wishes of I. Mazepa, I. Samoilovich, the leading figures of the Hetmanate, to grant G. Chetvertynskyi the title of Exarch of the Patriarch of Constantinople, the Kiev Metropolis was seized by the Moscow Patriarchate, by the Russian government using bribery, manipulations, blackmail, falsifications.

Key words: Mazepa, Samoilovich, metropolitan bishop, patriarch, church council, exarch, falsifications.

Дата подання: 6 листопада 2019 р.

DOI: 10.5281/zenodo.3593610

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

«МОДЕРНІЗАЦІЯ» В УБОЗТВО: У КАНАДІ ВИЙШЛА КНИГА ПРО СТРАЖДАННЯ УКРАЇНИ ВІД МИКОЛИ ІІ ДО СТАЛІНА

Поголовному людиноббивству в першій половині ХХ ст. в Україні присвячена нова компілятивна книга американського славіста Джорджа Лібера: «Тотальні війни і створення сучасної України, 1914 – 1954»¹. Основний висновок праці, винесений в анотацію: фронтіві м'ясорубки, терор, Голодомор і геноциди викували з українського населення українців. З таким підходом і тематичним ракурсом книгу не просто помістити в історіографічний контекст.

При цьому перед читачем постає не стільки аналіз, скільки упорядкований перелік фактів, поряд з яким вкраплені історіософсько-геополітичні пасажи у душі згаданого в цій роботі Самюеля Хантінгтона². Проте цього автора активно критикували навіть неоконсерватори, наприклад, Френсіс Фукуяма. Він, зокрема, звертав увагу на відсталість поглядів цього теоретика розвитку цивілізації і вважав висновки Хантінгтона відірваними від дійсності.

Після прочитання рецензованої книги можна залишитися при переконанні, що, всупереч твердженню її автора, війна не є каталізатором державного будівництва і, тим більше, вбивство не може бути двигуном прогресу. Національне українське відродження розпочалося не внаслідок війни, а за підсумками демократичної революції 1905 р. За більшовицького правління українізація відбувалася у відносно мирні і порівняно ситі 1920-і роки Непу, а згорнута була під час Голодомору. Друге, нехай і боязке та обмежене українське відродження ХХ ст. мало місце під час доби «відлиги», коли закінчився період сталінських репресій.

Книга побудована за хронологічним принципом. Окрім двох світових воєн, в історії України ХХ ст. штучно виділяється ще одна тотальна війна – соціальна інженерія, тобто більшовицькі звірства від 1917 до 1941 р. Але ж створення покірних тилів (незрозуміло, що це таке) – лише одна з причин цього кровопролиття. Надексплуатація, державний розбій теж призводили до мільйонів жертв. А післявоєнний період у рецензованій роботі названий просто «сталінська Україна», що у зв'язку із заголовком і дослідницьким фокусом виглядає як спрощення. На думку деяких дослідників, у 1945 – 1953 рр. вождь цілеспрямовано вів світ до розв'язання Третьої світової війни³. Але про це в монографії немає згадок, і, відповідно, такий важливий процес не описаний на найбагатшому українському матеріалі. Не розглянутий навіть голод 1946 – 47 років.

При підготовці роботи не використані книги таких фахівців із США, як Річард Раак⁴ і Алан Левін⁵, які в контексті аналізу сталінських прагнень є для північноамериканської історіографії ключовими.

1 G. Liber. Total Wars and the Making of Modern Ukraine, 1914-1954. Toronto, 2016. 416 P.

2 S. P. Huntington. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York: 1996.

3 V. Zubok A Filled Imperie: The Soviet Union in Cold War from Stalin to Gorbachev. The University of North Caroline Press, 2009, P. 85; Закорецький К. Третья мировая война Сталина. М.: Яуза-Пресс, 2009; Вайскопф М. Писатель Сталин. М.: НЛО, 2001, с. 83; Илизаров Б.С. Тайная жизнь Сталина. По материалам его библиотеки и архива. Изд. 2-е, испр. и доп. М.: Вече, 2003, с. 459; История России ХХ век. Эпоха сталинизма (1923-1953). Том II / Под ред. А.Б. Зубова. М.: Издательство «Э», 2017. С. 610 – 744; Афиани В., Фурсенко А. Сталин хотел воевать с США. Только его смерть предотвратила Третью мировую // Новая Газета. No 15. 27.02.2003.

4 R. Raack. Stalin's Drive to the West, 1938-1945. The Origins of the Cold War. Stanford, 1996.

5 A. J. Levine. Stalin's Last War. Korea and the Approach to World War III. London et al., 2005.

Тому абсолютно не переконливою виглядає відповідь або, швидше, відповіді на питання, яке могло б стати в книзі головними: навіщо? Кому і для чого потрібно було нагромаджувати гори трупів в Україні протягом цих сорока років?

Одне з пояснень, запропоноване в монографії, – стратегічне і економічне значення цієї території як житниці Європи, оскільки, мовляв, без українського хліба війну не виграти і світового панування не досягти (р. 287). Проте у 1917 р. Україна була все ще у складі Російської імперії, коли та війну програла. Потім Німеччина і Австро-Угорщина захопили усю її територію, отримали стратегічні запаси і ... одразу ж змушені були капітулювати і припинити своє існування у якості імперій. Сталін і Гітлер то отримували, то втрачали Україну, але війну вони вели не хлібом, а танками і гарматами, які виробляли заводи Сілезії і Уралу. І розорена комуністами Україна давала Гітлеру вже не багато продовольства. Рейх забирав їжу і в інших підкорених країнах Європи.

На сьогодні відносно Першої світової війни все ж виглядає більш переконливим традиційне пояснення гегемоністських прагнень європейських держав, згідно з яким основним вузлом протиріччя були Балкани.

Але абсолютно бентежить тлумачення бажань і схильностей Сталіна: у книзі стверджується, що він хотів модернізувати країну. Але як же так вийшло, що народ, навіть у ті періоди, коли він не вмирав, – насправді не жив, а животів в умовах злиднів, дефіциту, скученості і бруду? Адже аж ніяк не пов'язується з модерном картина обірваних, охлялих, хворих і питущих мешканців бараків, землянок, комуналок або обшарпаних хат⁶.

Таким чином, навіть назва книги містить невірний смисловий відтінок: в період 1914 по 1954 рр. була створена не сучасна (анг. – modern), а нинішня (анг. – contemporary) Україна – в територіальному сенсі, тобто відносно державних кордонів. В якості ознак модернізації в монографії наводяться такі вибіркові показники, як зростання рівня письменності і частки міського населення (р. 284). Але в Ісландії, наприклад, майже поголовне уміння читати спостерігалось ще з періоду середньовіччя, що, проте, не зробило цей бідний рибальський острів взірцем для людства. А в Італії XXI ст. спостерігається вже повільна деурбанізація. І це не ознака здичавіння країни, а навпаки: наслідок розвитку засобів зв'язку і зростання життєвого рівня. Все більше людей може дозволити собі вибратися з багатоповерхівок, сум'яття і міського шуму в особняк на природі.

Комунізм і, в широкому сенсі, тоталітаризм є феодальною реакцією на розвиток ринкових відносин. Ідеологія вилучення власності і, як наслідок, придушення свободи глибоко архаїчна за своєю природою. Микола Бердяєв інтуїтивно відчув напрям більшовицької і фашистської «революцій» і тому саме так і назвав своє найяскравіше есе 1924 р.: «Нове середньовіччя».

Сталін проводив не модернізацію, а примітивізацію країни. Численні самостійні господарства перейшли в режим ручного управління одного деспота. Йому необхідно було підпорядкувати своїй владі двісті мільйонів рабів. Це було засобом для створення військової машини на шляху до захоплення планети і власної безроздільної влади.

А в книзі Сталін зі своїми прибічниками побічно виправдовуються як люди просто хворі – параноїки (р. 133), схиблені на захисті країни (р. 157, 251, 286), з якої Коба витягав усі жили і витрачав, витрачав її життя на зброю для завоювань, в яких він щедро гробив населення.

Голодомор з колективізацією в монографії витлумачені просто як помилка кремлівського вождя. Нібито, вони стали проявом його радикально-оптимістичних планів індустріалізації, нерозуміння складності сільськогосподарського виробництва і людського чинника, «іраціональності», віри в колгоспи як джерело процвітання (р. 162-164).

Рецензована робота не є воєнно-історичним дослідженням: у ній відсутні описи операцій, аналіз тактики і стратегії. Немало сказано про українізацію і національну

6 Меєрович М. Наказание жилищем. Жилищная политика в СССР как средство управления людьми, 1917 – 1937. М., 2008.

політику, які основної теми книги – воєн – стосуються побічно, проте немає огляду стану промисловості, насамперед ВПК, заводи якого діють в Україні і сьогодні. На світовому ринку країна і зараз може запропонувати зброю, але, окрім неї, на сьогодні у нас не так багато промислових здобутків. При цьому за рівнем прибутків на душу населення українці, за даними Всесвітнього банку, в 2017 р. перебували наприкінці світового списку: на 127 місці. Тобто від воєнізованого минулого до заможної сучасності нам ще належить дійти.

Два беззаперечні досягнення післяреволюційного періоду – запровадження безвізового режиму з Євросоюзом і декомунізація – є усього лише поверненням на століття назад, у 1913-й рік. За царату підданий імперії виїжджав за кордон, просто отримуючи штамп у паспорт або, якщо такого не мав, за невеликий хабар.

У книзі недооцінена агресивність сталінізму, і так само на останній сторінці оповідання Путін представлений ледь не телепнем, який на міжнародній арені просто не розуміє, що робить, мимоволі штовхаючи сусідню країну в чужі руки: «Український проект (добре, що хоч не «змова». – **О. Г.**) слугує для посилення психологічної межі між українцями і росіянами, заради приєднання до загальноєвропейських інститутів в якості рівноправного партнера і отримання прямого доступу до цивілізованого світу – досі залишається у стадії розробки. Євромайдан – революція 2014 р. і поточна війна Росії проти України, можливо, прискорили ці процеси» (р. 290).

Проте прямим наслідком загарбань і битв стала територіальна суперечка, без вирішення якої Україну не приймуть ні в НАТО, ні в Євросоюз, ні в ряд інших міжнародних організацій. Крім того, Путін у Криму розпочав тотальну русифікацію, яка ускладнить повернення цієї землі під владу Києва. А вторгнення в Донбас призвело до подальшого зубожіння населення. Це сприяє «прямому доступу до великого світу» хіба що в сенсі масового виїзду українців на захід або в Москву на заробітки.

Таким чином, не війна, а демократизація Росії і, як наслідок, справжній мир є чи не основними умовами, які можуть сприяти довгоочікуваному настанню нормального життя від Ужгорода до Севастополя. І поширення свободи і добробуту є як необхідними умовами, так і основними показниками прогресу.

Олександр ГОГУН

Дата подання: 16 липня 2019 р.

DOI: 10.5281/zenodo.3593618

БАТУРИНСЬКА ФОРТЕЦЯ: ШТУРМ «В ЛОБ» ЧИ ЗАВДЯКИ ПОТЕРНІ?

Література про колишню гетьманську столицю поповнилася новою книгою. Відомий дослідник чернігівських фортець Олександр Бондар зібрав докупи археологічні, архівні та інші джерельні матеріали і узагальнив їх у студії «Батурин: фортифікації та міська структура» (Чернігів, 2019. 84 с.). Автор написав її простою мовою у науково-популярній формі без посилань. Проте, хоча праця і розрахована на масового читача, все ж таки це є дослідженням фахівця, а не типового популяризатора минулого. Реалією сьогодення є те, що чимало видавництв, відповідаючи на запит читачів, замовляють у нефахових авторів тексти на історичну тематику. Тому книжковий простір уже достатньо заповнений поробками, зробленими нашвидкуруч, за 2 – 3 місяці. Один із таких «виробників» науково-популярних текстів за кілька років видав на-гора близько 25 життєписів-книг про Володимира Великого, Я. Мудрого, І. Мазепу, Б. Хмельницького, Т. Шевченка і т. п. Зрозуміло, що результатом такого скороспілого творення є найчастіше переказ точки зору якогось фахівця або, в гіршому випадку, – старої версії сприйняття особистості, спростованої науковою спільнотою.

О. Бондар сьогодні, можна сказати, монополіст з питань вивчення фортифікацій на Чернігівщині. Таких фахівців і в Україні можна полічити на пальцях. Тому його реконструкції замків, фортифікаційних споруд викликають довіру. Ми розуміємо, що автор проштудіював велику кількість літератури і на основі вивчення писемних та речових джерел подає своє бачення того, як виглядав колись населений пункт. У цьому плані його книга «Батурин: фортифікації та міська структура» цінна, викликає інтерес. Книга містить серію планів як самого Батурина, так і окремих його споруд та елементів, авторські реконструкції втрачених архітектурних, оборонних об'єктів та цілих комплексів. Тут багато поживи для дослідників та звичайних шанувальників історії.

Про позитиви цієї студії можна писати чимало. Проте, як гадаємо, авторська новизна має спонукати не тільки для суцільного «одобрямсу», але й покликана підштовхнути інших дослідників до пильнішого вивчення окремих сторінок історії Батурина, дати їм імпульс для нових ідей. У цьому плані нашу увагу привернув розділ «Падіння Батурина 1708 р.», де автор подає «третю версію захоплення Батурина, що ґрунтується на опосередкованих фактах та пов'язана із фортифікаційною наукою того часу» (с. 59). Він піддає сумніву нашу точку зору, висловлену в книзі «Батуринська фортеця» (Київ, 2019 р.) про те, що вирішальну роль у захопленні міста відіграв потаємний хід, яким скористалися московські стрільці. На думку О. Бондаря, «пропускна здатність такого проходу була невеликою, й багато солдатів не змогли б швидко проникнути у фортецю (наприклад, 100 солдатам на це знадобилося щонайменше 6 – 7 хвилин)» (с. 63). Хоча автор і не заперечує, що все ж таємне проникнення московських вояк мало місце – «вірогідно це був також лише відволікаючий маневр» (с. 63). Отже, за висновком дослідника, нападаючі змогли потрапити у середину фортеці головним чином «через пролом в стіні» (с. 62), після масивного обстрілу з бреш-батареї.

Можна було б ці зауваги взяти до відома, оскільки джерел, які містять інформацію про подробиці штурму, залишилися обмаль. І все ж хотілося б у цьому плані дещо по-дискутувати з автором.

За англійським джерелом, 1 листопада 1708 р. поряд з фортецею були виставлено три батареї, які відкрили вогонь по оборонцях і невдовзі зробили пролом¹. За донесенням невідомого російського офіцера, «по полудни, в 4 часах... оную фартецию бомбардировать начали»². Про реакцію оборонців не повідомляється, але вони явно оперативно залагодили пролом, оскільки штурм того дня не відбувся. Джерела повідомляють про те, що О. Меншиков намагався взяти Батурин «в шведской манере»³. Зазначимо, що 5 січня 1709 р. військо шведів подібним чином оточило невеличку Веприцьку фортецю, каролінці розмістили поряд неї чотири батареї по 5 гармат у кожній. Незважаючи на масивний

1 Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах / Упоряд. Сергій Павленко. К.: Мистецтво, 2019. С. 188.

2 Там само. С. 187.

3 Там само. С. 188.

обстріл, це не дало результату. Штурмові драбини виявилися закорткими. Полтавську фортецю, попри кількадевні значні підготовчі роботи, обстріли, підкопи, підпали башт, теж взяти не вдалося.

Аби зробити по-шведськи сапи (траншеї-підходи. – **Авт.**) до стін Батуриної фортеці, потрібен був час (бодай 2 – 3 дні). Проте штурм о 6 годині ранку 2 листопада вказує на те, що московські війська фізично не могли у такий спосіб оперативно викопати відповідну траншею та обрушити оборонну стіну. З донесення російського офіцера випливає, що план взяття фортеці був такий: «господину генералу-маюру Волконскому подле ворот правую сторону, полковнику Анненкову сзади от реки взвоз идти приказали, а с левой стороны для тревоги 200 человек татар засели, дабы оные пред штурмом тревогу и крик и стрельбу учинили, чтоб те из той мест, кой мы штурмовать намерились, людей отманить»⁴.

Згадане дає підставу зробити наступні висновки:

а) О. Меншикову потрібно було відволікти захисників Батурина від місць прориву (для цього татари мали з лівого боку фортеці створити враження наступу);

б) нічний обстріл слабого місця у фортеці відмінявся, оскільки потужні постріли гармат мобілізували б гарнізон;

в) руйнування гарматами частоголу не мало сенсу, бо пролом у ньому важко зробити миттєво в результаті одноразового залпу;

г) якби О. Меншиков розраховував на ефективну дію своєї польової артилерії чи закладену міну під стіною фортеці, то навіщо б йому було планувати відволікаючий маневр з участю загону татар?

Каролінський генерал-квартирмейстер А. Гілленкрюк у своїх спогадах про облогу Полтави писав: «Я тотчас же поехал со всеми инженерными офицерами осматривать Полтаву. Попавшийся на дороге фельдмаршал попросил меня показать ему укрепления Полтавы. Я повел фельдмаршала на небольшое возвышение, откуда он мог обозреть крепость. После внимательного обозрения он сказал: «Укрепления плохи, и я уверяю вас, что, по первому выстрелу короля, они сдадутся». Я отвечал: «Укрепления не важны; но гарнизон состоит из 4000 человек русской пехоты»⁵. Тобто на дії шведів впливала оцінка ними оборонного потенціалу захисників. Як показала облога 1709 р. Полтави, артилерійські обстріли справді завдавали клопоту російському гарнізону, але загалом безрезультатно – оборонці гасили пожежі, залагоджували проломи, знешкоджували підкопи.

Оборонний потенціал Батуриної фортеці був для виконання цих функцій досить значним: чотири сердюцькі полки (2000 сердюків), три городові полки (до 4500 козаків), Батуриńska сотня (до 700 козаків), Коропська сотня (до 600 козаків), Воронізька сотня (кількість?). Дві останні безпосередньо підпорядковувалися Генеральній військовій артилерії. Гармаші, пушкарі та їхня обслуга у складі цих сотень вирушали не в далекий похід (тоді вони збиралися у зменшеному складі), а йшли за гетьманським покликком боронити свою найближчу фортецю. Тому маємо рахувати їх за максимальними розрахунками. Отже, загалом у Батурині налічувалося до 7 – 8 тисяч військовиків. Усі відомості про 6000 оборонців були поширені царською штаб-квартирою серед дипломатичних представництв у результаті допиту сердюка Тимофія Семенова⁶, який назвав кількість полків у гетьманській столиці та визначив «на око» їхній склад. Проте арештант нічого не сказав про пушкарів, гармашів, їхню обслугу, козаків Батуриної, Коропської та Воронізької сотень, які, схоже, їхали під захист фортеці з родинами (адже у літописному повідомленні йдеться про збіг населення з окружних сіл).

Як мав діяти у цьому зв'язку О. Меншиков?

Почати артилерійський обстріл потрібного місця для здійснення пролому? Нехай так. Але наслідком його дій могло стати таке:

а) пролом (хвилин за 15 – 30), а потім закидання рову фашинами – це теж додатковий час;

б) мобілізація батуриного гарнізону за 10 – 15 хвилин;

в) приведення у дію великого гарматного потенціалу гетьманської столиці – постріли по місцю зосередження стрільців, які йшли на прорив.

4 Там само. С. 187–188.

5 Гилленкрюк А. Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде ее и после случилось. [Пер. с нем., введ. и примеч. Я. Турунова] // Военный журнал. 1844. № 6. С. 89.

6 Україна доби Івана Мазепи. С. 186.

Як бачимо, застосування артилерії вночі могло призвести до небажаних результатів для штурмуючих. Оборонці гарматним вогнем завдали б великої шкоди росіянам.

Згідно ж з планом, згадуваним вище, «полковнику Анненкову сзати от реки взвоз идти приказали». Під управлінням цього офіцера у 1708 р. було 2000 стрільців, які мали увесь час бути «при боку» І. Мазепи [гетьман напередодні хитрощами виманив їх із гетьманської столиці під Сосницю]. Російські стрільці охороняли Батурин, несли тут службу десятиліттями. З боку Сейму фортецю підпирало височезне провалля. Успішно його подолати можна було лише з альпіністським спорядженням. Проте у такий спосіб наверх могли переправитися небагато воїнів. Навряд чи б вони зуміли якось кардинально вплинути на оборонців. «Від річки було два «узвози», які врізалися у фортецю (нешироких улоговин чи «ритвин», що йшли вверх) – один довгий проїжджий узвіз йшов від берегових воріт до центру міста в напрямку до Київських воріт, другий короткий – поруч з резиденцією Мазепи («Литовським замком»), – писав дослідник Північної війни В. Артамонов, пояснюючи швидке проникнення російських вояк у місто. – Швидше за все, Анненков повинен був наступати по довгому «узвозу», що виводить в центр фортеці»⁷. Однак крутий підйом з берега до фортеці не був безперешкодним, відкритим для спокійного ходу атакуючих – ще за описом 1654 р. у цьому місці «межи той острожной стени к воде рыгвиною сделаны ворота». Одне слово, у цьому місці стрільців теж чекала укріплена оборонна споруда, для подолання якої необхідно було зламати опір її захисників.

Згідно з Коломацькими статтями 1687 р., у тих українських містах, де стояли московські стрільці, «от воевод и от ратных людей городова оборона будет, а из города ходит обороняся вылазками». Тобто, останні мали бути як обов'язковий елемент забезпечення надійного функціонування фортечного комплексу. Батуринська фортеця мала розгалужену мережу підземних ходів. Вона, як і усі значні міста з оборонними спорудами того періоду, будувалася із системою сховів, тунелів. У ній, крім цього, зробили ряд потайних лазів, через які можна було здійснити несподіваний напад, вислати розвідників, виступів.

О. Бондар пише про один з таких, знайдених археологами: «Висота ходу складала 2 м, ширина – 1, 2 м» (с. 30). Наприкінці 1774 р. у колишній гетьманській столиці побував академік Санкт-Петербурзької академії наук Йоган Антон Гюльденштедт, який залишив важливе свідчення про побачене і почуте: «На рівній височині, на високому крутому лівому березі Сейму лежить стара, оточена неправильним валом фортеця, що з 1687 по 1708 р. була резиденцією гетьмана Мазепи. З того часу, як, за наказом Петра, фортеця ця була зруйнована в 1708 р., вона досі залишається в запустінні. Посеред неї – цегляна церква, також прийшла у ветхість і розвалилася. У цій же фортеці знаходиться вхід у підземні ходи, які мають 1 сажень ширини, більше 2 саж. висоти і 15 довжини; в кінці поздовжніх ходів є бічні такої ж довжини. Ходи ці, звані місцевими жителями «льохами», викопані в глинистому ґрунті й не обкладені каменем; в минулі неспокійні часи вони слугували для зберігання міського майна». Цей «льох» шириною 2 м, висотою 4,3 м і довжиною 32 м з двома подібними відгалуженнями, можливо, й служив після спалення Батурина для тримання вцілілих запасів продуктів, але у добу Мазепи він був звичною потерею (підземним коридором) для сполучення між фортифікаційними спорудами. Великий провал ґрунту стався у Батурині у 1896 р. Жителі-свідки побачили три підземні ходи, викладені цеглою. Вона була така міцна, що її не могли розбити навіть ломом»⁸.

Московські гарнізони у разі приходу ворогів, як зазначено у Коломацьких статтях, «а из города ходит обороняся вылазками». У цій важливій заувазі наголошується на тому, що вилазок повинно бути кілька (!), їх слід облаштовувати так, щоб через них можна було концентровано здійснити атаку на ворога (!). О. Бондар пише, що «пропускна здатність такого ходу була невеликою, й багато солдатів не змогли б швидко проникнути у фортецю (наприклад, 100 солдатам на це знадобилося б щонайменше 6 – 7 хвилин)» (с. 63). Однак важко з цим погодитися. Навіть у «льосі»-потерні, зафіксованій у 1774 р., можна було розмістити до 600 вояків. Якщо ж говорити про 2 листопада 1708 р., то вояки І. Анненкова, відкривши одну з потаємних вилазок, до 6 години ранку могли спокійно заповнити потерну з відповідними відгалуженнями до башт.

7 Артамонов В.А. Полтавское сражение. К 300-летию Полтавской битвы. М.: МППА «БИМПА», 2009. С. 385.

8 Павленко С. Післямазепинська доба Батурина // Сіверянський літопис. 2006. №4. С. 30.

Що це дало? Коли вояки-татари почали стріляти-шуміти, вони відволікли на себе увагу від звуків, які могли лунати всередині фортеці. Можливо, виходи з підземних вилазок у баштах були зачинені і їх треба було підірвати, вибити, вирубати.

2000 солдат Анненкова, проникнувши у фортецю, у темряві змогли дезорганізувати оборону захисників. Зазначимо, що все командування городових полків, включаючи сотників, пішло на зустріч з Карлом XII. Їх заміщали наказні старшини. Тому зі згаданих причин це послаблювало координацію дій батуринського гарнізону.

Друга частина війська О. Меншикова, «изготовя фашины и лесницы», згідно з прийнятим планом мала «подле ворот правую сторону»⁹ атакувати. Солдати під шум татар закидали рів в'язками гілок та оперативно перебралися до визначеного місця. Як з'ясувалося, «понеже лесницы были коротки, то и без лесницы, с помощью Божиєю, на город чрез немалую стрельбу вступили»¹⁰. Російський офіцер зі своїм полком стояв у резерві та не міг бачити деталей штурму. Він знав, мабуть, зі свідчень колег, що з драбинами вони прорухувалися. То як же їм вдалося подолати оборонну стіну?

Коли атакуючі наблизилися впритул до фортеці, то російські артилеристи вже не могли їм допомогти. Адже фактично тоді б вони гатили по своїх. Але все ж таки на вибраній ділянці був здійснений прорив. Яким чином?

Ми думаємо, що стрільці Анненкова та Волконського взаємодіяли. Однією із головних бойових задач тих, хто здійснив проникнення підземною вилазкою, було не тільки знешкодження гармашів, але й забезпечення захоплення певного відрізка оборонної стіни фортеці та вежі із проїзними воротами. Немає сумніву, що І. Анненков, знаючи стан воріт на всіх вежах, обрав для прориву Волконського найуразливіші. Відтіснивши від них сердюків та козаків, анненковці забезпечили вхід основним силам корпусу О. Меншикова.

Ще треба звернути увагу на такі реалії. Батуринська фортеця вважалася особливою на теренах Гетьманщини. Хоча вона була базовою для Батуринської сотні, але водночас і відмінною від сотенних та й полкових. Адже Батуринська фортеця охороняла гетьманську столицю! Гарнізон військовиків мав подвійне підпорядкування. У фортеці постійно перебували 1000 стрільців, якими командував московський полковник. Крім цього, місце перебування гетьмана у цитаделі охороняли сердюки. Підрозділ українських гармашів доглядав за найбільшим в Україні гарматним арсеналом¹¹.

Невідомо, як гетьманці «ділили» зі стрільцями підземні комунікації. Напевне, сердюки відповідали за вилазки, які йшли від цитаделі. Усі ж інші фортифікаційні потерни були у віданні полковника І. Анненкова. Схоже, коли 2000 стрільців були у жовтні виведені І. Мазепою з Батурина *, полки гетьмана, зайшовши у гетьманську столицю, активно займалися підсиленням валів, поглибленням ровів, зміцненням веж, частоколу, і їм просто не вистачило часу розібратися із підземними лабіринтами під ними. Допускаємо, що комендант батуринської залози Д. Чечель вжив заходів для нейтралізації вилазок. Проте, напевне, оборонці не знали повної карти підземних комунікацій. Радикальне оновлення Батуринської фортеці було здійснено у 1692 р. (на ремонт веж та стіни використано 4000 колод; тоді ж згідно з джерелами займалися й облаштуванням підземних ходів – «где потреба выводы строить неоткладно»). Д. Чечель став сердюцьким полковником після серпня 1695 р. Тому він міг і не знати про масштаби розбудови підземної інфраструктури Батурина. До того ж, він згадується як командир охоронного підрозділу при гетьмані орієнтовно в 1707–1708 рр.

Ці зауваги, викликані одним із розділів книги О. Бондаря, не претендують на абсолютну істину. Сподіваємося, що вони, у свою чергу, дадуть поштовх для нових ідей щодо інтерпретації подій 1 – 2 листопада 1708 р.

Сергій ПАВЛЕНКО

Дата подання: 16 листопада 2019 р.

9 Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах. С.187.

10 Там само. С. 188.

11 Детальніше про це див.: Павленко С. Батуринська фортеця. К.: Мистецтво, 2019. С.72–89.

* «Также по отходе своем от Батурина ни единого полка из русских с собою не взял, но всех заранее разослал по сторонам, – доповідав Олександр Меншиков Петру I 26 жовтня 1708 р. – а драгунов, которых пред тем всегда он при себе употреблял и нигуда без них не ездил, оставил при Стародубе».

DOI: 10.5281/zenodo.3593620

В.М. Половець. Маркович Олександр Михайлович. Чернігів: Просвіта. 2019. 120 с.

Нещодавно побачила світ чергова монографія професора Володимира Михайловича Половця. У ній подані біографія, відомості про наукову, літературну і громадську діяльність Олександра Марковича, який походив з давнього козацько-старшинського, а згодом дворянського роду Марковичів. Рід цей прославив дід Олександра – Яків Андрійович, генеральний підскарбій Української козацької держави, котрий упродовж п'ятдесяти років вів щоденник, що містить цінні відомості про життя в Україні. За своєю формою і змістом монографія виконана в рамках біографістики – окремої галузі історичної науки, що належить до спеціальних історичних дисциплін. Вивчення біографій окремих діячів історії та культури сприяє передачі наступним поколінням історичної пам'яті про співвітчизників, а саме відомостей про їхній життєвий досвід, патріотичні традиції, участі у соціально-економічному і культурному житті України.

Книга про О. Марковича є наслідком публікації автором у всеукраїнському історичному журналі «Сіверянський літопис» та інших виданнях наукових біографій видатних діячів Чернігівщини. У 2006 р. у видавництві «Просвіта» була опублікована монографія «Уманець Федір Михайлович», що розпочала підготовку серії започаткованих автором нарисів про історичне минуле регіону, його суспільно-політичних, соціально-економічних і культурних діячів. У 2018 р. побачила світ монографія автора «Визначні постаті Чернігівщини», в якій було подано двадцять біографій, у тому числі і нарис про життя, наукову, літературну і громадську діяльність О. Марковича. Він, як і кожна зі згаданих у монографії постатей, своїм життєвим шляхом, родинними та суспільними зв'язками, релігійними переконаннями, науковою і літературною діяльністю заслуговує на причетність до когорти визначних чернігівців.

Отже, монографія професора В. Половця своєю тематикою відноситься до української історичної біографістики, яка була започаткована літописцем Нестором у «Повісті временних літ», де були створені перші історичні портрети давньоруських князів, продовжена в «Житті Бориса і Гліба» та інших творах. Особливого розвитку ця тема набула наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у працях Д. Бантиш-Каменського, М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського. Немало зробили для розвитку української біографістики сучасні історики П. Толочко, В. Смолій, В. Степанков, Р. Пиріг. Значний внесок у розвиток історичної біографістики зробили М. Котляр у своєму дослідженні «Полководці Давньої Русі», В. Верстюк та Т. Остапко – «Діячі Української Центральної Ради», автори колективних праць «Історія України в особах ХІХ – ХХ ст.», «Генералітет українських визвольних змагань», «Полководці Війська Запорізького», «Герої та знаменитості в українській культурі», «Національний біографічний словник» та ін. Національній українській біографістиці присвячуються сторінки «Історичного календаря» та історичних журналів, у тому числі й «Сіверянського літопису».

Інститут біографічних досліджень, створений при Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського, видає збірник наукових праць «Українська біографістика», на сторінках якого висвітлюються наукові погляди на біографічні знання та біографічну творчість, дослідницьку й біографічно-інформаційну діяльність. Інститут біографічних досліджень звертає увагу майбутніх авторів збірника на достовірність історико-біографічної термінології, біографічних даних та видів біографічної продукції, розширення структури довідково-інформаційних можливостей, використання словниково-інформаційних джерел.

Зазначимо, що монографія професора В. Половця відповідає загальним вимогам Інституту біографічних досліджень. У ній глибоко вивчена біографія О. Марковича, його державна, громадська і науково-літературна діяльність. Для цього автором були залучені як архівні неопубліковані, так і опубліковані джерела, широко використана монографічна література. Значний обсяг залученої інформації міститься у справах,

що зберігаються в Державному архіві Чернігівської області. З фондів архіву ми дізнаємося про державну службу О. Марковича в Чернігівській губернській управі, на посадах предводителя Глухівського повітового дворянства, генерального судді Чернігівського губернського суду, предводителя Чернігівського губернського дворянського зібрання. Значно доповнили історичні джерела публікації документальних матеріалів у часописі «Киевская Старина», в яких містилися статистичні записи про дворян, їхні маєтки та землеволодіння. Серед авторів, хто на той час активно публікувався на сторінках часопису, були П. Житецький, А. Лотоцький, І. Лучицький, В. Науменко, А. Фойницький, В. Ястребов та ін. Важливий внесок у дослідження даної проблеми зробив О. Лазаревський, який не тільки публікував у ньому свої розвідки, а й тривалий час очолював редколегію часопису.

Структурно монографія В. Половця складається з чотирьох глав, списку джерел та літератури і додатків. У ній розглядаються: дитинство та юність О. Марковича, його державна служба, перебування на виборних посадах, літературна та наукова діяльність.

У першому розділі книги – «Дитинство та юність О. Марковича» – розповідається про його дитячі роки, домашнє виховання й освіту, навчання в Харкові, перші літературні спроби, озаглавлені «Записками», ознайомлення з великим домашнім архівом діда, Якова Андрійовича та старшого брата, Якова Михайловича, документами козацької старшини, окремі з яких уперше були опубліковані у двох книжках Харківського часопису «Український журнал» під заголовком «Малоросійська старина». Як пише автор, це був перший досвід обнародування паперів сімейного архіву, причому документів, які до цього не друкувалися.

«Державна служба» – другий розділ монографії професора В. Половця. Після закінчення навчання в Харкові О. Маркович вступив на службу до канцелярії Чернігівського губернатора, де прослужив з 1808 по 1812 рік. Отримавши чин колезького регістратора, він подав у відставку. Як дворянин О. Маркович розглядав державну службу у якості засобу для потрапляння до лав чиновництва на виборну посаду, де можна було б одержувати відповідні чини та у своєму маєтку займатися поміщицьким господарством. Однак з'ясувалося, що для виборної дворянської посади двадцятидворічний вік претендента був недостатнім. Тому О. Марковичу довелося ще працювати в Державній експедиції по ревізії рахунків та в департаменті Міністерства юстиції і лише в 1818 р. звільнитися згідно з поданою заявою.

Заслуговує на увагу третій розділ монографії – «Виборні посади». У ній мова йде про роботу О. Марковича на посаді глухівського повітового судді та почесного наглядача Глухівського повітового училища. У 1827 р. О. Марковича обрали губернським генеральним суддею. На цій посаді він працював до 1832 р. Автор монографії зробив ґрунтовний аналіз розглянутих справ за чотири роки. З'ясувалося, що за цей час суд розглянув 625 кримінальних та цивільних справ, розмаїття яких свідчить, що, приєднавши українські землі, Російська імперія отримала у спадок складну систему судоустрою. Структура судової системи і підсудність судів не була чітко визначена законом, і в цьому полягала складність роботи губернського генерального судді О. Марковича.

У 1832 р. О. Марковича, як зазначається в монографії, було обрано губернським предводителем дворянства. На цій посаді він працював до 1838 р. Служба предводителя дворянства була почесним обов'язком, виконувалася безоплатно, часто вимагала залучення його особистих коштів. Утім, губернський предводитель дворянства користувався незалежністю від місцевої влади, наділявся правами державного чиновника, обирався строком на три роки, але, як правило, служив по кілька строків. Разом з тим, перебуваючи на посаді предводителя губернського дворянства, О. Маркович вніс проект про звільнення селян з кріпацтва.

В останній главі книги – «Літературні та наукові розвідки» – розглядається низка літературних замальовок та основні твори О. Марковича, до яких належать «Малоросійська свадьба», «Исторический очерк г. Глухова», «История Гамалеевского монастыря», «Исторические и статистические записки о дворянском сословии и

дворянских имуществах Черниговской губернии». Зазначені праці носять як літературний, так і дослідницький характер.

Заслужують на увагу сторінки монографії професора В. Половця про перебування М.В. Гоголя в с. Сварков, його знайомство з домашнім архівом О. Марковича, щирим прихильником автора «Вечорів» і «Миргорода». Знаменитий письменник зацікавився «Щоденником» господаря садиби генерального підскарбія Я.А. Марковича. Гарне враження на М.В. Гоголя справила Миколаївська церква с. Сварков, побудована на кошти Я.А. Марковича в 1743 – 1757 рр.

У монографії подається інформація щодо історії з сімейним архівом О. Марковича. Виявляється, що за його нащадків архів було розподілено між маєтками в с. Турівці Прилуцького повіту, с. Сварков Глухівського повіту і с. Шабалинів Сосницького повіту Чернігівської губернії. Конкретні засновники та вміст Шабалинівського зібрання сосницької гілки роду Марковичів на сьогодні залишаються невідомими. Турівське зібрання, значно поповнене Миколою Марковичем, на початку ХХ ст. перейшло до Московської Румянцевської бібліотеки (нині Державна публічна бібліотека Російської Федерації). Інша частина потрапила в ХХ ст. до Інституту російської літератури РАН у Санкт-Петербурзі.

У контексті зазначеного привертає увагу виділений окремо в монографії заповіт О. Марковича. У ньому він заповідав своїм спадкоємцям управляти маєтком за тих правил, якими керувався сам, і зберігати порядок, який при ньому існував – продовжувати утримувати власним коштом в с. Сварков лікарню для лікування інфекційних хвороб, школу в с. Сварков і Перервенцях, півчих церковного хору, надавати допомогу бідним, хворим, забезпечувати належною річною оплатою священників і причет.

Помер О. Маркович 1865 р. бездітним, був похований в с. Сварков (нині Сваркове) Сумської області. Всього за три місяці до смерті він був обраний повітовим гласним земства. Дослідники життя і творчості О. Марковича вважають, що він міг би стати видатним земським діячем.

Державні та виборні посади, як зазначає у передмові професор В. Половець, сприяли формуванню особистості О. Марковича, який поєднав у собі кращі риси старшого покоління Марковичів. Аналіз домашнього архіву, біографій своїх попередників, щоденників діда Якова Марковича сформував його цілісний світогляд, працьовитість, інтелектуальну та професійну підготовку. Саме вони стали взірцем у намаганні своїм особистим прикладом поповнити прогалини в історії губернії цікавими науковими і літературними розвідками.

У цілому ж, на наш погляд, слід подякувати авторові книги за нову монографію як важливий крок у подальшому розвитку краєзнавчих досліджень на Чернігівщині.

Микола БУШИН

Дата подання: 16 жовтня 2019 р.

ЮВІЛЕЇ

о.ЮРІЮ МИЦИКУ – 70!

Відомому українському історичному, доктору історичних наук, доктору церковно-історичних наук, члену редколегії журналу «Сіверянський літопис», заслуженому діячу науки і техніки України, відміннику освіти України, кавалеру Хреста Івана Мазепи, лауреату премії ім. Д.І. Яворницького Юрію Андрійовичу Мицику 30 грудня виповнилося 70 років!

*Ю. Мицик у Батурині під час роботи наукової конференції.
Фото Сергія Павленка*

Джерелознавець, археограф, дослідник історії України козацької доби, церковної історії, збирач усних свідчень про Голодомор в Україні 1932–1933 років, професор кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» (1990), почесний член Всеукраїнської спілки краєзнавців (1999) народився у 1949 році в Дніпрі.

Після закінчення історичного факультету Дніпропетровського держуніверситету (1971) і аспірантури цього ж вузу (1974) працював у цьому навчальному закладі від 1974 року на кафедрах загальної історії та історії України (викладач, старший викладач, доцент, професор).

У 1992–96 роках – завідувач Дніпропетровського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (ІУАтаД НАНУ), з 2013 р. – головний науковий співробітник цього НДІ. Проходив наукове стажування в ФРН, Канаді (двічі), Польщі (неодноразово).

Від 1996 року працює у Національному університеті «Києво-Могилянська Академія» – у 1996–2002 роках завідувач кафедри історії, з 2002 року – професор даної кафедри, а за сумісництвом (з 1996 р.) – завідувач відділу пам'яток княжої та козацької доби ІУАтаД НАНУ.

Ю. А. Мицик – священник Православної церкви України (з 1994). Він закінчив Київську духовну семінарію (2000), Київську духовну академію (2007), є настоятелем Свято-Духівського храму при Національному університеті «Києво-Могилянська Академія».

Член редколегії нашого журналу – автор майже 1 900 друкованих праць, в тому числі понад 50 монографій та археографічних публікацій.

Наукові інтереси Юрія Андрійовича дуже пов'язані із Чернігово-Сіверщиною. З початку видання часопису доктор історичних наук щороку став активним його дописувачем. За 25 років творчої співпраці Ю. Мицик опублікував у «Сіверянському літописі» понад 1000 документів доби Гетьманщини. Вони стали справжньою основою для формування документальної скарбниці регіону. Уже готові до видання чотири томи цієї безцінної спадщини, яка, сподіваємося, наступного року побачить світ.

Редколегія, редакційна рада журналу «Сіверянський літопис» вітають славного історика з ювілеєм і зичать йому міцного здоров'я, розшуку нових документів про наш край, гетьманів. Творчої наснаги Вам, удачі у всіх справах, невтомний колего!

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Журнал.

Комп'ютерна верстка О.П. Журко.

Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку 27.11.2019 р. Формат 70x108 1/16

Папір офсетний. Гарнітура PeterburgСуг., Journal Sans.

Ум. друк. арк. 10,75. Обл.-вид. арк. 13,94 Тираж 300 прим. Зам. 0101.

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф».

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року

тел. (0462) 972-664